

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ



ГОСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МІСЯЧНИК

VI



ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУ-
КОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 6/30 (104)

ЧЕРВЕНЬ, 1956

Річник III (IX)

Зміст VI-ї книжки

Д-р А. Квяжинський: ПРОБЛЕМИ СОВЕТСЬКОЇ ПОЛІТИКИ	611
Т. З.: НЕЗАКІНЧЕНИЙ ПРОЦЕС	615
Михайло Кушнір: СИМВОЛІКА І ФОРМАЛІЗМ У РЕЛІГІЇ	629
Проф. Г. Ващенко: ТРАДИЦІЙНІ КОРИННЯ БОЛЬШЕВИЦЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ	635
М. Павлюк: КУРСИ СОВЕТСЬКОГО РУБЛЯ	643
Канд. екон.-фін. наук Г. Ощипко: МІЖНАРОДНІ СУСПІЛЬНО- ЕКОНОМІЧНІ ІНСТИТУЦІЇ	649
Юрій Буряківець: КОВЧЕГ	656
Д. Донцов: СЛАВА КОЗАЦЬКА В ДРАМІ ПОЛЯ ДЕРУЛЄДА	657
Яр Славутич: ІЗ КНИГИ «МАЄСТАТ»	665
Проф. М. Мухив: І. ФРАНКО ЯК КРИТИК ДРАГОМАНОВА	666
М. І. Ковалінський (опрац. д-р Ю. Русов): ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ ГРИГОРІЯ САВИЧА СКОВОРОДИ	676
М. Верес: ГРАЙ, АРФО, ГРАЙ	686
Інж. Юрій Сластіон: ОПАНАС СЛАСТІОН — ПЕРШИЙ ІЛЮС- ТРАТОР ТАРАСА ШЕВЧЕНКА	687
Проф. Дам'ян Горняткевич: УКРАЇНСЬКІ МИСТЦІ В АВТО- БІОГРАФІЯХ	698
Яр Славутич: З КНИГИ «ОАЗА»	706
Ярослав Стецько: НА ВІЛЬНІЙ КИТАЙСЬКІЙ ЗЕМЛІ	707
Б. Вітошинський: ОГЛЯД МІЖНАРОДНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЙ	718
о. І. Шевців: ЩЕ РАЗ ПРО ВЕЛИКУ СПРАВУ	727
Софія Наумович: З НОВИХ ВИДАНЬ	730
— — ПОЖЕРТВИ	732

Передрук дозволений за поданням джерела

ВИДАЄ «УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА»

ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

АВСТРАЛІЯ:

"Library & Book Supply"
1, Barvon St.,
Glenroy 9., Victoria.

АРГЕНТИНА:

Oleksa Bunij,
C. Warnes 2256,
Olivos, F.C.N.B.M.,
Prov. Buenos-Aires.

БЕЛЬГІЯ:

Omelan Kowal,
Bd. Charlemagne, 72, Bruxelles, 4.

КАНАДА:

W. Nemyliwskyj,
337 Markham Str.,
Toronto 3, Ont.

НІМЕЧЧИНА:

"Shlach Peremohy",
München, 8.
Zeppelinstr. 67.

ПАРАГВАЙ:

A. Kuszczynskyj,
Casilla de Correo, 862,
Asuncion.

США:

Very Rev. Paul Falko,
29 Wilson Str.,
Rochester 5, N.Y., U.S.A.

Дітройт і околиця:

M. Fedyshyn
4811, Chopin Str.,
Detroit, 10, Mich.

Нью-Йорк і околиця:

H. Cebrij,
721 E-6th Str.,
New-York City, N.Y.

Огайо і околиця:

T. Wasyluk,
4028, Storer Ave.,
Cleveland 9, Ohio.

ФРАНЦІЯ:

"L'Ukrainien"
26, Rue de Montholon,
Paris 9e.

ШВЕЦІЯ:

J. Kostiw,
Box 759,
Stockholm, 1.

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 3 шіл. 6 п.
Всіх наших Кольпортерів і Передплатників поза Великобританією просимо
розрахуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси просимо
повідомити головну Адміністрацію в Лондоні.

«ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» — ЦЕ НАЙКРАЩИЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК ДЛЯ КОЖНОГО УКРАЇНЦЯ І КОЖНОЇ УКРАЇНКИ НА ЧУЖИНІ. СЛУЖИТЬ ТІЛЬКИ ІНТЕРЕСАМ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ І ЙОГО БЕЗКОМПРОМІСОВІЙ БОРОТЬБИ ЗА УКРАЇНСЬКУ САМОСТІЙНУ СОБОРНУ ДЕРЖАВУ!

СПОВНІТЬ СВІЙ ОБОВ'ЯЗОК: ВПЛАТИТЬ ПЕРЕДПЛАТУ, ПРИЄДНАЙТЕ НОВИХ ЧИТАЧІВ І ПЕРЕДПЛАТНИКІВ ТА ВСЮДИ РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ ЙОГО МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ ЕМІГРАЦІЄЮ!

Д-Р А. КНЯЖИНСЬКИЙ

ПРОБЛЕМИ СОВЕТСЬКОЇ ПОЛІТИКИ

Оцінювати советську дійсність — кожного її етапу зокрема, розглядаючи факт за фактом, чи явище за явищем, у відірванні від їх цілості, від їх синтези, затрачуючи з поля зору головні цілі комунізму — це дуже небезпечна дорога, бо з неї можна збитися на манівці в основному й подрібному проєктуванні свого власного життя, напрямних свого поступу й засобів захисту на майбутнє. Доказом протоптування манівців є запроєктовані шляхи французької політики, й по часті, англійської, коли не згадувати безлічі манівців у політиці майже всіх небільшевицьких держав. Манівці завели багато з цих держав у сіті основних советських плянів, багато довели на край пропасти. Деякі ще держаться силою інерції, але сильного й безумовного свідомого конкурента для СРСР немає. Немає ні одної такої держави, що, маючи свої далекосяглі цілі, мала б одночасно ясно накреслені засоби й методи своєї внутрішньої, а головню зовнішньої політики. Тим часом СРСР — як конкурент вільного світу має всі ці прикмети та ще й одну перевагу над рештою держав: Вміння трактувати політику й тактику, як сцену, й на цій сцені — у підбраному, відповідно до ситуації, костюмі й у відповідно переведеній характеристиці — грати. За куліси гри большевиків заглянути важко, бо ними є таємні кабінети Кремля.

Попробуємо реально, без перебільшень, але й без сугестій розглянути напрямні советської політики в синтезі всіх її етапів і в такому аспекті, щоб не втрачати з поля зору її методів і засобів. Світова опінія підлягла вже сугестії в тому переконанні, що СРСР т. зв. сталінської доби є різний від СРСР т. зв. ленінської доби, а советська політика досягнувши цей ефект своєї гри, може вже легше розгравати окремі акти та сцени: СРСР може піти на коекзистенцію і виголошувати патетичні промови, може навіть розв'язати, до речі непотрібний йому, комінформ, щоб добитися довір'я в господаря, в якого гостюється, і в інших намічених господарів або намічених контрагентів.

Мета політиків СРСР непохитна, засоби до неї можуть бути різні, люди, що їх здійснюють, також різні, тактика ще більш гнучка. Для досягнення мети жертвується без вагання маси людей, навіть мільйони; жертвується без жалю навіть безпосередніх членів верхівки. Їх можна згодом »реабілітувати«, можна відіграти окрему сцену жалю, але це тільки засіб промостити собі дорогу до досягнення мети, або хоч би вможливити завершення політики сучасного періоду, або навіть облегшити здійснення сучасного її стану.

Щоб уявити собі складність советської політики, дозволимо собі задержатися на переліку пройдених її етапів, починаючи з 1917 року. Я бачу 5 окремих етапів з виразно накресленою їх метою. Метою їх є:

- У I-му етапі: здобути і закріпити за собою владу на теренах поваленої царської Росії;
- У II-му етапі: закріпити на опанованих територіях соціальні умови життя, накреслені в теорії Маркса-Енгельса, згодом добудовані Леніним і його епігонами;
- У III-му етапі: створити широкий бар'єр з підкорених собі держав, що, задержуючи формальну незалежність, мають завдання охороняти СРСР від нападу із Заходу і Сходу;
- У IV-му етапі: здобути мілітарну силу й перевагу серед народів світу;
- У V-му етапі: закріпити економічні й господарські підстави свого існування.

Врешті, тепер наступний, шостий етап, що одночасно є завершенням підготовчої акції великим пляном, що його метою є створити т. зв. советський народ, отже й ліквідувати окремі під'яремні народи. Це вже перший плян, перша доба советської політики, коли попередні етапи були тільки засобами, щоб до неї дійти. Первні цього пляну видно в кожному етапі, так як первні кожного з цих останніх у попередніх і наступних етапах, так що ніщо із загального пляну I-ї доби не залишається поза полем зору, і недоліки пройдених етапів доповнюються й виправляються в наступних. Один ідеальний ланцюг етапів основно, глибоко продуманого пляну: заволодіти цілим світом! Тепер наступив уже перехід до завершення сорокріччя підготовчої акції — до виконання I-го пляну. Тому, що московський народ удержується впродовж цілої досьогочасної доби існування СРСР в ролі панівної групи і що в теорії творення комуністичної держави цей новий етап мав би всі народи формально і змістовно влити в «русское море» — і що спротив української спільноти мусів би тим самим непомірно зрости, — криваве переслідування українського народу зросло б до небувалих розмірів.

Коли б советській владі вдалося — всупереч природним законам життя, шляхом нечуваного в історії людства насильства і, наслідком цього, такого ж терпіння під'яремних народів — цей перший плян хоч би формально перевести, тоді вже можна виконати плян остаточний. Коли впаде плян перший, тоді відтягнеться і реалізація остаточної мети, але насильні методи володіння, введені вже традицією в дію та скріплені новим насильством, мусять діяти далі.

Щоб облегшити виконання цього першого пляну, що підбудувала большевицька влада з величезним трудом на протязі май-

же повного сорокріччя, треба їй здобути безумовний спокій назовні, забезпечити себе від удару з боку вільного світу, і для того треба дуже тонко грати роль — миротворців. Треба проковтнути багато гірких чарок — і не скривитися, а «любов'язно» всміхатися. Честь, правдомовність, словність — пішли на смітник. У політиків СРСР немає почуття стиду. Брежати можна їм на кожному кроці; мета виправдає найнікчемнішу брехню. Її виправдає завжди матеріялістичний світогляд панівного народу.

За всяку ціну треба, отже, советській політиці здобути довір'я до своїх слів і спацифікувати кордони. Тоді в середині в державі можна буде криваво розправитися з відосередніми рухами, з органічним спротивом під'яремних народів, головню ж народу, що духово організований у діаметрально протилежному до панівного народу змісті — з українцями. Подібно й до «бунтарської» Прибалтики. Звідси знані з преси постанови «переселенчої комісії», спрямовані на послаблення організму цих народів шляхом ліквідації молодого покоління.

Коли советській владі вдалося насильно спацифікувати великі простори імперії, то не вдалося їй це в Україні, де завжди виринають запальні місця, а ціла країна стала невральгічним пунктом СРСР. Матеріялістичний зміст духовості московського народу облегчив советській владі протиприродні, типово раціоналістичні осяги, і це допомогло зреалізувати пацифікацію на теренах деяких народів, але ніколи не може це однак вдатися на терені заселеному українцями, отже з народом, що в душі своєї нації є організований типово ідеалістично.

На основі незмінних законів, з'ясованих наукою соціології й етнопсихології, Україна мусить бути органічно ворожа не тільки у відношенні до комунізму, але й у відношенні до Московщини, коли ця остання органічно близька комунізмові. Через те найбільшу кількість в'язнів у советських тюрмах і концтаборах становлять українці (52 % всіх арештантів) і найбільшу кількість виселенців (до 70 % із загального числа).

Советська дійсність з приматом московського народу в СРСР це явища не тільки споріднені, але в основі ідентичні, бо і дух московської нації й основа комунізму є тотожні — матеріялістичні. Большевицька ідея «советського народу» в проекції її творців має бути типово московська. Тому, прямуючи до її здійснення, московський народ саме тепер переживає апогей свого шовіністичного націоналізму. Через те він ще більше нетолерантний, ніж раніше, і, коли б йому вдалося задовільно закінчити коекзистенційну гру, він був би ще грізнішим володарем для під'яремних народів, ніж був у добу ежовщини чи в добу Сталіна-Берії. З другого боку, розглядаючи проблематику советської політики, годиться, хоч би мимоходом, згадати реакцію представників під'яремних народів у тюремницько-лагерному побуті підсоветського життя.

В 1954 р. довідалися в'язні про декларацію західних держав у відношенні до їх майбутньої долі, себто про становище, що одобрювало т. зв. «непередрішенство». Ця вістка між в'язнями підтвердилася вже конкретно в 1955 р., озлобляючи їх так, що в реакції на неї вони стали ще сильніше, ціпкіше держатися українців, як найбільшої, найсильнішої групи. Духова єдність усіх в'язнів під'яремних народів в ССРСР підіймала динаміку їх почувань, що далось б сконкретизувати в наступних тезах:

1) До війни між Заходом і Сходом мусить прийти, а без моральної її підбудови Захід мусить її програти;

2) Тому, що Захід не зацікавлений долею під'яремних народів, а вони попередніми діями советської тактики вже так різко послаблені, що самі не можуть на власну руку визволитися, тому для збереження свого національного потенціалу мусять зберегти своє *desinteresment* у майбутній війні;

Звідси й виникає сумне рішення: залишити долі можливості їх майбутности, коли матеріально й фізично знищений Західний світ попаде в склад світової комуністичної держави.

Від Редакції: Автор статті, довголітній в'язень советських концтаборів, недавно прибув з Сибіру. В його згадці про тюремно-лагерні переживання в'язнів помітна гостра реакція на політику «непередрішення» західних держав, а одночасно присутні й пригноблючі настрої. Згадка про них тим більш зрозуміла, що й самому авторові довелося перебути 10 років у советських концтаборах. Огірчення в'язнів політикою «непередрішення» Заходу є одним із багатьох доказів, що ця політика неправильна, шкідлива і загрозна також вільному світові тим, що поневолені Москвою народи спихає на позиції, в ліпшому випадку, нейтральности. Це показник, що Захід, щоб прихилити собі симпатії антимосковських та антибольшевицьких сил в ССРСР, мусить зревідувати свою дотеперішню політику у відношенні до поневолених Москвою націй.

Звичайно, з інших джерел нам відомо, що побут в'язнів у концтаборах не позбавлений динамічних проявів життя і дій, які свідчать про незламність їх віри і духу. Згадати б повстання у Воркуті, в Кінгірі біля Караґанди, геройську смерть 500 українських жінок під гусеницями советських танків і т. д. А це засвідчує, що так само там, як і тут, не зважаючи на ніщо, продовжує жити незламна віра, що визвольно-революційна боротьба поневолених Москвою народів і дальший розвиток міжнароднього становища принесуть остаточну перемогу над московсько-большевицьким імперіалізмом.

До 30-х роковин трагічної
смерти Симона Петлюри

НЕЗАКІНЧЕНИЙ ПРОЦЕС

(Ще про злочин, судову розправу та обставини звільнення
Шльоми Шварцбарта — вбивці сл. п. Симона Петлюри)

Здається, що немає ніяких змін на великому бульварі Парижу в латинському кварталі — Сен Мішель. Як перед десятиліттями, там панує жвавий рух пішоходів, переважно веселої студентської молоді. Як і перед десятками років, прохожі зупиняються перед великими виставовими вітринами, оглядаючи товар. Зокрема на розі Сен Мішель і рю Расін, де є велика книгарня Жільберта, завжди в подібних годинах багато людей. Вони переглядають книжки, що лежать на виставлених на вулиці столах.

Так є сьогодні, так було вчора і перед багатьма роками. Недалеко від того місця, всього на кільканадцять метрів, стоїть поліціант, що з усміхом керує рухом авт. Перед тридцятьма роками о год. 2-ій після обіду там теж стояв поліціант. Він звався Мерсіє. Точно 10 хвилин після 2-ї години почув стріл, обернувся в тому напрямі й став свідком кривавого злочину большевицької Москви. Злочину, який міг бути пересторогою для цілого вільного світу, коли б цей світ хотів до нього пригланутися і витягнути логічні висновки.

Поліціант Мерсіє і принагідні прохожі були свідками вбивства Симона Петлюри — Голови Директорії Української Народньої Республіки, головного Отамана її Армії, незламного борця за волю і державність України та поборника московського імперіялізму.

На процесі над вбивцею Шльомою Шварцбартом, що відбувся перед судом присяглих восени 1927 р., одним із перших свідків, які зізнавали, був згаданий поліціант Мерсіє*). Ось як він відповідав на запитання судді:

»Я виконував службу на бульварі Сен Мішель. О год. 2,10 почув стріл. Обернувся в той бік. Побачив, як вулицю переходила одна жінка з дітьми. Запримітив чоловіка в білій блузі, що стріляв у людину, яка стояла. Коли я надбіг на віддаль трьох метрів, то чоловік далі стріляв. Я відобрав йому зброю і перешукав його кишені. В тому часі збіглися люди...«

На чергові запитання судді, яких метою було досягнути від свідка точніші дані про вбивство, Мерсіє відповів:

»Як я прибїг, обвинувачений (Шварцбарт) був на хіднику. В цьому моменті він стріляв у людину, що лежала на землі«. Далі Мерсіє твердить, що »ранений чоловік, махаючи палицею,

*) Свідчення Мерсіє та інші дані з процесу, якщо не позначені іншими джерелами, взяті із судових протоколів. — Т. 3.

сказав: »Досить, досить...« Але вбивця стріляв до лежачого далі, а коли поліціант його затримав, він заявив: »Я вбив убивцю«. Тоді Мерсіє, обороняючи Шварцбарта від обуреної юрби народу, запровадив його до авта і відвіз на поліцію.

Під час судової розправи, після зізнань Мерсіє, адвокат Шварцбарта, Торез, який кількакратно підкреслював свою симпатію до особи вбивці та признався, що він є його земляком (точніше: одної віри), сказав: »На поліційному комісаріяті Шварцбарт дякував поліціантові (за те, що він вирвав його з рук обуреної юрби народу), і я теж дякую, бо може він (поліціант) з небезпекою для власного життя здержував юрбу, що хотіла злінчувати Шварцбарта. Я йому дякую з цілого серця...«

Свідок комісар поліції Моллярд розказував перед судом так: »Мене повідомлено кілька мінут після злочину на вул. Расін. Шварцбарта привів поліціант, який був на місці. Він його перешукав та забрав у нього револьвера більшого калібру, зарядженого вісьмома кулями. Стверджено це на підставі куль знайдених на вулиці та в авті, в якому привезено С. Петлюру. Сьома гільза з револьвера не вийшла, бо він затявся, а через те восьмого пострілу не було. Шварцбарт мав при собі газету »Українські Вісті« і я думаю, що там, на першій сторінці, була фотографія Петлюри. Газета була зложена в той спосіб, що знімка була наверху...«

Французька преса широко писала про злочин Шварцбарта. Багато часописів насвітлювали його правильно, хоч траплялися неясності та баламутні місця, такі типові для чужинецьких журналістів, що пишуть про Україну. Спершу часописи недвозначно писали про С. Петлюру, як про »антибольшевицького вождя« та що вбивця »хотів пімститися за жидів-большевиків, яких Петлюра »переслідував« в Україні». (Знаки наведення при слові »переслідував« в оригіналі). На жаль, нам не вдалося переглянути паризьку пресу з-перед 30 років, а про її голоси ми довідалися вже з інших публікацій, де є мова про вбивство С. Петлюри. Але все ж таки ми могли ближче запізнатися з газетою »Українські Вісті«, про яку говорив комісар Моллярд, і яку знайдено в кишені Шварцбарта, коли він виконав свій злочин. Це часопис большевицької п'ятої колони, що виходив у Парижі. В ньому вміщено багато матеріалу про сл. п. С. Петлюру, вбивцю Шварцбарта і самий процес.

»Українські Вісті« цікаві тим, що з них українська суспільність може довідатися ближче, як »працювали« в тих часах большевики за кордоном серед української еміграції, та про їх намагання дискредитувати визвольні змагання України, а сл. п. С. Петлюру, що в ті часи був найбільш відомим носієм ідеї української державности, представити як »погромщика«. Рівночасно з тим большевицька п'ята колони розхвалювала »радянську владу« та з неприхованим цинізмом хвалила катів українського народу. Напр., в ч. 7. тої газети з 1 серпня 1926 р. вміщено »не-



кролог» із знимкою Ф. Е. Держинського, якого представлено «організатором перемоги влади Радянської України».

Безпосередньо перед вбивством сл. п. Петлюри «У.В.» вмістили багато матеріалу, що мав «компромітувати» наші визвольні змагання та їх керівників. М. ін., в ч. 2 з 17. 5. 1926 р. редактори «У.В.» уважали за конечне вмістити знімку С. Петлюри, яка пізніше була помічною Шварцбартові для точного розпізнання своєї жертви.

В тому ж числі великими черенками видруковано «заклик». «Пам'ятайте, що шість років тому, зрадник Петлюра привіз зі собою польську шляхту в Україну...» А вже в черговому числі «У.В.» були інформації про вбивство Петлюри.

Редактори «У.В.» про цей злочин висловлювалися так: «Коли зі сцени політичного життя сходить якась визначна постать, є звичай писати: «Історія скаже своє слово. Нам, сучасникам, ще зарано висловлювати свої погляди» і т. п. По відношенні до особи С. В. Петлюри, що впав під стрілами вбивці, ця резерва зайва... Характеристичною рисою трагедії 25-го травня є те, що смерть Петлюрі була нанесена «караючою рукою месника» за погроми в Україні. В своїх публіцистичних деклараціях петлюрівці, наперекір заявам самого Шварцбарта і всім фактичним даним вбивства, вперто твердять, що в смерті Петлюри винні «большевики», або навіть українці радянської плятформи, що живуть у Франції. Ця тактика доказує, що перекручування фактів і містифікації, а це було основою акції петлюрівського табору, настільки в'їлись у кість і кров петлюрівців, що не припинились навіть над могилою самого Петлюри. Ми поборювали Петлюру не як окрему особу, а як речника польсько-румунської експансії на Україну, ідеолога куркульства і представника руху, що був направлений чи то явно, чи то в спосіб накликування чужоземних імперіялістичних сил проти селян і робітників України. Доки буде існувати шляхетська Польща та інші вороги українського трудового народу, будуть і Петлюри все одно, як вони зватимуться...»

Коли йде про перебування сл. п. Петлюри в Парижі і його вбивство, «У.В.», як видно добре поінформовані, пишуть:

«Як відомо, Петлюра з початку 1925 р. перебував у Парижі, хоч петлюрівці і «Тризуб» вперто це ховали від усіх. Жив Петлюра в латинському кварталі на рю Тенар ч. 7. в готелі під назвою «Атом», де займав дві кімнати: одну для себе (ч. 22), другу для родини, що складалася з дружини та дочки Ляриса, 14 років, яка вчилася у французькому ліцею Фенелона. Щодня Петлюра снідав у маленькому ресторані рю Расін. У вівторок 25 травня він, скінчивши снідати (на цей раз він був один, хоч завжди ходив у ресторан з родиною), опустив ресторан, пройшов по рю Расін і завернув на бульвар Сен-Мішель. Нараз, коли він порівнявся біля маленької книгарні Жільберт (на розі Сен-Мішель і Расін) хтось окликнув його по-українськи: «Це ви будете пан Петлюра?» — «Так». — «Ви кермували Україною?»

— «Так». — «Ти вирізав тисячі євреїв, захищай свою шкіру...»
— І тут же, вихопивши револьвер, вбивця вистрілив чотири рази. Петлюра впав, але вбивця вистрілив до нього ще три рази...»

Між іншим, питання, скільки разів стріляв Шварцбарт та чи він віддав стріли до сл. п. Петлюри, коли той ще стояв, чи вже тоді, коли впав, були докладно висвітлені під час процесу. Судовий лікар Поль склав звіт із секції, яка виявила, що тільки дві кулі вбивця віддав до своєї жертви, щоб її покласти, решту п'ять тоді, коли сл. п. Петлюра лежав уже на землі. Але Шварцбарт на судовій розправі брехав, що він стріляв до Петлюри всього п'ять раз, а два останні рази — «в повітря». Оборонець Шварцбарта пробував «приловити» на зізнаннях поліціанта Мерсіє, щоб «доказати», що той не може свідчити, бо не бачив, як Шварцбарт стріляв. «Докази» Тореза, очевидно, не могли мати ніякої іншої цілі, як тільки збаламутити свідка. Остаточно звіт судової медичної комісії точно встановив, що стріли були віддані до лежачої людини і ніяка куля не «пішла в повітря».

Для оборони вбивці важливим було виказати, що Шварцбарт був «ідеалістом», а при тому «доброго серця», та що він тільки «йшов за покликом відплати за знущання над його земляками, що за них був винним Петлюра». Так писали теж ті часописи, що солідарувалися з вбивцею, зокрема часописи большевицької п'ятої колоні.

В газеті Керенського «Дні» вміщено нібито лист якогось робітника до редакції. Цей «лист» передрукували «Українські Вісті» в ч. 3. Ось деякі виїмки з нього: «Всі ті, хто особисто знав Ш. Шварцбарта, або як його звичайно звуть «Шулім», не можуть уявити собі його в ролі вбивці. Як міг забити людину посеред вулиці, оцей маленький, безмежно добрий Шулім (!), що в своєму житті можливо й мухи не забив? Хто тільки не знав Шуліма, кому він не помагав? На Бельвілі (один з кварталів Парижу) його певно любили, як французи, так і його співгромадяни. Його крамничка на бульварі Менімольтан та його помешкання з одної кімнати — завжди були відчинені для всіх. Але ось проти чого ми мусимо протестувати, це проти того, що дехто бажає надати цій справі форми «большевицького замаху». Обвинувачувати Шварцбарта в большевизмі — це простий абсурд...»

Ті слова, правдоподібно, «зфабрикованого» листа, який надрукували московські «некомуністи», а на який покликається газета «українців радянської плятформи», вказують вистачаюче, яку тактику прийняли большевики із своїми агентами на Заході в справі вбивства сл. п. Петлюри. Насамперед їм ішло про те, щоб на надходячому процесі не виявилось, що атентат був ділом Москви. Рівночасно з тим большевики хотіли, щоб судова розправа проходила в той спосіб, щоб на ній суджено не вбивцю, а вбитого. Щоб судді аналізували і роздумували не над злочинном Шварцбарта та безчисленними злочинами його хлібодавців, але, навпаки, щоб запламовано було український народ за

вигадані провини, а керівників української визвольної боротьби, зокрема сл. п. Петлюру, щоб представити, як погромщиків «єврейського населення». Очевидно, вся та препарована тактика мала теж на увазі досягти на суді звільнення Шварцбарта від вини, що мало б доказати остаточно, що винна Україна, а не Москва та її агент — «маленький, безмежно добрий Шулім».

Під тим кутом йшли готування оборони Шварцбарта. По тій лінії писали комуністичні газети, в тому теж і «Українські Вісті». Звітодавцем з процесу тої большевицької газетки був «сам» головний редактор Ілько Борщак, або, як дехто з нинішніх «демократів» сказав би, «відомий і заслужений професор і доктор «гоноріс кавза» Ілля Борщак». У своєму репортажі із судової розправи, вміщеному в «У.В.» п. з. «Суд над петлюрівщиною», п. Борщак ось так пише про настрої перед процесом:

«... Нагадується процес Еміля Золі. Аналогія тут не в самій основі справи, а в його обставинах. Як і тепер, і тоді увага євреїв цілого світу, а разом з ними і значної частини всього людства, була звернена в бік паризького палацу правосуддя. Як і тепер, тут сходилися сили темного минулого, що представляло віковічне зло, зраду, ненависть, жорстокість, продажність, і сили майбутнього, що віщувало про правду й справедливість, честь, братерство і добро. Проте обстановка тепер куди сприятливіша. Тоді все єврейство являлося ніби обвинуваченим в особі невинно засудженого єврея Дрейфуса і йому доводилося захищатися від реакційної змови, що встигла збентежити французьку громадянську опінію. Тепер же вбивця Шварцбарт являється ніби обвинувачем тих, що були співучасниками людини упавшої од його руки і все єврейство солідарно з ним обвинувачує петлюрівщину в причинах погромів (підкреслення наші — Т. З.). І на цей раз, як не стараються УНР-івці обробити деякі паризькі французькі редакції, громадська опінія, заодно в Європі, як і Америці, цілком на боці жертв і проти злочинців».

Як бачимо, оцінка ситуації зовсім недвозначна, і большевики з приємністю стверджували, що ними збаламучена опінія надалі і під час процесу буде прислухатися до голосів «жертви», т. зн. Шварцбарта, та буде проти вбитого С. Петлюри і того, що він символізував.

Оборона Шварцбарта була добре приготована. Його адвокатом був, як ми вже згадали, Торез, один з кращих паризьких адвокатів, добрий бесідник, який зразу знаменито зрозумів Шварцбарта і його хлібодавців, а рівночасно (це вийшло наяв з виступів Тореза) ненавидів все те, що репрезентував Петлюра. Тому обороняти вбивцю, висувати найбільш неправдиві підсунені аргументи для «доказу невинності» Шварцбарта — не було для Тореза важко. При тому відомі, а ще більш невідомі сили склали на оборону Шварцбарта великі суми, щоб покрити кошти свідків і т. п. Інакше представлялася справа з оборонцем пошкодкованої сторони. Стороною цивільною була жінка сл. п. Петлюри. Її адвокатом був теж відомий паризький оборонець Кам-

пінчі. Але, як виказав перебіг розправи, він не став на висоті свого завдання і, помимо деколи навіть різких словних двобоїв з Торезом, ніколи не вихопив з його рук ініціативи.

Ціла розправа велася подібно, як інші процеси того часу: адвокати виголошували довжелезні промови, перебивали постійно свідкам, відбігали від суттєвої справи та займалися тим, що до процесу, властиво, не належало. Все це було дуже на руку оборони Шварцбарта, яка, використавши перші дні, щоб розвести дискусії над тим, як то «Петлюра знущався над жидами», врешті виявила велике бажання якнайскоріше закінчити процес. І тому для всіх було великою несподіванкою, коли оборонець Кампінчі склав заяву менш-більш такого змісту: «Я вправді не порозумівався з моїми клієнтами, але вважаю, що матиму слухність, коли запропоную моему приятелеві (Торезові) зрезигнувати з решти свідків, так само, як і я зрезигную з дальших свідків пошкодованої сторони».

Очевидно, Торез незвичайно радо прийняв пропозицію Кампінчі, суд теж нічого не мав проти того, щоб розправу «приспіпити», і так до слова не прийшли десятки людей, які могли доказати брехливість тверджень Шварцбарта та його прихильників. Але найважливіше, що через це на процесі не порушено найголовнішої справи самого Шварцбарта. Бо ж до цього часу через кілька днів процесу слухачі мали слушне враження, що йде про суд не над вбивцею, але над вбитим, що не йде про виявлення у всій ширині злочину большевицького агента Шварцбарта, але навпаки — йде про те, щоб доказати, який то він був «добрий», «ідейний», «патріот», а рівночасно, яким «погромником» був Петлюра. Ніякий засуд Шварцбарта не міг був напирати його злочину. Але належне висвітлення ролі большевицького агента, великою мірою могло послабити ворожу протиукраїнську пропаганду та бути бодай деякою моральною компенсацією за велику втрату.

Скільки разів на судовій розправі приходило до того, що могла бути висвітлена роля Шварцбарта... поставали інциденти з Торезом. Між іншими свідками, був покликаний теж проф. Олександр Шульгин. Він почав своє зізнання (доброю французькою мовою) словами: «Я прийшов сюди не на те, щоб захищати Петлюру, бо його ім'я належить до історії, але я прийшов, щоб запевнити, що Шварцбарт не є ніяким «месником» за жидівські погроми, але агентом Чека і діяв на наказ Москви...»

В цьому моменті перервав йому криком Торез, протестуючи проти зізнань свідка, які, мовляв, «ображають» підсудного. Коли ж проф. Шульгин спокійно відповів на крик: «Не журіться, я своє твердження обґрунтую» та хотів далі продовжувати свої зізнання, до крику Тореза прилучилися ще крики на залі і в загальному галасі не було мови про можливість далі говорити. Як подають часописи, проф. О. Шульгин закликав голосніше всіх: «Я теж маю сильний голос! Ви кричите, бо вам бракує ар-

гументів, а в мене вони є!!» На те Торез закричав: »Давайте докази, що Шварцбарт був большевицьким агентом!«

Очевидно, проф. Шульгин дав всі можливі й доступні дані на те, що Шварцбарт насправді діяв з наказу Москви, та що ним не кермували ніякі ідейні мотиви. Але його зізнання знову перервав Торез вдавано обурений, як то проф. Шульгин може ображати такого »французького патріота, як Шварцбарт, що воював за Францію, і в тому часі, коли проф. Шульгин у найприкритіші для неї хвилини співпрацював з приятелем її ворога«. (Натяки на те, що проф. Шульгин був послом гетьмана Скоропадського при Фердинанді болгарському).

На жаль, на процесі не показано, яким то насправді »французьким патріотом« був Шварцбарт. Дані про того осібняка подає А. Яковлів у своїй розвідці п. з. »Паризька трагедія«. (Збірник пам'яті Симона Петлюри. Прага 1930).

Ось декілька з них. Шварцбарт родився в Смоленську 1886 р., а виховався в Україні в м. Балті. В 1905 р. виїхав за кордон. У Відні 1908 р. він вломився до крамниці і за те суд покарав його 4-ма місяцями тюрми. Але ця невдача не знеохотила »коханого Шуліма«, і він, виконуючи далі, якийсь з черги раз, свою »роботу«, знову попав поліції в руки в 1909 р. Оправдувався, що є »політиком-анархістом, але остаточно його викинули з Австрії. В 1910 р. Шварцбарт у Парижі купує крамницю з годинниками. Коли вибухла перша світова війна, Шварцбарт вступає до чужинецького легіону, а відтак до армії. В 1917 р. він, покликуючись на те, що є »політичним емігрантом«, всідає на військовий корабель з наміром дістатися до Росії. На кораблі Шварцбарт використав час, щоб вести серед вояків большевицьку пропаганду, що спричинило йому деякі неприємності. Але остаточно з Архангельська дістається до Петербургу. Там він вступає до армії. До якої? Шулім твердив, а Торез йому в тому допомагав, що це була »біла російська армія«. Але ті твердження звичайна брехня. Ще під час судового слідства Шварцбарт признався, що був в Одесі, звідки їздив із »санітарним відділом, який давав допомогу жертвам погрому«. Своє перебування в Україні він описав в одному спогаді, друкованому в американських газетах. У ньому Шварцбарт говорить відкрито, що **належав до большевицької армії і їздив по Україні з карними загонами**. Теж у московському тижневику »Новая Нива«, що виходила у Ризі, був спогад Шварцбарта, який починався словами: »Когда ми оперували в Киевск. Губернії...«, а закінчується: »Сльозы бедного старого еврея (нібито жертви погрому) прожгли мою красноармейскую шинель...«

Немає отже ніяких сумнівів, що Шварцбарт був активним большевиком і що він приїхав до Парижу вести назначену йому »роботу«. В Парижі мав зв'язки не тільки з анархістами, але з комуністами, які відбували в нього сходини. Це була широко знана справа і тому то його свідкам не залишалося нічого іншого, як факт злочину змови Шварцбарта проти держави, в якій

жив, »обертати« на вияв його »шляхетної гостинности«, мовляв, »його хата стояла для всіх відкрита«.

Рівночасно з конспіративною діяльністю, Шварцбарт старався про французьке громадянство. Наслідком того, що він був у війську, справа йому повезла і він, діставши »націоналізацію«, проголошував себе »французом«, ще й »патріотом«. Ба, ще й яким »патріотом«! Його оборонці на суді намагалися в непереможливий спосіб вмовити в суддів присяглих, що Шулім — це зразок французького громадянина. Цинічно і якось потворно звучать слова Тореза, що кричить на свідків прокуратури, які »сміють« зізнавати про Шварцбарта те, що вони знають. Як же ж »ображати« того, хто »любить« Францію! Натомість супроти них самих, Торез вживає лайки, яка плямує всіх українців. Після зізнань В'ячеслава Прокоповича, займаючого пост екзильного прем'єра УНР, Торез закричав: »Ви хочете обернути цей процес у процес українського і єврейського (?) народів, але це вам не вдасться. Не між українським і єврейським народами йде процес, а між єврейським народом і українськими катями, серед яких головою Ви були...«

Твердження проф. Шульгина, що Шварцбарт убив Петлюру не »тому, щоб пімститися за жидів, але тому, що був агентом Чека«, викликували в Тореза приплив великої люті. Він кричав, вимагував руками та оспарював докази свідка дійсно глупими аргументами: »Шварцбарт не був комуністом. Він був тільки анархістом. А ви знаєте, панове присяжні, хто такі анархісти? Я маю право вам сказати, з яким завзяттям Шварцбарт від перших днів говорив: »Я анархіст«. Я вам уже вказав на те, яким ідеалістом він був... І я маю право додати, що між анархізмом і большевизмом є незвичайна різниця, що виявилася в Росії з небуденною силою...«

Тут проф. Шульгин зауважив, що та »опозиція« була слабкою. Торезові ті слова додали нового »запалу«: »Буду вам зобов'язаний мені не переривати. Це страшно, як той свідок, колишній міністер, колишній амбасадор при союзникові Німеччини, в дні найбільш болючі для нашої історії, сміє переривати адвокатів... Пане предсіднику, цей інцидент (?) треба зараз притягнути до належних розмірів! Шварцбарт був членом організації »Ліги прав людини«. Чи ви не знаєте, що до Ліги не сміють належати члени компартії?«

На той наївний аргумент, оборонець пошкодованої сторони Кампінчі завважив: »Ліги Оборони прав людини?« Якої людини? Тої, що її вбивається?...«

Серед таких і подібних інцидентів, провокованих Торезом, проходив цілий процес. Отже не стало ні часу, ні »потреби« прослідити точніше особу Шварцбарта, а передусім його спільників з большевицької агентури, що виконала план вбивства, та до останнього моменту допомагала Шварцбартові. Зокрема не було мови про першого співробітника злочинця, агента Володіна.

Про ту справу теж доволі широко пише А. Яковлів у своїй праці, яку ми цитували. Вбивство було виконано о год. 2.15. Але поліція ствердила, що жінка Шварцбарта одержала від нього листа, висланого пневматичною поштою. На ньому була печатка поштового уряду з годиною: 2.35. Лист, отже, вислано після вбивства, і цього не міг зробити Шварцбарт, але якась інша особа. На підставі розповідей різних осіб, м. ін., Миколи Шаповала, стає ясным, що лист вислав Михайло Володін, большевицький агент, який брав безпосередню участь у приготуванні атентату. Цей тип з'явився за кордоном в 1920 р. Він приїхав із Сибіру до Чехо-Словаччини. Перед тим був у Львові, перебував у колах тамошніх москвофілів та вів советофільську пропаганду і розвідку. Згодом виїхав на Закарпатську Україну, а звідтам до Праги. В Празі зв'язався з большевицькою місією та співпрацював з комуністами. За участь у комуністичних розрухах у Клодні, уряд Чехо-Словаччини вигнав його за кордон. Покинувши ЧСР, він перебував коротко в Берліні, а потім приїхав до Парижу (в серпні 1925 р.). Тут Володін уже не комуніст, але «прогресивно-думаючий соціаліст». Іде в середовище соціалістів та нав'язує зв'язки. На конгресі французької соціалістичної партії познайомився з Миколою Шаповалом. У нього навіть мешкав півтора місяця. Із Шаповалом веде безконечні політичні дискусії та вислухує його критику на Петлюру. Бажаючи витягнути від Шаповала якнайбільше вісток про діяльність та побут сл. п. Петлюри, він раз притакує аргументам Шаповала, а раз «противиться» і «боронить» Петлюру. Шаповал у таких моментах гарячиться і додає нові «аргументи» на свої твердження. Слід згадати, що політичні прихильники групи Шаповала перебували більшою кількістю в Празі. Там вони видали проти Петлюри брошуру, атакуючи діяльність пок. Головного Отамана. Кілька примірників того памфлету прислали Шаповалові його однодумці. В одній з дискусій з Володіним, Шаповал сказав, що має «докази» на свої твердження про Гол. Отамана. — «То дай-те мені, нехай прочитаю і переконаюся» — настоював Володін. Так, на прохання Володіна, Шаповал позичив йому «на пару днів» два примірники згаданої брошури. Інші він мав у себе і нікому не давав. Після арештування Шварцбарта, поліція знайшла в його мешканні один примірник згаданого памфлету. Отже він міг походити тільки від Володіна. Про те, що Володін був у тісних взаєминах із Шварцбартом, вказує і той факт, що він був постійним «гостем» квартири Шварцбарта, яка, зрештою, була місцем зустрічі й інших агентів. Сам Володін мало знав Париж. Хоч від вулиці Расін до поштового уряду недалеко, то він, не знаючи цього, пішов аж до відомого йому, але віддаленого поштового уряду на Отель де Віль, бо в тій околиці добре орієнтувався. Коротко після вбивства, він зустрівся випадково із Шаповалом і, на його зауваження, що когось вбито, зараз сказав, що йде про Петлюру.

Справу висилки листа-пневматика згадувано теж під час слідства і на розправі. Але поліція заступала думку, що йде про »помилку« поштового урядовця, що »забув« пересунути цифру на печатці, на якій міняється дату кожних п'ять мінут.

Перозглянення на суді справи співучасти Володіна в злочині було одним з фактів, які робили цілий процес неповним і однобічним. Коли ж приходили зізнавати проти Шварцбарта свідки французи, то Торез робив все можливе, щоб скоротити час їх зізнань та обезцінити їхні твердження.

На цьому місці згадаємо свідчення француза Альберта Бодрі. Був це інженер-хемік, який жив в Україні 29 років. Він подорожував по цілій Україні, знав дуже добре місцеві побутові та політичні обставини і мав постійний контакт з населенням. Бодрі був переважно адміністратором фабрик. Рівночасно не переставав цікавитися французькими справами та намагався, коли тільки міг, сповняти свої обов'язки патріота Франції. Як у 1916 р. приїхала в Україну французька місія, він зараз же ввійшов з нею в контакт. У 1917 р. мав зустріч з французьким міністром в Києві Альбертом Тома. У столиці України, Бодрі працював як член комітету »Аліанс Франсез«.

Бодрі широко зізнає про українське життя, український наріз та представляє його згідно із своїми поглядами в найкращому світлі. Коли в протилежність до тверджень Шварцбарта, мовляв, українська влада »організувала протижидівські погроми«, Бодрі починає докладно говорити про ту справу, відбувається така розмова:

Суддя (який бажає, щоб продовження зізнань Бодрі відбулося після перерви): »Без сумніву, будете говорити ще з півтора години. Я не хотів би вас обмежувати. Ваші зізнання є незвичайно цікаві, і я не хотів би...«

Торез: »Але здається їх треба б більш сконденсувати«.

Кампінчі: »Ми не тратимо часу. Це цікаве«.

Торез: »Але має похибки«.

Прокуратор: »Зізнання дуже цікаві і ясні. В додатку вони французькою мовою«.

Кампінчі: »І спокійні«.

Торез: »Спокійні, але задовгі«.

Бодрі: »Але це все правда!«

Торез: »Один з моїх свідків називає їх конференцією...«

Але помімо того, що Торезові і Шварцбартові зізнання Бодрі були не на руку, після перерви, на запит прокуратора, чи свідок знає, яке було наставлення Петлюри до погромів, »за«, чи »проти«, Бодрі продовжає:

»Симон Петлюра був найбільшим противником погромів. Я був поставив це питання йому. Я запитав: »Чому ж ви маєте в своєму уряді меншостевого міністра? В нашому краю цього нема!« Він відповів: »Ми не можемо інакше робити. Ми знаємо анархічну ситуацію. Якщо б ми не мали міністра жида, то можливо, що християнин на цьому пості не зумів би пізнати пов-

ністю жидівських інтересів і їх боронити...» Я здивувався. Далі Петлюра казав: «Погроми це жаклива річ. Якщо б я був паном (ситуації), погромів не було б». Бодрі продовжував: «Я запевнюю вас, що Петлюра був чесною людиною і найбільшим противником погромів. А погроми я бачив. Російська влада не дозволяла жидам жити в цьому самому селі, що селяни. Побіч села були оселі для жидів. Були це чотирикутники на 150-300 м. з кожного боку, оточені крамницями. Пригадую собі добре погром в 1914 р., зорганізований російською адміністрацією».

Тут свідок подав цілий ряд фактів на те, що Симон Петлюра та український уряд постійно боролися з анархічними виступами, що їх організували москалі, зокрема, що українська влада боролася проти організаторів погромів, яких віддавала під суд.

Зізнання Бодрі повністю піддержувало акт обвинувачення прокуратури. Прокуратор, не зважаючи на неясні і неповні матеріали, зібрані під час слідства, мав вироблений погляд на Шварцбарта та його провокативні «оборонні» аргументи.

В резюме прокуратора сказано ясно, що злочин Шварцбарта був холоднокривним. Він прийшов до внеску, що «Петлюра не тільки не казав робити погромів, не тільки їх не толерував, але боровся з ними. Мав шляхетні людські прикмети. Український уряд був проти погромів і найкращим доказом на те, є його лібералізм».

Але про вислід розправи не можна було мати сумнівів. Під її кінець поставлено суддям присяжним п'ять запитань: 1) Чи винен Шварцбарт у навмисному вбивстві?, 2) Чи винен у смерті Петлюри?, 3) Чи вбив він навмисне, чи випадково?, 4) Чи вбивство він обдумав зараня?, 5) Чи жертва була заманена в засідку?

Судді присяжні не надто турбувалися змістом запитань. Вони попросту на всі п'ять питань однозгідно відповіли: «Ні». Одним словом, Шварцбарт — «невинна» людина. Винний той, хто був вбитий на хіднику вулиці Парижу...

Після прочитання вироку, на залі піднялися крики радості прихильників Шварцбарта. «Хай живе Франція!!! Хай живе Торез!» — лунали верески тих, які, мабуть, ще досьгодні кричать: «хай живе Торез!», хоч іде вже про іншого Тореза, Моріса, ватажка комуністичної партії Франції, або, як її називає французька преса, «націоналістичної московської партії у Франції».

До підсудного Шварцбарта підійшов Торез і розцілувався з ним. Який тріумф «справедливості»! Комуністична, криптокомуністична, або агентурна преса привітала вирок звільнення Шварцбарта з неприхованою радістю. В большевицьких «Вістях» ч. 53, з 29. 10. 1927 р. п. Борщак у статті п. з. «Після процесу», ще раз цитуючи Тореза, похвалив Шварцбарта і окупантів України: «Він (Шварцбарт) не є євреєм, а французом, євреї в Україні є повноправними українцями так, як це питання зараз в Україні й розрішено радянською владою, що взагалі правильно і розрішила національне питання...»

Сьогодні, після тридцяти років від злочину Шварцбарта, та після 29 років від цього «процесу», який звільнив вбивцю та якого вирок мав кинути пляму на Гол. Отамана С. Петлюру і український народ, пригадаємо слова французького сенатора Де Ль'Арієж, висловлені в брошурі «Simon Petlura», яка вийшла у видавництві «France Orient». Там читаємо: «Жорж Рейно 9 червня 1927 р. на банкеті «Франс Оріян» сказав: «Це прикро для французів думати, що саме у Франції його (Петлюру) так гидко вдарено, коли він був нашим відданим гостем. Але наші зобов'язання не обмежуються тільки до зворушливого спомину. Люди є великі, коли служать непроминаючій справі. Петлюра віддає саме такий справі, яка живе далі. Його героїчне життя належало Україні. Саме супроти цього поневоленого народу ми повинні звернути нашу активну симпатію».

На жаль, побажання цього шляхетного француза не здійснені до сьогодні. І нічого дивного. Вихвалювані Торезом «патріоти» шварцбарти довели ту країну до того, що вона сьогодні бореться із важкими труднощами, а її сини проливають кров саме в наслідок інтриг тої самої Москви, що наказала вбити гол. Отамана. Крики торезів, що лунали колись тільки на судовій залі в Парижі проти українського народу і його провідників, нині лунають ще голосніше проти зрадженої ними батьківщини.

* * *

В історії визвольної боротьби українського народу злочин Москви над С. Петлюрою, один з болючих епізодів. Про ганебну роллю, до якої дали себе запягти жиди на послугах Москви, не будемо в тій статті говорити. Можемо тільки ствердити, що до сьогоднішнього дня відповідальні жидівські чинники не відкликали всіх тих наклепів та інсинуацій, що їх зробив Шварцбарт на процесі і з якими в тих часах солідаризувалися офіційні жидівські кола. Ми впевнені однак, що та справа колись знайде справедливе закінчення.

Рукою жидівського запродавця і свого агента, Москва вбила гол. отамана С. Петлюру. Вбила людину, бажаючи вбити ідею, якої він був носієм: ідею збройної боротьби українського народу з московським окупантом. В тому випадку, кулі Шуліма Шварцбарта показалися безвартісними. В цьому був і є однозгідний цілий український народ.

Щоденник «Діло» в ч. 242, з 1927 р. писав: «Зрештою, справа засуду чи звільнення Шварцбарта була для нас вповні байдужою... Бо й яке значення, яку вартість, має якийнебудь морально миршавий Шварцбарт з історичною постаттю пок. Петлюри? Без сумніву прикрою і болючою для кожного українця була та обставина, що світове жидівство напружило всі свої сили, щоб цього кримінального типа винести на вершки ідейного борця «героя», «месника за кривди жидівського народу», а одночасно понизити і заплямувати пам'ять і постать справжнього невтомного ідейного борця за велику справу визволення Укра-

їни, всіх народів, а між ними і жидів... Оборонці Шварцбарта меншу увагу присвятили обороні підсудного, а більше заходилися біля знеславлення українського імені.

Нам однаково, чи Шварцбарт ходить на волі, в «авреолі героїської слави», чи він був би засуджений на смерть, або тюрму. Але не про Шварцбарта тут йде, а про далеко більшу і глибшу справу...»

»Новий Час« в ч. 122, з 1927 р. писав: »Немає більшої нікчемности, як посуджування українського уряду і української армії в організуванні погромів. Правдиві винуватці погромів відомі жидівству. Жиди кидаються тільки на слабих, на тих, що лежать на землі. І тому вони якраз вибрали Петлюру. Не добре сталося в Парижі. Рахунку не вирівняно...«

»Літературно-Науковий Вістник«, коментуючи паризький процес, писав: »Ми могли б багато дечого закинути політиці замордованого отамана, але коли ходить про »меншості«, то єдине, що можемо йому закинути, це слабкість. Безмірно жалуємо, що він показався слабом, щоб з одного боку загнuzдати стихію, а з другого — в залізні обчєньки взяти Красних та інших подібних індивідуумів, що тепер з осячюю вдячністю копають пам'ять свого добродчинця... Ми жалуємо, що покійний Отаман не здолав змусити цих людців стояти на струнко перед Володимирським тризубом. На всякий випадок ліпше, коли вони знати-муть заздалегідь, що рішати про колонізацію в Україні будуть не Торези, лише Україна, що про національну автономію і взагалі про становище меншостей у нас рішатимуть не Рафеси, лише сама Україна, та що рішати про те, чи бути їй самостійною, чи ні, будуть не Шварцбарти, ані Троцькі, лише знов таки сама Україна... Не думайте, що ми труп. Розстріляні вашими красноармійцями і чекістами, як той наполеонський вояк Гайне — не є мертві...«

Так! Вони не є мертві. Свідчить про те безнастанна і безпощадна визвольна боротьба України, яку вона продовжує до сьогоднішнього дня. Слова, що їх сказав С. Петлюра кілька місяців перед своєю смертю, стали заповітом і дороговказом для майбутніх поколінь. Головний Отаман говорив, що перед його очима: »Встають постаті лицарів і мучеників великої ідеї. Тих, що своїм життям заплатили за свою віру в неї. Тих, що найдорожчим скарбом засвідчили відданість батьківщині... тих, що створили спільним чином свого життя найкращу легенду нації — легенду оружної боротьби її за своє право жити вільною і державно-незалежною. Тих, хто заслужив право на те, щоб стати незабутнім в історії України, хто зв'язав її величне минуле з світлим майбутнім і переказав нам, живим та прийдешнім поколінням, великий заповіт національної помсти та недовершеного чину«.

В лавах тих лицарів і мучеників великої ідеї стоїть на почесному місці гол. Отаман Симон Пелюра і кличе закінчити недовершене діло.

Т. З.

МИХАЙЛО КУШНІР

СИМВОЛІКА І ФОРМАЛІЗМ У РЕЛІГІЇ

Старозавітний заповіт любови, повторений і поширений Христом, є центральною точкою християнського релігійного життя. Із сформулювання цього заповіту виникає, що любов (а через неї і релігійне життя) має охопити цілу людину: її змислово-тілесну частину («цілим серцем»), її розумову частину («всім своїм розумом») і цілість її психічних сил, як раціональних, так і іраціональних, свідомих і несвідомих («всією душею своєю»). Отже правдива побожність мусить охоплювати цілу людину, себто її тілесну й духову частину. Бо людина повинна скласти поклін своєму Сотворителеві душею і тілом. Незалежно від цього, знаємо з психології, а підтверджує це щоденний досвід, що кореляція між зовнішніми і душевними чинностями є дуже цілельна: зовнішні жести скріплюють духові чинності.

«Люди виконують ті чинності не тому, щоб зрушити Бога, але щоб заохотити себе самих до Божих речей. Цих чинностей не виконуємо тому, що, мовляв, Бог їх потребує, бо Він знає про все і Його воля є незмінна: приймає почування серця, а не саме порушення тіла. Але ми виконуємо їх для нас самих, щоб шляхом цих зовнішніх чинностей спрямувати нашу думку до Бога й розпалити наше почування. Таким чином визнаємо Бога Сотворителем тіла й душі та виявляємо Йому честь душею і тілом» — пише св. Тома з Аквіну.

Зовнішні форми культу є, отже, не тільки оправдані, допускательні й позитивні, але й кончатні, як свідчать про це великі святі і навчає церква. Цю правду підтверджують факти, що релігії, позбавлені зовнішніх символів, не виявляють живучости, а часто зникають. Це історична правда, підтверджена вислідом дослідів психоаналізи, що підкреслює велику вагу символів не тільки в релігійному житті, але і в мистецькій творчості — в плястиці й поезії.

На основі вислідів психологічних досліджень, цілість людської психіки можемо поділити на дві частини. Одна — індивідуальна, зрізничкована, вивінувана свідомістю й керована розумом, є властивим «я». На цей комплекс складаються особисті дізнання і зауваження, як джерела пізнання. Друга частина психіки знаходиться поза свідомістю, іраціональна, не є зрізничкована і має в собі, поза відносно менш важним змістом забутих або відсунених за поріг свідомости особистих переживань і комплексів, багатий резервуар пережитих збірних досвідчень минулих поколінь, переказуваних нам від віків у формі передиспозицій. Ця частина психіки має в собі зміст архаїчних праобразів (Юнг називає їх «архетипами»), що уявляють собою спосіб архаїчного мислення при допомозі образів, конкретних, а не

відірваних понять, як це робить свідомість сучасної людини. Ще сьогодні наші сонні маріння, що є виповіддю несвідомости, послуговуються не абстрактним мисленням, але рядом конкретних образів, що мають власну, глибоку, внутрішню логіку.

Несвідомість намагається скомпенсувати односторонність нашої раціоналістичної свідомої поведінки, шляхом введення до свідомости відсунених чи утаєних змістів. Таким способом несвідомість інстинктивно змагає до «зцілення особовости», роздертої на дві відрубні ділянки: свідому і несвідому.

Виникає питання, на якому шляху є можливий контакт між цими ділянками і яким ключем можемо відімкнути двері до нашого мрячного «підземелля»? Сучасний спосіб абстрактного мислення, якого виворотом є ідея, не є спроможний досягти глибини іраціональної частини психіки, а цим самим потягти цілу людину. Треба знайти якийсь чинник, який, маючи в собі дещо з конкретности образу, мав би також деяке зформулювання думки. Таким чинником є символ. Символ, діючи рівно на думку, як і на почуття, стає таким чином сполучником поміж іраціонального несвідомості і раціонального свідомості (пригадаймо собі ролі і значення національних символів, напр., прапор і т. п.).

Однак у змаганні до досягнення повної людини може заіснувати поважна небезпека. Бо зміст несвідомости є по своїй природі архаїчний, інфантильний, відсталий, недостосований до інтелектуального розвитку нашого «я». Тому заволодіння свідомости несвідомістю може загрожувати катастрофальними наслідками. Але з другого боку, це зцілення особовости, чи пак повнота «людськості», є конечною передумовою духового розвитку й досягнення внутрішньої гармонії. Живемо тільки частиною своєї особовости і, як це різко каже Бернанос: «Величезна кількість людей родиться, живе, вмирає, не послужившись ні разу своєю душею, хоча б тільки для образу Господа Бога».

В релігійному вихованні людини не йде про усунення всіх інстинктів і комплексів, дрімаючих у несвідомості, але про їх ушляхетнення і включення до інвентаря свідомости, а цим самим і збагачення власної особовости. Щойно тоді людина стає паном самої себе, а віддаючи себе Богові — жертвує те, чим дійсно володіє і що є її вкладом в акт відкуплення. Тому символи, що дають нам можливість дійти до мрячних полів несвідомости, мають таке велике значення в релігійному житті. Бо воно (життя), щоб видати овочі, мусить охопити цілу людину, всі її функції, раціональні й іраціональні, свідомі й несвідомі.

Католицька Церква — як каже William Purcell Witcutt («Catholic Thought and Modern Psychology», London, 1943) — «Сучасна психологія і католицька думка» — дала нам систему символів, яка перейняла цілий зміст праобразів. Таким чином, вона заспокоїла інстинктивні природні змагання несвідомости проявитися і спрямувала їх на властивий шлях. Для ілюстрації візьмім такий розповсюджений міт — праобраз скарбу. Цей праобраз містить у собі інстинктивне й по своїй природі пожиточне змаган-

ня людини до щастя. Церква в символі цієї євангельської перди — як і в багатьох інших символічних євангельських притчах — транспонує це природне змагання у властивому для людини напрямі, відповідному його природі. Не опанований і не керований праобраз скорбу може своїм іраціоналізмом і стійкістю довести людину до моральної і матеріальної руїни.

Одним із найбільш загальних символів несвідомості є вода, що означає початок існування (в існуванні кожної людини стан несвідомості завжди попереджує свідомість). Церква прийняла й освятила цей символ, як початок надприродного життя, в ласці хрищення. Хрищення з води заступає також загальнознайний міт — образ елексіру життя, що вертає життя і молодість. Вода відіграє велику роль в церковному ритуалі, як символ ласки. «Вода, що Я дам йому, стане в нім джерелом цієї води, що тече в життя вічне» (св. Іван, 4, 14). Також глибоке значення мають такі символи як хрест, огонь, проміння і т. п. Всі вони є знаменем незнищимого змагання людини до щастя і безсмертності, що знаходиться в найглибших верствах людської психіки.

Жодна релігія не може обійтися без зовнішніх символів, без своєрідного ритуалу, а негативним прикладом цього є протестантизм. Він відкинув усі символи й таким чином зірвав самотність можливу сполуку з цілістю психіки, а особливо з її іраціональною частиною. Ця релігія, базована на мілкій, індивідуальній появі та раціоналізмі, заломилася таким жалісним способом, і так скоро, що цей факт, як каже В. Парсел Віткат, «ображає наш історичний змісл». Далі цей психолог твердить: «Відколи відкинено хрести з розп'ятим Христом, що є образом відкуплення, це вже було тільки питанням часу, коли люди перестануть вірити в саме відкуплення. Відколи відкинено св. тайни — було вже тільки питанням часу, коли зникне саме християнство».

Варта підкреслити факт, що людська природа все ж таки шукає синтези раціональних чинників із іраціональними, свідомих з несвідомими. Теософія, антропософія чи інші окультичні системи розвиваються головню в протестантському світі, як реакція проти мілкого раціоналізму, як підсвідома туга за символікою ритуалів, при допомозі яких можна тільки нав'язати контакт з несвідомою іраціональною частиною людської психіки.

Юнг підкреслює багату різноманітність символів у католицизмі, «які є його найціннішою власністю — водночас і найбільшою небезпекою» (*Psychologie de l'inconscient*). Про яку небезпеку тут іде — Юнг нічого не каже. Але легко догадатися. Є це небезпека загублення змісту, без якого символ стає мертвою і безжиточною річчю. Є це проблема формалізму, як культу пустої й бездушної форми, позбавленої живої думки.

А що суттю Христової релігії є любов («це важливіше за всі тілопалення й жертви» — св. Марко 12, 33) — тому цей зміст мусить бути у всіх символах. Однак тут виникає небезпека, що зайвий переріст форм, їх багатство і різноманітність можуть

деколи заслонити цей зміст, без якого все є пустим звуком. Серед надміру скомплікованих молитов, молебнів, вервиць, чудодійних медаліків — можна загубити це *»unum necessarium«*.

Гідною передумання є заувага F. Y Sheed-a (*»Sidelights of the Catholic Revival«*, 1940; *»Society and Sanity«*, 1953), що католики від народження часто живуть формою, — в протиставленні до конвертитів. Це спостереження можна поширити й на цілі народи. Здається, що там, де населення є віддавна в цілості католицьке (Італія, Еспанія) — формалізм є куди більш розвинений, ніж серед народів з мішаними віровизнаннями. Бо, як знаємо, ересі, що били в цілість і виключність доктрини, спонукували до акції та динамізували її.

І хто знає, чи не ця ексклюзивність, що існувала в жидівській релігії перед Христом, була одною із суттєвих причин цього бездушного формалізму, в який попала офіційна релігія і який знайшов свій яскравий вираз у фарисейзмі (а опісля в талмудизмі). Христос знав, як ніхто краще, яка небезпека криється у формалізмі.

»Горе вам, книжники та фарисеї, лицеміри, що даєте десятину із м'яти, і ганусу, і кмину, але найважливіше в Законі лишили: суд, милосердя та віру! Це треба робити, й того не лишати« (св. Матвій, 23, 23).

Формалізм знаходить свій вираз і в загальній постаті у відношенні до Бога й світу — в стилі життя, як і в релігійних практиках. Ідеалом стає споживання посіданих дібр, змагання до максимум спокою, вилучення всіх конфліктів, як зовнішніх, так і внутрішніх. А коли виникає застій, релігійне життя покривається плісною формалізмом. Релігія мусить мати динамічний характер (*»Я прийшов огонь кинути на землю, — і тільки цього прагну, щоб він уже запалав«* — св. Лука, 12, 49). Бо релігія не є тільки доктриною, але передусім життям. Не можна задовольнятися раз доконаним вибором: треба відтоді постійно вибирати не тільки між злом і добром, але і між добрим і ліпшим. Отже, щоб не загрузнути у формалізмі, необхідно постійно змагати до підвищення рівня релігійного життя. В цьому сенсі стає життєвою konieczністю ця євангельська рада: *»Будьте, отже, досконалими, як і Отець ваш небесний є досконалим«*.

Формалізм проявляється, подібно як у стилі життя, — і в релігійних практиках. Передусім у молитві, якій формалізм може надати карикатурний вигляд: може зробити з неї щось у роді вищої математики або звичайного млинка. Часто забуваємо про правду, що успішність молитви не залежить від її форми: ті один рід молитви (усна — говорена чи співана, або в думках) не є упривілейований з уваги на його вартість. Та молитва є найліпша, що найсильніше розжарює любов до Бога. Це стосується також до всяких культових форм, обрядів, молебнів, релігійних обходів, образів, прикрашень церков і т. п. Це є психологічною метою кожного символу: *»з'єднати цілу людину в любовному пориві до Бога«*.

Вертаючись до самої молитви, варта підкреслити опінію св. Франца Селезія про молитву в думках, себто молитву, яка впливає з власного надхнення, а саме, що вона найкраще веде до мети: любовного з'єднання з Богом. Св. Франц Селезій є цим Доктором Церкви, який найбільший натиск кладе на любов, як підставову чесноту, і тому його погляди на молитву є найбільш віддалені від формалізму (*«Apud Deum non tam valet clamor quam amor»*). Він є прихильником методи: молитися немало, але небагатьма словами, молитися багато, але вживати якнайменше слів. А втім, його метода є згідна з вказівками Христа: *»А коли молитесь, то не говоріть багато, як ті погани, які думають, що будуть вислухані за свою балакучість. Отже не уподібнюйтесь до них, бо знає ваш Отець, чого потребуєте, ще раніше за ваше прохання«* (св. Матвій, 6-7-8).

І хто знає — може найліпше молилася ця убога пастушка, про яку згадує Adolphe Alfred Tanquerey у своїй *»Теології аскетичній і містичній«* (*»Précis de théologie ascétique et mystique«*, Paris, 1923): ця пастушка «не могла ніколи скінчити Господньої молитви. Бо тількищо сказала слово *»Отче«*, усвідомляла собі, що Той, що царює вгорі, є її батьком, починала плакати і в цьому стані залишалася цілий день, пасучи корови».

І чи ця її маломовність не подобалася Богові куди більше, ніж наша багатомовність, у якій — у добавок — надто часто просямо, а мало славимо?

В ділянці умертвювань формалізм проявляється в їх однобічності, шляхом практикування тільки зовнішніх тілесних умертвлювань. Цілком, або майже цілком, забуваємо про внутрішні умертвлювання — не раз куди й більше удосконалюючи: умертвлювання розуму і волі. Тим більше, що можливості в тому напрямі є майже необмежені (в протиставленні до тілесних умертвлювань): подолання гіперкритицизму, гордості розуму, духового лінівства, нехиті до поглиблення релігійного знання і т. п.

»Сатана боїться куди більше умертвлювань серця, ніж найбільшого умертвлювання тіла« — пише св. Франц Селезій.

В почитанні образів, медаликів і всякого роду девоцій не рідко затирається їх духовий зміст, а залишається форма — предмет, що набирає ціхи фетиша. Приписування успішного діяння образу чи медалика тільки самому фактові його посідання, узаляжнювання меншої чи більшої успішності медалика тільки від способу ношення — наближує релігійність цього типу до магії.

Релігійність, обмежена до її формальних сторін, і релігійність, що не має глибшого опертя в нутрі, в душі, буде шукати своєї афірмації назовні — головно в чудах, що в цьому випадку стають майже самотнім свідомством Правди. В погоні за чудодійністю байдуже переходимо повз постійно існуючі чуда Провидіння, якими є удержання життя, керування цілим величавим космосом і, може, ще більш чарівним, а таким таємничим мікрокосмосом. Чуда Втілення, Відкуплення, Свхаристії не діють на нас. Ми привикли до них і вони не є для нас жодною *»сен-*

сацією». А ми в чуді саме шукаємо головно сенсацій. І такий підхід викликає гострі слова Христа: «Плем'я лукаве й перелюбне шукає ознаки, — та ознака не буде йому дана, крім ознаки Йони» (св. Матвій, 12, 39).

»Чуда промовляють передусім до тих, що є морально підготовані повірити в них: ні одне чудо не може переконати тих, що є рішені не повірити в нього» — пише Бензон («Христос у житті Церкви»). Про ці слова треба передусім пам'ятати, коли хочемо користуватися чудесними подіями, як аргументом.

Приймаймо чудо без зачудовання і посямаку сенсації, як щось, що є природне для Бога, як вираз нескінченного Божого милосердя, а не як найважливіший і найістотніший доказ існування Бога, одинокє свідоцтво Правди. Треба прийняти Правду для Правди, навіть коли б вона не була підтверджена жодним чудом. Тоді будемо дійсно почитати Бога » в дусі й правді», пам'ятаючи про слова Спатителя: »Блаженні ті, що не бачили і увірували».

Формалізм — як я вже сказав — виникає з перенесення точки тяжіння не на зміст символу, а на його форму. Це є мілина, на якій грузне корабель нашого релігійного життя.

Другою небезпекою є втрата потреби символів і опертя релігійного життя на вузькій і виключній засаді раціоналізму й індивідуалізму, позбавлених будь-яких пов'язань з глибшими верствами психіки. Цього роду релігійна постава — це човен, позбавлений солідної підбудови й кинений на ласку принагідних вітрів.

Нормальне релігійне життя обертається між цими двома крайностями. Релігійне життя, у своїй початковій фазі, обильно користує з усякого роду символів з їх різноманітністю і кількістю, у вигляді різних обрядових форм. Мірою дальшого розвитку релігійного життя, людина, при допомозі символів, як природних психологічних чинників і зв'язаних з ними надприродних ласк, — щораз більше опановує цілу психіку, видобуває з її глибини елементи, очищує їх і засвоює, включаючи до інвентаря свідомої частини своєї особи. Це є етапи, які містика окреслює як шляхи очищення і просвічення. Щойно коли прийде досягнення повноти особовости, позбавленої хиб, а збагаченої чеснотами, може заіснувати стан, що його містика називає з'єднанням з Богом. Цей стан позначається, між іншими ціхами, змаганням до простоти і єдності, на зразок єдності й нескладности Бога, коли душа, в багатстві обрядових форм і молитов, концентрується на одній думці й на щораз простішій молитві, виключній і мовчазній контемплляції. Символи, при видатній співучасті ласки, сповнили свою роллю відтворення єдності психічного простору, досягнення повноти людськості та її завершення — єдності думки і чину.

І щойно в обличчі цієї єдності може найти повне примінення ця відома августинська девіза, як найгарніший вираз людської волі: »Ama et quod vis fac» — люби і роби, що хочеш.

ПРОФ. Г. ВАЩЕНКО

КОРІННЯ БОЛЬШЕВИЦЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ

(3)

Після смерті Пилипа вже жоден з ієрархів московських не наслідився протиставитися московським царям, що потім стали російськими імператорами. Церква стала покірним знаряддям московської державної влади.

І знову виникає питання: хто винен у цьому, чи самі царі московські, чи увесь нарід? Історичні факти, наведені вище, дають підставу твердити, що як у жорстокості й тоталітаризмі московської державної влади, так і в поневоленні церкви винні не тільки царі, а й увесь московський нарід. Уже деякі наведені нами подробиці походів опричників свідчать про великий занепад релігії серед населення Московщини. З цього погляду дуже характеристичний опис грабунку церков ватагою опричників під керівництвом Шадина. В цьому грабунку брали участь не тільки опричники, а й місцеве населення.

Але найбільшу вину за поневолення церкви несуть московські ієрархи і взагалі московське духовництво. Саме з його середовища вийшла ідея »третього Риму« і зв'язана з нею ідея московського володаря, що ніби з Божого веління став єдиним оборонцем православної віри і церкви. Як відомо, цю ідею розвинув Йосип Волоцький, що ревно обстоював теократизм або Божеське походження влади московського князя. Цілком у згоді з такими поглядами діяв Іван Лютый, як про це свідчить переписка його з князем Курбським. З таких поглядів виникла і лють Івана проти церковних ієрархів, що насмілювались засуджувати його пекельні вчинки. Не він мусить слухатися церкви, а вона має слухатися його і коритися йому. І церква московська дійсно корилась йому. Цар самочинно позбавляв катедри митрополитів московських, — і церква мовчала. Цар самочинно саджав на цю катедру інших, — і церква мовчала. Найшовся лише один мужній високий ієрарх, митрополит Пилип, що рішуче заперестував проти дикої сваволі й нечуваної жорстокости царя, — і за це був садистично-жорстоко замучений. І знову ж такі церковні достойники не тільки не протестували проти несправедливого вироку, а навіть підтримували його. Мало того, підставою для присуду над мужнім митрополитом стали якраз свідчення церковних достойників, а головне — свідчення ченців Соловецького монастиря.

Все це підривало авторитет церкви та її служителів. Тому не дивно, що російський нарід тратив пошану до останніх. Слово »поп« стало ніби образою. І таке ставлення до духовництва залишилось у москвинів до останнього часу.

Подані нами факти з історії московської держави XV-XVI ст. показують, як зародився московський тоталітаризм і як він, за підтримкою більшості населення, в тому й духовництва, закріпився в державному житті та психології російського народу. Завершенням цього процесу є сучасна большевицька система, що, продовжуючи традиції з часів Івана Лютото, прагне опанувати цілий світ. Про те, що між московським то-

талітаризмом XV-XVI ст. і сьогоднішнім більшовизмом існує безпосередній зв'язок, що саме в ідеях і в державному устрою Москви часів Івана III-го і Івана Лютотого треба шукати коріння сучасного більшовицького тоталітаризму, свідчить уся історія Москви від XVII ст. до більшовицької революції.

Ми не маємо наміру докладно подавати цю історію, — зупинимось лише на найбільш визначних моментах її.

Як це визнають самі російські історики, безмежно самовладне і жорстоке царювання Івана Лютотого, а особливо організована ним оприччина, призвели до т. зв. «смути». Московська держава, знесилена економічно і політично, на початку XVII ст. опинилась у стані розпаду. Врятували її маси московського населення, «народні ополчення», в яких прокинувся інстинкт самозбереження московської держави.

«Смута» закінчилась обранням царем московського царства Михайла Романова. В керівництві державою він перебував під великим впливом свого батька, митрополита Філарета, людини мудрої і обережної. Прислухався до голосу народних мас і намагався внести заспокоєння в державне життя. Такої ж політики в основному дотримувався і син Михайла, цар Олексій, що увійшов в історію з ім'ям «Тішайший». Але він був «тішайшим» лише в порівнянні з Іваном Лютим. Тортури і смертних кар при ньому було менше, але вони все ж таки були. Церкву та її ієрархів він нібито шанував, навіть з пошаною і увагою ставився до патріярха Нікона, але кінець-кінцем позбавив його сану і заслав у монастир. Не позбавлений був Олексій Михайлович і московського підступства, що особливо відчула на собі Україна під час Переяславської угоди і після неї.

Україна особливо відчула на собі тяжку руку двох московських деспотів: Петра I-го і Катерини II-гої. Саме їх згадає Шевченко, як катів нашого народу, що замордували тисячі українців і докраю обмежили права України. Тому не даром дехто з українців називає Петра I-го кривавим. У його житті і вдачі є багато спільного з Іваном Лютим.

Петро народився в Москві 30 травня 1672 року. Він був чотирнадцятою дитиною царя Олексія Михайловича. Матір'ю його була друга жінка царя, Наталія Нарішкіна. Від природи це був здоровий, рослий хлопець. Коли він виріс, це був велетень коло 3-х аршин росту; мав велику фізичну силу, міг згинати в дудку срібні миски. Високий зріст і велика фізична сила безперечно мали вплив на вдачу Петра, сприяючи виробленню у нього самовпевності і рішучості.

Дитинство Петра проходило в умовах дуже подібних до дитинства Івана Лютотого. Після царя Олексія Михайловича між родичами його першої дружини, боярами Милославськими, і родичами його другої дружини, Нарішкініми, розгорнулася жорстока й уперта боротьба. В ній на боці Милославських взяли активну участь стрільці, наслідком чого боротьба іноді набувала кривавих форм. Стрільці, підмовлені царівною Софією, вривались у кремлівський палац, хапали родичів цариці Наталії, тягли їх на площу, били, вивозили на заслання і т. п. Свідком таких сцен часто бував Петро, що був ще тоді малим хлопцем. За словами історика Ключевського, Петро не виявляв при цьому лякливості й ззовні залишався спокійним. Але всі ці страшні видовища не могли не залишитись

без впливу на його нервову систему. Коли він виріс, у нього на обличчі часто з'являлись корчі, що надавало йому неприємного, навіть страшного вигляду. Жорстока боротьба за владу залишила свої сліди і на вдачі Петра. Під впливом її у нього виробилась мстивість і жорстокість, що й виявилось потім, коли він взяв у свої руки владу. Особливо ненавидів він стрільців і царівну Софію, над якими він потім жорстоко помстився.

Гору в боротьбі між Милославськими і Нарішкіними спочатку взяли перші. Наслідком цього цариця Наталія з сином мусіла була залишити Кремль і оселилась у підмосковському селі Преображенському. Це мало великий, а може й вирішальний вплив на даліше життя Петра і його діяльність як володаря Московщини.

Але перш, ніж розповідати про це бодай коротко, зупинимось на навчанні і вихованні Петра. Воно розпочалося тоді, коли Петрові було п'ять років. Навчителем його був дяк Зотов. Це була людина невисокого інтелектуального рівня. Він не міг ніяк рівнятися до Симеона Полоцького, колишнього вихованця Києво-Могилянської академії, що був учителем старших дітей царя Олексія Михайловича. Тому Зотов обмежився лише тим, що навчив Петра читати й писати, і то з дуже великими помилками. До речі, Петро до кінця життя не навчився грамотно писати. Крім грамоти, Петро майже напам'ять вивчив Часослов, Псалтир і Євангеліє, отже міг з успіхом читати і співати на крилосі. Зотов був прихильником старого обряду і взагалі московської старовини. Не відомо, як були сформувалися погляди і вдача Петра, як би він довго перебував під впливом Зотова.

Але виховний вплив Зотова на малого Петра припинився з того часу, як Петро, разом з матір'ю, переселився в Преображенську слободу. Тепер у житті його наступає пора, так би мовити, самовиховання. Він цілком віддається своєрідній грі, в процесі якої формується його вдача. Ця гра має виключно військовий характер. Спочатку Петро грається всякими військовими іграшками. А потім він добирає собі товаришів і утворює з них «потешне військо». Поступово гра наближається до справжніх військових вправ з наступами, відступами, облогами фортець і т. п. Знайшовши десь у сараї старий «бот» (військовий човен), Петро разом з «потешними» товаришами ремонтує його і спускає на воду. Розпочинаються «морські бої». Тут у великій послугі стали Петрові чужинці, що жили в Німецькій Слободі. Петро зійшовся з ними, і вони допомогли йому оволодіти військовою технікою, що за кордоном стояла значно вище, ніж у Московщині. Так гра перетворилась у щось серйозне. Вона стала військовою школою Петра, а з його «потешних» потім утворились полки Преображенський і Семьоновський, що відіграли значну роль в історії Московщини.

Тим часом, у московській державі відбувались події, що потім мали великий вплив на особисте життя Петра і далішу історію Московщини. Честолюбна царівна Софія робила зусилля, щоб стати фактично володаркою держави. Вона домоглася того, що на царський трон був посаджений малолітній брат її Іван, а вона була проголошена регенткою. Але частина московського населення була проти цього, наслідком чого на московський трон разом з Іваном сів і Петро, при чому Софія залишилась на становищі регентки. Після смерті Івана вона вирішила зовсім

усунути Петра і стати царицею. Петро довідався про це. Спочатку він втік у Троїцьку Лавру, а потім за допомогою відданих йому людей, зокрема «потешних», заарештував Софію і замкнув її в монастирі. Є відомості про те, що перед вікнами її келії були повішені стрільці, які весь час підтримували її в боротьбі за владу. Софія в скорому часі померла, і Петро став єдиним необмеженим володарем Московщини.

Тепер у нього виникли пляни піднести Московщину на рівень великої могутньої держави. Для цього треба було озброїти Москву та піднести рівень її матеріяльної культури. А це було можливе тільки при умові використання військових і культурних досягнень Заходу. Це розуміли ще попередники Петра на московському престолі, а особливо його батько Олексій Михайлович. При ньому дуже великий вплив на культурне життя Московщини мала Україна. Звідти цар закликав наших учених, колишніх вихованців Києво-Могилянської академії, які допомагали виправляти церковні книги, організовували школи і т. п. При Олексію москалі почали засвоювати і деякі західні побутові звичаї. Але все це не задовольняло Петра. Він хотів рішуче поставити відсталу, некультурну Московщину у ряді західних держав. Разом з групою молодих москвинів, під чужим прізвиськом, він виїхав до Голляндії, щоб засвоїти собі там техніку будування кораблів. Тут він працює як звичайний робітник і дійсно виносить з подорожі багато технічних навичок і практичних знань, що потім пригодились йому у його діяльності як реформатора Московщини.

В час відсутности Петра в Москві знову піднявся бунт стрільців. Повернувшись, Петро жорстоко розправився з стрільцями. Майже всі вони були страчені прилюдно на площі Москви. Тут яскраво виявилась велика жорстокість Петра. Його так опанувала лютість, що він власноручно рубав голови стрільців.

Тепер Петро поставив собі завдання опанувати береги Балтицького моря, щоб таким чином «прорубати для Московщини вікно в Європу». Із-за цього, як відомо, розпочалась війна між Москвою і Швецією. Хід цієї боротьби відомий усім українцям, і ми не будемо на ньому зупинятись. Згадаємо лише про те, що ця війна, зокрема перемога Петра над шведами під Полтавою, була трагедією для українців. Після Полтавської битви Україна попала в ще більшу московську неволю. Крім того, війна із шведами і перемога Петра коштувала Україні багато жертв людьми. З наказу Петра Меншіков зруйнував Батурин і вирізав майже всіх його мешканців, в тому також жінок і дітей. На цьому вищеньня українського народу не припинилося. Петро вирішив перенести столицю своєї держави з Москви на береги Балтицького моря і з цією метою почав будувати нове місто, що потім було назване Петербургом. Нова столиця була розбудована на кістках українських козаків, що тисячами спроваджувались на північ і гинули на каналських роботах.

Після перемоги над шведами Петро всю свою енергію спрямував на реформи воєнного, економічного, суспільного і культурного життя Московщини, що тепер стала одною з наймогутніших держав Європи.

Щоб дати справедливую і об'єктивну оцінку цих реформ, ми мусимо зупинитись на властивостях самого реформатора, бо вони відбилися на реформах. Завданням Петра було піднести військовий і культурний стан

Московщини до стану передових країн Західної Європи. Чи мав він для цього відповідні знання і вдачу? Чи міг він зрозуміти самий дуж європейської культури? На ці питання ми мусимо дати негативну відповідь. Як ми відзначили вище, Петро отримав дуже слабу освіту: він навіть не вмів грамотно писати. Потім Петро зовсім не працював над підвищенням своєї теоретичної освіти. Зрозуміло, що така людина не могла як слід зрозуміти і сприйняти західноєвропейську культуру: він сприйняв її число зовнішньо. Зовнішній характер мали і його реформи. Він запозичив із Заходу військову техніку, за допомогою чужинецьких майстрів навчився будувати кораблі, заснував декілька шкіл, але все це були школи, що мали виключно практичний напрямок. Він навіть вирішив перенести в Московщину одяг і побут західно-європейців. Але саме ця спроба Петра показує з особливою переконливістю виключно зовнішній характер реформ. З другого боку, ці «реформи» виявляють крайній деспотизм і брутальність Петра. Він захотів раптом перетворити московських бояр на європейських вельмож і наказав їм скинути з себе «кафтани і шуби», одягтися в європейське вбрання і збрили бороди. В січні 1700 р. на площах і вулицях Москви був оголошений з барабаним боем наказ, що бояри і урядовці не пізніше, як до масниці, мусять надіти на себе «угорські кафтани». Через рік вийшов новий наказ: всім чоловікам надіти на себе верхню одягу саксонську і французьку, а нижню, камзоли, штани і чоботи — німецькі, жінкам шапки, кунтуші, спідниці, черевики теж німецькі. Біля міських воріт були поставлені спеціальні доглядачі. Вони затримували тих, що не збрили борід і вусів та носили недозволену одягу, а саму одягу тут же різали і дерли. Коли дворяни з'являлись до царя з небритими бородами і вусами, їх нещадно били батогами. (Ключевський: «Історія Росії», т. IV, ст. 278).

Насаджуючи в Московщині побутові звичаї Заходу, Петро завів так звані асамблеї, себто вечори з танками і всякими розвагами.

Однак московські бояри, одягнувшись в європейське вбрання, збривши бороди і почепивши на голови перуки, не стали через це справжніми європейцями, бо в них залишилась московська психіка. Так само московський характер зберегли і заведені Петром асамблеї, на яких часто відбувалися дикі оргії, очолювані Петром. Напр., коли хтось з присутніх на асамблеї порушував якісь приписи, його примушували випити величезний келех горілки, а часто насилу вливали в рот нещасного.

Обрізування в бояр борід і кафтанів — це дрібниці в діяльності Петра, але вони характеризують всю його реформаторську діяльність. В основі останньої завжди лежав жорстокий деспотизм, була повна зневага людини як такої. З цим зв'язана необдуманість Петра. Відомий російський історик Ключевський, до речі, великий російський патріот, пише про нього: «Петро набув славу володаря, що коли він щось надумас, то не пожаліє ні грошей, ні життя (людей)». («Курс русской истории, т. IV, ст. 158).

Це перш за все відбилось на воєнних реформах. Спроби зреформувати московське військо розпочались ще до Петра. З тою метою московський уряд закликав до себе західноєвропейських військових фахівців. Як ми писали вище, Петро з молодих років захоплювався військовою справою і з своїх «потешних» створив два гвардійських полки — Преображенський і Семьоновський. Але на початку війни з шведами виявилось,

що Москва фактично не має регулярної армії, що московське військо є збродом нездисциплінованих людей, які зовсім не засвоїли військової техніки і не розуміються на ній. Тому при першій сутичці з шведами московське військо було вщент розбите і в паніці втекло з поля бою. Московська кіннота під командою Шереметева кинулась тікати через річку, при чому потонуло багато людей і не менше тисячі коней. Піхота тікала через місток, який під напором утікачів провалився. В Європі появились листівки, на яких був зображений Петро, що біжить від шведів без шапки і платком утирає сльози. Та протягом 8-9 років Петро зумів створити досить сильну армію, яка розбила під Полтавою шведів. Крім того, він перший з московських володарів збудував на Балтицькому морі флоту, що в кінці його царювання мала 48 лінійних кораблів, коло 800 галер і 28.000 екіпажу.

Але чого коштували всі ці досягнення? Як пише Ключевський, військові витрати при Петрі дорівнювали двом третинам державних прибутків. А головне те, що за всі ці успіхи Петра платили життям багато людей. Солдати масами мерли від хворіб, недоживлення і негігієнічних умов життя. Бравншвайгський резидент Вебер, що жив у Московщині за часів Петра, пише в своїх спогадах, що в московському війську значно більше вояків гинуло від холоду і голоду, ніж у боях з ворогами. Ключевський також зазначає, що реформи призвели до страшної смертності серед солдатів.

Такий же характер мали і т. зв. каналські роботи, що в широкому масштабі провадились за Петра. Росія й до нього посідала великі простори, особливо після приєднання до Московщини України. За Петра вони значно збільшились. Але сполучення на теренах Росії було дуже погане. Це відбивалось тяжко на економічному і військовому стані Росії. Тому Петро вирішив використати водні шляхи і для цього з'єднати каналами головні річки Московщини. Основною метою його при цьому було захопити нові простори і приєднати їх до Росії. Ще до війни з шведами Петро спрямував свій зір на південь, вирішивши захопити береги Озівського і Чорного морів. Для цього він запланував прорити два канали, що з'єднували б Волгу і Дон з їх притоками. Над будовою цих каналів тяжко працювали десятки тисяч робітників, при чому було витрачено силу грошей і матеріалу. На Іванівському каналі вже було збудовано 12 кам'яних шлюзів. Але коли розпочалась війна з шведами, вся ця робота булакинута. Після поразки шведів під Полтавою Петро постановив з'єднати каналами центральну Московщину з новою столицею Петербургом, щоб таким чином міцно стати на берегах Балтицького моря. Здійснення цього проекту коштувало багато грошей і численних жертв людських. Тисячі людей загинули на цих каналських роботах, переважно українців. Але Петро не рахувався з жертвами. Отже й тут виявився його крайній деспотизм і жорстокість, а разом з тим необдуманість його реформ. Не рахуючись ні з чим він розпочинав роботу і потім кидав її.

Ми не будемо зупинятись на фінансових й інших реформах Петра. Зупинимось лише коротко на реформі церковній. Ще в XVI ст. московські князі Іван III-й і Василь III-й намагались підкорити собі церкву і мали в цьому успіх. Ця політика у відношенні до церкви продовжувалась і далі. Але цілковите підкорення церкви владі московських царів від-

булося при Петрі I-му. Найвищим органом церковного управління він назначив створений ним 1721 р. т. зв. «святійший правительственный синод», що був поставлений поряд сенату, як колегіальна форма керівництва церквою. За регламентом синод, як і сенат, підлягали владі російського імператора, який таким чином ставав головою церкви. Безпосереднє керівництво синодом належало світській особі, оберпрокуророві, що називався «оком государевим», і репрезентував у синоді його особу. Таким чином при Петрі фактично в Московщині запанував цезаропапізм. Петро втручався у всі справи церкви і поводився з церковними ієрархами надзвичайно грубально. (А. Пушкін: «История Петра», подготовительные тексты. Огиз, Москва, 1946 р., ст. 38).

В 1721 р., коли після встановлення синоду духовництво звернулося до царя з проханням про призначення патріярха, Петро ударив себе в груди і, вихопивши кортик, сказав: «Ось вам патріярх». (Там же, ст. 401).

В 1723 р. синодові був даний наказ нікого не висвячувати, а на звільнені місця священників ставити старих, відставних солдат. Того ж року Петро видав наказ не цілувати ікон і мощів під час Служби Божої. (Там же, ст. 427). Того ж року Петро склав «Устав» для Невського монастиря. (Там же, ст. 436).

До цього треба додати, що Петро з великою зневагою ставився до церкви і дискредитував її. Особливо про це свідчить створена ним т. зв. «всеп'янейшая, всешутейшая ієрархія». На чолі цієї організації Петро поставив свого колишнього вчителя Зотова, назвавши його «папою». Ця «ієрархія» організувала страшні грішні оргії, в яких активну участь брав Петро. Всі реформи Петра, не зважаючи на те, що вони вимагали великих жертв, нічого доброго для населення Росії не принесли. Часті рекрутські набори і тяжкі податки виснажували населення, особливо селян, матеріально, а безоглядна жорстокість Петра та його урядовців пригнічували народ морально. Але безперечно, що Петро великою мірою сприяв зростові воєнної сили Росії. Тепер вона стає одною з найсильніших потуг в Європі. Петро навіть мріяв про захоплення Індії. Це свідчить про те, що агресивні імперіялістичні тенденції, які чітко виявились за попередників Петра, за нього набули ще більшої сили. Межі Росії все поширювались, а маси населення, особливо селянство, жили в злиднях і темряві. Тому про Петра складались легенди, як про антихриста.

Як жорстокий тиран і деспот виявив себе Петро і в своєму законодавстві. Він видав велику кількість наказів, що стосуються не тільки державного, а навіть особистого життя, як, напр., накази про прогулянки населення по Неві. За невиконання цих наказів винні підлягали жорстким карам: за зрубання «мерного» дуба, за відсутність дворянина на «смотрі», за торгівлю московським убранням, Петро наказав стосувати конфіскаату майна, позбавлення всіх прав, батоження, шибеницю, політичну або фізичну смерть. (Ключевський: «История России», т. IV, ст. 276).

В 1705 р. Петро видав такий наказ: «За втечу з війська одного з трьох по жеребку стратити, а двох вибатожити і заслати на каторгу. Тих, що з'явились із утечі, вибатожити і заслати на 5 років, а потім знову прийняти». (А. Пушкін: «История Петра», Огиз, Москва, 1946 р., ст. 144).

Того ж року були видані такі накази: «За продаж у корчмі тютюну списувати майно і засилати з жінками і дітьми; донощикові — четверту

частину майна. Термін заслання встановлюється на 25, 20 і 15 років, менше як на три роки не засилати». (Там же, ст. 145).

В 1713 р. Петро звелів оголосити казанським і озівським магометанам, що володіли селянами, наказ охреститися протягом півроку, а коли не схочуть, віддавати дома і селян в казну. (Там же, ст. 318).

В 1715 р. був оголошений наказ про смертну кару для тих, що тримали в себе без відповідних документів солдат і матросів. (Там же, ст. 344).

І таких наказів, виданих Петром, дуже багато.

Для повноти характеристики Петра, як безоглядно жорстокого деспота, в якого приглушені були чистолюдські почуття, згадаємо ще про вбивство ним свого власного сина Олексія. Цим він нагадує Івана Лютого. А проте, між останнім і Петром є деяка різниця. Іван Лютий убив свого сина під впливом вибуху гніву і потім каявся. Петро ж знищив свого сина обдумано, навіть пляново. Олексій перебував під великим впливом бояр, що були вороже наставлені до реформ Петра. Він навіть іноді казав, що коли він стане царем, то зліквідує реформи батька і відновить лад, що існував до нього. Через це Петро зненавидів сина. Олексій, розуміючи, що ненависть батька може принести трагічні наслідки, утік за кордон і знайшов у європейських володарів притулок. Тоді Петро вирішив повернути його «на родину» хитрощами. За кордон були відряджені бояри Толстой і Рум'янцева, що вмовили Олексія повернутись до батька. Але, як тільки Олексій повернувся, він був ув'язнений. Цар велів зібратись знатним особам. Туди був приведений царевич без шпаги. Він упав до ніг батька, подав йому покайного листа і просив простити йому. Петро взяв листа і об'явив синові прощення. Потім видав маніфест, оголошуючи «злочини» Олексія і позбавлення його права на царський престіл. Але цим справа не скінчилась.

З наказу Петра на початку лютого 1718 р. над Олексієм розпочався суд. Допитував його сам Петро, вимагаючи, щоб він назвав усіх, хто підмовляв його до втечі або допомагав йому. Допити тяглися довго і супроводились тортурами. Змучений Олексій почав казати те, чого від нього вимагали Петро і керовані ним кати. Тепер розпочались допити людей, близьких до Олексія. Між іншим, була викликана з монастиря перша дружина Петра, мати Олексія, Євдокія, що була насилу пострижена в Суздальському монастирі. Вона, між іншим, була обвинувачена в тому, що носила цивільну одіж. Були обвинувачені також царівна Марія Олексіївна, єпископ Досіфей і багато бояр. Суд закінчився тим, що Олексій був страчений, страчені були також єпископ Досіфей, бояри Глібів, Кикін, В'яземський. Цариця Євдокія була вибатожена і відвезена в Нову Ладогу. Були вибатожені і декілька черниць, а царівна Марія була ув'язнена в Шлісенбургу.

Мало того, в день смерті Олексія Меншіков відвіз Петра в Марієнбаум, де були організовані страшні оргії.

Після смерті Олексія, з наказу Петра, 5-го лютого 1722 р. був виданий «Устав», у якому було сказано: «Вирішили ми цей устав учинити, щоб це було завше у волі правлячого володаря, кому він хоче, тому й визначає наслідство, і коли побачить якесь непотребство, знову відмінити».

І тут Петро виявив крайній деспотизм і сваволлю, поставивши свою волю вище всяких законів і традицій.

(Далі буде)

3 циклу: Хиби Марксової теорії цінності

М. ПАВЛЮК

КУРСИ СОВЕТСЬКОГО РУБЛЯ

(Закінчення)

4) Курс советського рубля на втурішньому колгоспному ринку є другим курсом низької купівельної спроможності рубля. Нормально він є на 75-100 відсотків нижчий, ніж курс по цінах держторгівлі. Советські джерела оцінюють обіг по колгоспних базарах СССР за 1933—1941 роки в сумі 153,3 мільярда рублів¹⁵). Але обіги по цьому курсі є значно більшими, бо в советські цифри не включені обіги по чорному курсі рубля, що не проходять на базарах. Ці обіги складаються з безлічі всяких операцій між населенням. Отже обіги по цьому курсі рубля значно більші, ніж 12 відсотків, що його подає за період до війни советський проф. З. В. Атлас¹⁶).

На колгоспному базарі ціни встановлюються по закону попиту і пропозицій на крам. Характеристично, що советська влада зовсім не втручається адміністративно в процес утворення цін на колгоспному базарі, а лише забороняє продаж деяких гатунків краму. Ясно, що на таку поставу до курсу рубля на чорному колгоспному ринку советська влада має поважні підстави, і до них варто приглянутись ближче.

На цих колгоспних базарах тісними довгими рядами стоять колгоспники та колгоспниці з своїм маленьким запасом краму, що вміщується весь в одному кошику. Вони продають, мірячи пляшкою, «купкою», склянкою, або на «кавалочок», на «пучок», на «блюдце» і т. п., ретельно приховуючи в кошику злидений запас їхнього краму. Вони мовчки вислуховують палкі нарікання на високі ціни з боку майже єдиних покупців — жінок советських службовців. Ці жінки, звичайно, мовчки виходять з державної крамниці, коли в ній немає потрібного краму, чи тихо вистояють по 4—5 годин у черзі за дефіцитним крамом, але зате на базарі вони цілком дають волю висловлюванню своїх почувань. Навіть уже вдома вони ще довго нарікають на «спекулянтів-колгоспників» за високі ціни.

В цей спосіб Москві, безумовно, щастить значною мірою відвернути увагу міського населення від справжнього винуватця злиднів — від грандіозних, десятками мільярдів обрахованих, спекулятивних, систематичних махінацій, які провадять самі совети.

Зрозуміло, що мешканці міста, які мусять частину продуктів купувати на колгоспних базарах, цим дещо зменшують свою реальну заробітну платню. Але це є цілком незначним у порівнянні з тими десятками міль-

¹⁵) М. М. Лившиц: «Советская торговля», 1948 г., ст. 33.

¹⁶) Проф. З. В. Атлас: «Укрепление денежных систем СССР и стран народной демократии. Инфляция в странах капитализма». Госиздат, 1951 г., ст. 29.

ярдів, що їх совети стягають з мешканців міста застосуванням інфляційного курсу рубля та триманням купівельної спроможності фонду заробітної платні на дуже низькому рівні.

Дозволений советами вільний курс советського рубля на колгоспних базарах дає можливість колгоспникам продати по високих цінах децю із свого присадибного господарства і мати певний зиск, але не за рахунок держави, а за рахунок мешканців міста. Мешканці міста по цьому курсі рубля в потребі можуть купити те, чого не можуть дістати в крамницях держави. Мешканці міста також у потребі можуть продати щось з одягу по курсі на колгоспному базарі.

Як бачимо, курс советського рубля на колгоспному базарі виконує різні функції й деякі з них такі, що певною мірою улаштовують ті чи інші верстви населення, але в основному влаштовують Кремль. Цим тільки й можна пояснити таку терпимість советів до чорного колгоспного курсу рубля і відверте толерування його ще з 1929 р.

Підсумовуючи, можна сказати, що курс советського рубля на колгоспному ринку в економіці переважаючої більшості советських підданих відіграє значно більшу роль, ніж про це подають совети. В таких рисах можна окреслити основні особливості 4-х курсів советського рубля.

Лишається подати обчислення цих курсів і відношення між ними в грамах щирого золота, щоб ці курси можна було порівнювати з іншими валютами хоч орієнтаційно. Для повноти картини також подаємо курс рубля з 1913 до 1930 року. (Червінець у грам. щирого золота, совзнак у царських рублях¹⁷):

Рік	Совзнак	Червінець у грамах щирого золота	
		Курс на внутр. ринку	Офіційний курс
1913	0,0000000002	0,77423	
1923		0,77423	0,77423
1924		0,55126	0,77423
1926		0,36501	0,77423
1930		0,08208	0,77423

З таблиці видно, як совети протягом періоду НЕП-у подавали офіційний курс рубля дуже високим і стійким, у той час, як по гуртових цінах на внутрішньому ринку курс рубля впав майже на 90 відсотків.

Таблиця чотирьох курсів рубля на певні роки в грамах щирого золота:

17) Проф. С. Н. Прокопович: «Народное хозяйство СССР». Том 2, ст. 248, 284.

Курс советського рубля у грамах щирого золота ¹⁸⁾				
Рік	Офіційний	Тверді ціни	Ціни держторг.	Колгосп. базару
1935	0,77423	0,5835	0,04554	0,02277
1947	0,16767	0,04554	0,01136	0,00568
1950	0,222168	0,02277	0,01612	0,00806

Коли курс рубля по цінах держторгівлі прийняти за одиницю, як курс по якому 99 відсотків населення ССРСР одержує заробітну платню і купує все необхідне, щоб піддержати своє жебрацьке існування, то ми маємо таблицю такого змісту:

Рік	Курс рубля по ці-х держторг.	Вищі курси в ... раз		Курс нижчий в ... раз
		Офіційний	По тверд. цінах	На колг. базарі
1935	1	17	12	2
1947	1	15	40	2
1950	1	13	21	2

Ця таблиця дає змогу з певною приблизною правдивістю встановлювати цінність ваги того чи іншого грошового обігу в ССРСР. Напр., позика, яку, як ми бачили, економісти часопису »Die Neue Zeitung« оцінили на 15 мільярдів німецьких марок, насправді дорівнює лише (15:13) — 1,15 мільярда західнонімецьких марок. Особливо важливі наслідки дає застосування такої таблиці для оцінки советського бюджету і калькуляцій, як основних фінансових документів ССРСР. Але питання оцінки советського бюджету і калькуляцій потребує окремої аналітичної розвідки.

Аналіза 4-х курсів советського рубля не тільки дає змогу оцінювати советські грошові обіги і встановлювати приблизно їх вагу цінності, а також дає змогу зробити висновки суто теоретичного характеру. На підставі вищеподаного фактичного та теоретичного матеріалу можна подати такі причиново-функціональні залежності:

1) Всяке плянове державне господарювання при оцінці його в грошах приводить до кількох постійно-існуючих курсів валюти такої плянної

¹⁸⁾ Офіційний советський курс рубля взятий нами з советської фінансової літератури. Курс советського рубля по твердих цінах перерахований на золото по цінах жита на золото за часів царату. Так само курс рубля по цінах держторгівлі. Коли зробити перерахунок за індексом продуктів і краму, то курс рубля по цінах держторгівлі був би ще нижчий, бо житній хліб є найдешевшим крамом у ССРСР, звичайно, в порівнянні з іншими предметами. Щоб не попасти в перебільшення, ми навмисне взяли найдешевший і найважливіший продукт.

господарки, бо втручання держави при пляновому державному господарюванні йде так далеко, що обов'язково руйнує нормальний процес оцінки в грошах.

2) Всяке плянове державне господарювання при оцінці його в грошах творить окремий курс своєї валюти, щоб ним берегти себе від збитків державної плянкової промисловости, бо ця промисловість у частині виробничих процесів у такому господарстві завжди працює наосліп.

Советська валютна політика щодо курсів рубля найбільш виразно ілюструє обидві вищенаведені причиново-функціональні залежності, що є наслідком диктаторського характеру советської влади, але і при іншому характері державної влади ці дві причиново-функціональні залежності обов'язково проявили б свою дію в політиці курсів валюти. Вся система чотирьох курсів советського рубля постала в СРСР не наслідком випадкових обставин, а силою дії наведених причиново-функціональних залежностей. Тому така система буде існувати в СРСР доти, доки існуватиме плянове господарювання з грошовим обрахунком.

Попередні наші аналізи значення економічних категорій вартости й цінности, функцій советського рубля, а особливо його курсів — дають можливість глибше і повніше розглянути проблему грошей в людському господарстві, їх ролі в советському соціалістичному, пляновому господарстві під кутом зору здійснення доктрини Маркса і соціалістів про відмирання грошей у соціалістичній господарці.

Доктрина марксистів стосовно грошей у соціалістичній господарці зводиться до двох тез:

1) В капіталістичному суспільстві функція грошей, як знаряддя обміну краму, робить працю людини товаром і прикриває експлуатацію працюючих. У соціалістичному господарстві, на думку марксистів, ця функція грошей не є потрібною, бо суспільство, як власник всіх засобів виробництва, не потребує їх продавати чи купувати і буде пляново розподіляти працюючим методом прямого продукто-обміну пропорційно до відпрацьованих годин людської праці. В комуністичному суспільстві цей розподіл, на думку марксистів, буде провадитись по потребі кожного члена суспільства.

2) В капіталістичному господарстві, на думку марксистів, функція грошей як мірила цінности не відбиває справжньої цінности предмета, бо його цінністю може бути лише праця людини й ніщо інше. Тому в соціалістичному і комуністичному суспільстві мірилом цінности, як твердить Маркс, і мірилом вартости, як твердять сучасні марксисты, буде година людської праці.

Не важко бачити, що коли б година людської праці виконувала з успіхом функцію мірила цінности, чи хоч вартости, то вона була б звичайною грошовою одиницею. Для означення економічної категорії не відграє ніякої ролі ні назва, ні форма, а важливі лише функції цієї економічної категорії, в даному випадку людино-години людської праці. У світлі цієї зауваги марксистське розуміння ролі людино-години в соціалістичному суспільстві криє в собі термінологічну помилку. Правильніше було б означити ролі людино-години людської праці в соціалістичній

економіці, як соціалістичні гроші з основною функцією грошей і атрофією решти функцій. З цього висновок, що марксистське формулювання є дуже неточним.

Подана вище в загальних рисах марксистська концепція соціалістичного господарства без грошей, а точніше — з грішми, але лише з функцією грошей як мірила цінності, в процесі советських експериментів пройшла всебічне випробовування і зазнала повного провалу в трьох істотних стадіях:

1) Советська спроба ввести «трудоий рубль» («Тред»), що так швидко була відкинута самими советами, як абсолютно неефективна, принесла марксистській концепції перший і нищівний удар, бо «Тред» був не що інше, як людино-година людської праці. Теоретичне обґрунтування такого провалу «Треда» було подане в статті про погляди проф. Тугана-Барановського на трудову теорію цінності Маркса.

2) Як можна бачити з нашої аналізи функцій советського рубля, совети шукали виходу з положення в спробі оцінювати плянове господарювання у звичайних советських рублях. Ця спроба продовжується і досі. Але, як видно з писань самого Сталіна, советський рубль при пляновому господарстві не дає правдивих оцінок у рублях. Провал цієї спроби знецінює не лише марксистську концепцію плянового господарювання, а ще доводить, що советський рубль, застосований комуністами Москви для обліку плянового господарювання, найбільш допоміг виявити основну ваду плянового соціалістичного господарства — необлікованість його в частині виробничих процесів усієї промисловості.

3) З необлікованості советського плянового виробництва впливає вада марксистської концепції, що підриває моральний фундамент усього вчення Маркса і соціалістів про поступовість плянового господарства. При сучасному механізованому виробництві, необлікованість плянового господарства виключає його поступовість. До того вона завжди приводить до дуже значних збитків для суспільства. Гарантією проти втрат у таких випадках може бути лише посилені експлуатація працюючих. Аналіза курсів советського рубля показала, як Кремль системою курсів рубля і головно його курсом по цінах держторгівлі та твердим курсом рубля перекладає ці втрати на працюючих, а офіційним курсом рубля, не без успіху, прикриває цю операцію від вільного світу. Советський рубль, що має, як ми відмічали, два обличчя, дією його оціночної функції, коли він є в посіданні населення, спричинився не тільки до виявлення експлуатації, а і до обчислення розмірів експлуатації в досить точних відсотках до собівартості заготівлі. Як бачимо, заява Сталіна, що гроші в СССР служать соціалізму та його будівництву, не є точною, бо советський рубль, крім того, допомагає вільному світові виявляти і основні вади плянового соціалістичного господарства. Зрозуміло, що величезні розміри експлуатації працюючих у СССР служать Кремлеві не тільки для покриття збитків необлікованості господарства, а викликані іншими чинниками. Ці чинники можуть бути тимчасовими, але необлікованість плянового господарства лишається непорушним фундаментом необхідності

дуже посиленої експлуатації у всякому пляновому господарстві й неталітарної держави. Нарешті поважна частина самих марксистів вільного світу примушена була визнати хибність вчення Маркса про поступовість і більшу справедливість соціалістичного плянового господарства. Маємо на увазі недавню постанову німецької соціал-демократичної партії марксистів зняти з програми партії вимогу запровадження плянкової господарки в Західній Німеччині¹⁹).

Попередній наш виклад поглядів Тугана-Барановського на ролі економічних категорій цінності і вартості, як логічних категорій всякого людського господарства, аналізу функцій рубля в советському пляновому і соціалістичному господарстві, аналізу курсів цього советського рубля при завершеному соціалізмі й, нарешті, оцінка доктрини Маркса про відмирання грошей у соціалістичному пляновому господарстві під кутом зору спроб здійснення в ньому цієї доктрини, — дають можливість подати висновки в такій спірній проблемі: чи є гроші логічною категорією всякого людського господарства? Ці висновки можна звести до таких причиново-функціональних залежностей:

1) Гроші є логічною категорією всякого людського господарства, як засіб вимірювання цінності і вартості, що теж у свою чергу є логічними категоріями всякого людського господарства.

2) Логічною категорією першої ваги є принцип досягнення максимуму господарської користі при мінімумі витрат²⁰). Вимір логічних категорій цінності і вартості їх грошовим обчисленням забезпечує додержання в господарській діяльності згаданого принципу.

3) Господарство, в якому грошова система порушена при пляновому господарюванні, або саме господарство є з недорозвинутою оцінкою в грошах — завжди мусить провадити до більшої експлуатації працюючих, ніж у господарстві вповні розвинутої грошової його оцінки.

На закінчення нашої розвідки можна констатувати, що понад 100 років тому, грошова оцінка того приватного господарства допомогла Марксові обґрунтувати наявність експлуатації в капіталістичному суспільстві. Так тепер сорокалітня, можна сказати, коляборація рубля з ворогами всяких грошей — марксистами Москви — допомагає вільному світові викрити експлуататорську суть плянового господарства і дала переконливі аргументи твердити, що гроші є логічною категорією всякого людського господарства.

¹⁹) Часопис «Hamburger Anzeiger», Гамбург, лютий 1956 р.

²⁰) Проф. М. І. Туган-Барановський: «Основи політичної економії». Петроград, Вид. «Право», ст. 41.

Г. ОЩИПКО

Міжнародні суспільно-економічні інституції

(Закінчення)

(2)

В попередній статті ми займалися Міжнародною Організацією Праці, що є найповажнішою установою в суспільній діяльності. В цьому числі обговоримо найважливіші економічні інституції. Згадаємо також їх передвісників, себто дрібніші організми, що ставили економічну співпрацю у вужчому плані, але без існування і досвіду яких неможливе було б економічне порозуміння в роді сьогоднішньої Спільноти Вугілля і Сталі.

Версальський договір дав дві інституції: політичну — Лігу Націй, суспільну — Міжнародну Організацію Праці. Ці інституції були між собою тісно зв'язані. Одна з них провалилася, друга — існує донині.

Економічна співпраця набрала розмаху щойно після другої світової війни. Але заки дійшло до економічних спільнот європейського характеру, в яких багато народів, ця співпраця починалася від двох, а відтак кількох народів у формі т. зв. митних або економічних уній.

Митна унія — це угода поміж двома або більше державами, на підставі якої усталюють на своїй території однакові митні закони. Митна границя скасована і митна тарифа стає однаковою всюди. Прибутки розподіляються пропорційно.

Економічна унія творить одну територію з кількох держав не лише в площині мита, але також і під кутом інших питань економічного характеру, напр., вільність торгівлі, колопільні права, обіг банкнотів і т. п.

Користь з таких уній очевидна. Вони поширюють внутрішній ринок, пожвавлюють торгівлю поміж державами та обмежують усякі формальності.

Дотеперішні унії

1. Першою митною унією був **Zollverein**, створений 1834 р. Він об'єднав 18 німецьких держав. У 1842 р. приєднався до нього Люксембург. Після створення німецької імперії (1871), він не мав більше причин існування і був зліквідований.

2. Економічна **Бельгійсько-люксембурзька** унія була створена 1922 р. на 50 років. Договір передбачає цілковиту рівність громадян обидвох держав. Границя була скасована, але відтак — відновлена.

3. Вільне місто **Гданськ** (Данціг, 400.000 населення) було в митній унії з Польщею від 1922 до 1939 року.

4. **Ліхтенштайн**, князівство між Швейцарією і Австрією (10.000 насел.), є від 1924 р. в митній унії з Швейцарією. Воно має рівнож грошову систему Швейцарії, яка адмініструє його пошту і телеграф.

5. **Монако** (22.000 населення) є в митній унії з Францією. Республіка **Сан-Маріно** (14.000) і **Ватикан** — з Італією.

6. **Бенелюкс**. Під час минулої війни бельгійський і голландський уряди на вигнанні в Лондоні опрацювали проєкт економічної унії. Договір був підписаний у вересні 1944 р. Після визволення, підписано в 1947 р.

протокол, що обіймав митну тарифу. Унія мала увійти в життя двома етапами: митна конвенція і економічна унія.

Митна конвенція була підписана в 1947 р., однак її практичне застосування не було легке. Треба було розв'язати два питання: спільну митну тарифу та скасування мита між двома державами. Мито існує далі тому, що рівень цін і заробітних платень в обидвох країнах не однаковий.

Від 1948 р. йдуть намагання уможливити економічну унію обидвох держав. Але в цьому багато перешкод фінансового, демографічного і сільсько-господарського порядку, як рівнож грошової системи. Щоб уможливити економічне зближення, створено: 1) міністерства, що мають за ціль координувати політику обидвох держав, 2) Спільний секретаріат, 3) Комітет голів, з яких кожний очолює одну комісію.

Комісії існує сім, а саме: комісії зовнішньої торгівлі, грошово-фінансових справ, промислу й торгівлі, сільського господарства, митна і фінансова, суспільних справ і транспорту.

Практичні досягнення Бенелюксу дуже мінімальні і хто зна чи взагалі прийде до правдивої економічної унії. Щоб таку унію провести в життя, треба було б зректися частинно державної суверенності, себто створити понаднаціональне тіло. Але національні та політичні інтереси на це не дозволяють.

* * *

Після другої світової війни політична співпраця народів виявляється на лоні ОН. Співпраця в ділянці суспільній продовжується в МОП, а крім того проявляється економічна співпраця на ширшій базі Економічно-соціальної Ради при ОН і на вузьчій базі — в європейських спільнотах.

Економічно-соціальна Рада (ЕСР) є одною з установ ОН поруч Генеральної Асамблеї, Ради Безпеки, Ради Опіки, Генерального Секретаріату і Міжнародного Суду Справедливості.

Ціль ЕСР визначена в 55-й статті Харті ОН, а саме:

Піднесення життєвого рівня, повне zatrudнення, економічний і суспільний поступ;

Публічна охорона здоров'я та міжнародна співпраця в економічній площині;

Пошанування права людини без різниці раси, полу, релігії чи мови.

Економічно-соціальна Рада складається з 18-ти членів, вибраних з-поміж представників держав-членів ОН на три роки.

Вона відбуває щорічно два засідання, одно в Нью-Йорку, друге в Європі, звичайно в Женеві. В міжчасі працюють численні комісії і підкомісії, які є компетентні або в означеній ділянці (комісії горизонтальні), або на означеній території (комісії вертикальні).

Комісії горизонтальні: Комісія zatrudнення і економічного розвитку, що займається двома родами питань: питанням zatrudнення в країнах промислових і питанням економічного розвитку в країнах недостатньо розвинених. Кожного року кожна держава повинна подавати звіт про напрямні своєї політики в ділянці zatrudнення. Вони відтак є предметом дискусії на пленарних засіданнях.

Існують ще комісії транспорту і комунікації, публічних фінансів, статистики, населення, суспільна і прав людини.

Комісії вертикальні: Економічні комісії для Європи (Женева), для Азії і для Далекого Сходу, і для Південної Америки.

Для Африки немає окремої комісії тому, що там переважно колоніальні території. Держави, що ще не розвинені промислово (колишні колонії) домагаються, щоб була створена також комісія для Африки, щоб таким чином мати нагляд над господаркою залежних держав.

Економічно-соціальна Рада може творити також нові комісії в засягу своїх компетенцій.

Крім комісій, що підлягають Економічно-соціальній Раді безпосередньо, існує ще цілий ряд спеціалізованих інституцій з яких кожна має окремий договір з ЕСР. Наприклад: Міжнародня Організація Праці, Міжнародня Організація Здоров'я, ЮНЕСКО, Міжнародня Організація Харчування і Агрикультури, Міжнародній Грошовий Фонд, Міжнародня Організація для втікачів, Міжнародній Банк відбудови і розвитку.

Європейська Організація Економічної Співпраці

Економічна співпраця в Європі після війни. Із закінченням війни економічне вичерпання загрожувало не лише переможеним, але також і переможцям, крім США.

Велика Британія знаходилась у тяжкій ситуації через вичерпання фінансових резерв. З другого боку справа престижу примушувала її сповняти свої міжнародні зобов'язання, як, напр., виживлення Німеччини. Вона мала рівнож великий борг супроти своїх доміній. У 1946 р. її дефіцит виносив 380 міль. фунтів, а через рік він майже подвоївся наслідком підвищення цін (імпорт).

В 1947 р. Велика Британія затигнула ще такі зобов'язання: 707 міль. фунтів позики в США, 105 міль. фун. позики в Канаді і 60 міль. позики в Міжнародньому Грошовому Фонді.

Франція була в особливому вичерпанні. З колоній не одержувала жодних надходжень. Ситуація погіршилася також через факт, що головні доставці вугілля (Бельгія, Німеччина, Англія) не могли його їй поставити. Вона мусіла спроводжувати американське вугілля і оплачувати великі кошти транспорту, щоб підготувати експортову індустрію.

Бельгія знаходилась у відносно добрій ситуації. В 1947 р. вона вже зрівноважила свій баланс платности завдяки продукції, що почала відроджуватися.

Голляндія зазнала рівнож великого воєнного знищення. Її економічна політика була обмежена дефіцитом.

В загальному економічна ситуація в західній Європі по другій світовій війні була тяжка. Відчувався великий брак чужих девіз, а особливо доларів. Була загроза, що Європа не матиме за що спроводити збіжжя з США, тим більше, що врожай у США був поганий, як рівнож бракувало вугілля, без якого не можливо було відродити індустрію. Застій продукції означав би хаос, голод і нужду. США бачили в тому велику політичну небезпеку, що таким чином Європа може потрапити в обійми комунізму. Одночасно США були свідомі, що упадок Європи відіб'ється на світовій економіці, а також на зовнішній торгівлі США. Існували побоювання, що наступить економічна криза так, як у 1920 чи 1931 роках. Тому економічні й політичні інтереси США збігалися з гуманітарними заходами.

Були можливі різні способи допомоги. Але США вибрали систему допомоги сирівцями і товарами, щоб підкріпити європейську економіку. Це був відомий План Маршала.

5 червня 1947 р. генерал Маршал, міністер закордонних справ США, виголосив у Гарвардському університеті історичну промову, в якій заявив, що Європа потребує додаткової допомоги на протязі яких 3-4 років. Без неї настане хаос. Він зазначив, що ця допомога повинна проходити згідно з випрацюваним планом. Він рівнож передбачав створення європейської митної унії.

28 червня 1947 р. відбулася в Парижі конференція 4-х великодержав, щоб накреслити основи цієї допомоги. Після першого засідання, СРСР відмовився від співпраці, висувачи закид, що ця поміч Європі має на меті підпорядкувати її капіталізму. Однак, не зважаючи на це, представники 16-ти держав зібралися 18 липня в Парижі та склали проект допомоги. Кожна держава задекларувала свої потреби на 5 років. Допомога в проєкті була в сумі 25 мільярдів доларів, але під тиском США її зменшено до 22 мільярдів. Рівночасно був створений Комітет Європейської Економічної Співпраці.

План Маршала був запропонований Конгресові США в листопаді 1947 року. Тому, що парламентарна процедура повільна, Конгрес ухвалив першу поміч у висоті 250 міль. доларів, яку розподілено поміж Італією і Францією, бо їм загрожувала економічна катастрофа. Перші кораблі з вугіллям прийшли вчасно в січні 1948 р.

В принципі План Маршала був у товарах (вугілля, бензина, збіжжя). Справа звороту цієї допомоги не зовсім ясна. Частина цієї допомоги це звичайний дар, а частина повинна бути звернена в товари.

В першому році бюджет Плану Маршала виносив 5 мільярдів доларів, у наступних роках — 4, 3 і т.п. мільярд. доларів, себто щодалі менше.

Розмір цієї допомоги дозволив Європі стати на власні ноги. Продукція піднеслася. Вона уможливила експорт, а одночасно і приплив чужих девіз. Останній зрівноважив баланс платежів та уможлиблював опанувати нестачі.

План Маршала став початком ближчої економічної співпраці європейських держав.

Правда, що початком цієї співпраці — був розподіл дарованої допомоги, якої метою було піднести Європу. Однак річ була в тому, щоб Європу не тільки піднести економічно, але також створити для неї передумови на майбутнє, щоб вона могла жити власним життям і власними засобами, без допомоги, та була відповідним партнером для США в зовнішній торгівлі. З цією метою створено вже в 1948 р. Економічну Організацію Європейської Співпраці (ЕОЕС). Завданням ЕОЕС є шляхом економічного порозуміння творити ґрунт для економічного розвитку і добробуту без зовнішньої допомоги. Членами ЕОЕС стали: Бельгія, Данія, Греція, Ірландія, Ісландія, Італія, Люксембург, Франція, Норвегія, Голландія, Португалія, Швейцарія, Туреччина, Велика Британія, Австрія, а пізніше Західня Німеччина і Триєст.

Члени ЕОЕС зобов'язалися респектувати такі зобов'язання:

а) У внутрішній площині забезпечити грошову стабільність та повне використання робочої сили;

б) У зовнішній площині встановити спільну програму і зобов'язатися прийняти заходи спільної дії.

Вони також зобов'язалися кожного року пред'явити економічну і грошову програму на оцінку і дискусію інших.

Структура Економічної Організації Європейської Співпраці така:

а) Рада, що є асамблеєю всіх держав-членів і займається питанням загального порядку. Вона діє в чотирьох сферах: приймає постанови, зобов'язуючі для всіх членів-держав, підписує договори, ухвалює побажання і виносить резолюції.

Постанови повинні прийматися однозгідно, але в певних випадках Рада може рішити звичайною більшістю голосів, якщо однозгідність не є кінечна.

б) Виконний Комітет складається з 7-ми держав, вибраних щорічно Радою. Він не має рішачого голосу, лише приготує справи до рішення Ради.

в) Технічні комітети: економічний, товаро-обміну, позаєвропейських платежів і наукових дослідів.

г) Генеральний Секретаріат, який діє від 1948 р., спочатку як секретаріат Пляну Маршала, а відтак як секретаріат ЕОЕС.

На основі останнього річного звіту, представленого п. Ляроком, бельгійським міністром зовнішньої торгівлі, виходить, що Європа перейшла етап відбудови і вступила в період експансії. Від 1948 до 1954 р. населення західної Європи зросло на 14%. В 1954 р. продукція подвоїлася в порівнянні з 1938 р. Позаєвропейські виміни піднялися на 70% в порівнянні з 1938 р., а імпорт піднісся лише на 12%. Консумпція на одного мешканця від 1938 р. зросла на 12%.

Допомога США була децидуючою напочатку, але вона вже майже кінчиться.

На сесії ЕОЕС в січні та червні мин. року займалися такими питаннями: взаємовиміна, платежі та використання для загального вжитку атомової енергії.

Хоч Європейська Організація Економічної Співпраці не є понаднаціональною інституцією, все ж таки якоюсь мірою вона має вплив на економічну політику європейських держав. Вона багато спричиняється до пожвавлення зовнішньої торгівлі та вільного обміну. Від часу великої економічної кризи в 1929-33 рр., багато держав оточили себе митною сіткою в економічному ізоляціонізмі й протекціонізмі, які не є співзвучні з економічним розвитком. Бо лише вільним обміном можна досягнути максимум користей з міжнародної торгівлі.

Європейська Спільнота Вугілля і Сталі

Після досвіду ЕОЕС, інтеграція економіки посунулася далі у рамках Європейської Спільноти Вугілля і Сталі. Для цієї мети твориться понаднаціональна інституція. Такі понаднаціональні інституції мають таку характеристику:

а) Незалежні від урядів, які їх створили; вони самостійні й існують на підставі договору;

б) Користуються владою, яку їм доручили поодинокі уряди;

в) Вони є понаднаціональні в тому значенні, що мають право приймати рішення, звертаючись прямо до підприємств і професійних організацій, поминаючи законодавчу владу держави. Підметами таких організацій не є держави, але одиниці як такі.

Тут виникає питання, чи такі понаднаціональні організми є підметами міжнародного права? Відповідь юристів негативна, бо вони, ці організми, не мають території. Це, отже, дивний статус — з одного боку ці організми є суверенними, з другого — не можуть бути підметами міжнародного права. Цей статус не вкладається в рамки дотеперішньої дефініції міжнародного права. Отже їх постановня створює нове право, нову юриспруденцію (правознавство).

9 травня 1950 р. п. Шуман, тодішній міністер закордонних справ Франції, на одній з пресових конференцій висунув пропозицію інтегрувати в Європі дві підставові індустрії: вугілля і сталь, зокрема французьку і німецьку. Він запропонував поставити їх продукцію під заряд понаднаціональної інституції.

В користь його пропозиції промовляли такі аргументи:

а) **Економічні:** Європа мусить робити великі зусилля, щоб компенсувати випередження США і східного блоку. В 1952 р. західна Європа продукувала 120 % своєї продукції до 1929 р., США — 170, а СРСР — 500 %.

Політичні: Бажання покласти край непорозумінню між Францією і Німеччиною.

Після другої світової війни німецькі фабрики були демонтовані. Німецька продукція стала обмежена. Треба було, отже, повернути Німеччині економічну свободу. Розмах німецького потенціалу мусів мати якусь контролю. Для Франції не було кращого виходу, як плян Шумана. Це був найкращий середник усунути нову можливу німецьку загрозу. Об'єднання двох галузей промисловости, без яких війна є неможлива, двох держав в одних рамках понаднаціональної інституції, забезпечувало Францію від нової війни з Німеччиною. Плян Шумана можна окреслити так:

а) Встановити вільний обмін і вільну конкуренцію на спільному ринку. Конкуренція повинна виєлімінувати нерентабельні підприємства, яких самі держави не хотіли замкнути.

б) Забезпечити регулювання ринку, себто експорту та імпорту через границі. Регулювати питання робочої сили, транспорту та інвестицій.

в) Піднесення життєвого рівня робітників, затрунєних в іншій індустрії.

Структура Європейської Спільноти Вугілля і Сталі (ЕСВС) має п'ять органів:

1) **Високий уряд**, що складається з 9 членів, вибраних асамблеєю і які є поставлені поза національним принципом. Вони не є представниками своїх країв у Спільноті, тому повинні заступати загальні інтереси. Високий уряд складається з двох німців, двох французів, двох італійців, одного бельгійця і одного голляндця. Вони вибирають 9-го члена, яким тепер є бельгієць.

Високий уряд є найвищою владою ЕСВС. Як бачимо, це щось зовсім нове в ділянці права і в системі демократії, де, звичайно, найвищою є

законодатна влада, а уряд є лише виконавчим чинником. Тут навпаки — Високий уряд має суверенність делегованої влади.

2) Рада міністрів, яку творять міністри економічних справ усіх держав-членів. Її завданням є стежити за тим, щоб Високий уряд керувався інтересами членів-держав. Вони є речниками Високого уряду перед своїми урядами держав.

3) Дорадчий комітет, що заступає інтереси працевдавців, професійних спілок і консументів.

4) Спільна асамблея, яку творять парламентаристи поодиноких державних парламентів. Вона може відкинути рапорти Високого уряду більшості $\frac{3}{4}$ голосів, що потягає за собою димісію членів Високого уряду.

5) Суд справедливості, який рішає непорозуміння відносно застосування договору.

Цей договір підписаний на 50 років і складається з 3-х періодів: період встановлення: серпень 1952 — листопад 1953, період переходовий: листопад 1953 — листопад 1958. Цей період може бути продовжений на 2 роки. І третій — період остаточний.

Економічна ситуація ЕСВС. Продукція вугілля цієї Спільноти досягає половини продукції США та 9/10 продукції СРСР і його сателітів. Річно вона дає 240 міль. тонн. З того 30 міль. тонн консумується в копальнях, 5 міль. тонн експортується, а 205 міль. тонн лишається до власного вжитку. Запобігування виносить 228 міль. тонн, отже треба імпортувати ще 23 міль. тонн. ЕСВС спроваджує до 1/10 консумпції всіх держав-членів.

Щодо якості, то ЕСВС має надмір індустриального вугілля, але бракує їй вугілля для опалу. Натомість вона експортує сталь і цим експортом платить імпорту вугілля.

* * *

Конференція міністрів закордонних справ держав-членів ЕСВС, що відбулася минулої осені на Сіцилії, займалася студіюванням інтеграції інших ділянок економіки. Ідея дальшої інтеграції вийшла від Голландії й її підтримує також Бенелюкс. Плянується інтегрувати транспорт, встановлюючи європейську сітку каналів, автострад, залізничних ліній і т. п.

Важко сказати, чи всі ці проекти виходять з манії створення понаднаціональної «Європейської Спільноти», чи з потреби, себто з економічних труднощів. Напр., плян європейського транспорту вийшов від Франції, яка дуже радо віддала б господарку своїх дефіцитних залізниць під заряд понаднаціональної інституції. Також віддала б їх і Бельгія так, як уже віддала свої дефіцитні копальні вугілля. Плянується рівнож об'єднати енергію — класичну і атомову. Згадана конференція займалась також грошовим питанням та можливою конвертабільністю грошових систем. Для всіх цих справ покликано окремі комісії, осідком яких є Брюссель. Велика Британія не бере участі ні в ЕСВС, ні в інших того роду плянах інтеграції економіки.

Вкінці треба сказати, що «об'єднана Європа» в будь-якій ділянці кінчається на деклараціях, заявах і засіданнях. Ця кампанія йде вже 6 років, але конкретних наслідків дуже мало. На це складається багато різного роду причин, обговорення яких належить до окремої теми.

Юрій Буряківець

К О В Ч Е Г

Клубився морок до земних доріг,
Вкриваючи пільмою медобори.
В долинах замовкав мисливський ріг,
Діброви прірвам перестали вторить.
Йшла смерть байдуже від людських доріг,
Човна у зливах керувала з моря.

Неначе мрець з розмитих кладовищ,
Мара від скель пливла, що у тумані.
Кололась блискавиця серед тип,
Хребтами женучи своїх буланых.
В печерах люди мерзли край вогнищ,
Відчувши днину на землі останню.

І знали всі, що їх старий Харон
На водах Стіксу холодно зустріне.
Там ночі вічної простягсь кордон,
І птах життя просторами не лине,
Туди, де спокій і блаженний сон
Дано за труд свій на землі людині.

І муж хотів кохану привітати,
Щоб серце відвернуть від болю й крику.
Серед підземних зникла тінь палат,
Вона пропала наче Еврідіка,
Там смерть свою поставила печать,
В скелястих пралісах давно, відвіку.
Стихія стала карою небес
Для люду за нескосні провини.
Йшла невідомість від незрячих плес,
Ковчег над хвилями у безвість линув,
І голуб з нього в невідомість щез,
Щоб розшукати гілку України:
Господь зробив там чудо із чудес,
Землі він клопоть залишив єдиний.

• * •

Ще й нині Ельбрус в мряці височить,
Там руси-предки наші схоронились,
Коли потоп був серед тьми століть,
Наш нарід небеса благословили,
Вели його у не один похід,
Щоб волі піднімались мужні крила!
В нас наплодилось грішних і рабів
Без ліку плазувати безустанку.
О, Небо! Так зверни на їх Ти гнів,
Хай вкриється негодою світанок,
Спали вогнем їх, чи налий дощів,
Злагодь ковчег новітній наостанку,
І залиши в нім праведних борців,
Що хочуть волі для свого краю.
Хай стихне буря, щоб з усіх кінців
Засяло ясне сонце в небокраях.
Хай лицарів воно серед садів
Своїм благословінням привітає.

1955 р.

Д. ДОНЦОВ

СЛАВА КОЗАЦЬКА В ДРАМІ ПОЛЯ ДЕРУЛЕДА

В наш «прогресивний» вік, ім'я славного французького письменника 2-ої половини XIX-го віку Поля Деруледа — не в моді. Мав він у собі багато «анти» (антипрогресист, антиреспубліканець у часі III-ої республіки і т. п.), які в модерні часи є просто проскрибовані; звідси мовчанка, якою обходять його твори.

Його драму «L'Hetman» (про яку тут говорю) вперше виставлено 2-го лютого 1877 р. в «Одеоні» в Парижі. В 1945 р. її виставив французький театр у Монреалі, як взірцеву п'єсу, на якій канадійська молодь мала б учитися шляхетних чеснот патріотизму. Епоха II-ої імперії і роки по ній була епохою, коли Франція, по кримським поході, особливо цікавилася Україною, козацькою Україною. (Проспер Меріме, перед тим Гюґо, переклад «Марусі» М. Вовчка). В цій добі з'явився й твір П. Деруледа. Драма ця дуже сценічна, і тільки одностороннє захоплення земляків наших селянством, а в XX-му віці — марксизмом, спричинилося, мабуть, до того, що її ані не виставляли на наших сценах, ані навіть не перекладали по-українськи, на що вона, безперечно, ще й тепер високою мірою заслуговує.

П'ятиактова драма написана сильним, дзвінким віршом, що нагадує Корнеля Расіна, повна блискучих діалогів, з яскраво вирізьбленими постатями, з реченнями-афоризмами.

Драма малює Україну у війні за національне визволення проти Польщі. Дія відбувається у 164? — якимсь там році. Судячи з того, що єдиною історичною особою в драмі є польський король Владислав, треба думати, що автор бажав відтворити Хмельниччину. Його дієві особи — плід його уяви. Але весь дух лицарства Запорозького незвичайно вірно виведений у драмі, краще, ніж в «історично-вірних» романах чи навіть наукових працях про козацьку добу авторів, які духом зовсім тій добі чужі.

Дієві особи драми: колишній гетьман козацький Фрол Гераш, по невдалім повстанні, перебуває, як почесний закладник, при дворі короля, разом з донькою Міклою та її нареченим Стеньком. Там же перебуває і амбітний перекинчик Рогов'ян, комендант лейстровиків у службі Владислава (щось, як історичний Барабаш). Його талантів не оцінили запорожці, і відтоді він мріє про помсту, про війну з ними по боці короля, в надії, по сподіваній перемозі, дістати уряд правителя України. Інші дієві особи — козаки, старшини козацькі, чарівник Маруша, польські магнати й старшини та темний інтригант-гандляр Шмульт.

Із взаємної боротьби цих постатей, на тлі польсько-української війни, виявляється зміст драми. Рогов'ян прагне спровокувати повстання козаків, щоб здушити його, зробити власну, як спаситель короля, кар'єру. Його агент Шмульт вкрадається в довір'я козаків і з'являється в Любліні при королівському дворі, повідомляючи, що Січ готується до повстання. Лише їй бракує вождя. З намови Рогов'яна Шмульт переконує Стеньку тікати з ним на Січ, де його ждуть запорожці.

Втеча Стенька викликає переполох при дворі та розпач Мікли, покинутої без прощання нареченим. Король пропонує Герашеві, якого ім'я славне на Запоріжжі, їхати туди королівським послом, щоб за ціну полегш і обіцянок намовити січовиків занехати свій намір. Гераш, що по останнім повстанні, ранений через зраду, попав у руки поляків, є проти нового повстання. Тому приймає доручення Владислава, а цей лише при дворі, як закладницю, його доньку під своєю і королевої опікою, кажучи до Мікли:

»Elle et moi saurons tous deux
Vous protéger,
Et votre père seul pent
Vous mettre en danger...«

»Тут, при дворі,
Безпечні будете в нас,
На лихо ж хіба батько
Наразить може вас!«

На Січі Гераш хоче відмовити козаків від повстання, безвиглядного, на його думку. Та, побачивши великі приготування до війни (гармати, амуніція, допомога донців), рішає стати знову на чолі повстання, хоч свідомий, що тим наражус на велику небезпеку доньку.

За пляном Гераша, кілька тисяч козаків мали боронити до загину вузького просмику в лісі, куди йшла польська армія, щоб дати змогу всьому війську вдарити ззаду і з боків на противника. Вести тих сакрифованих мав Стенько. Ранений у тій битві, попадає він у польський полон. Перші невдачі пригноблюють повстанців. В останній сцені бачимо хату-ставку Рогов'яна. Шмуть, що, на його наказ, схопив Міклу, привозить її до нього, як давно-леліяну здобич Рогов'яна, певного остаточної поразки козаків. До тієї ж хати приносять раненого Стенька.

Але тріумф Рогов'яна триває коротко. Розбивши армію короля своїми головними силами, козаки наближаються до ставки ватажка лейстровиків. До хати в переполосі вбігають польські старшини, і граф Томіцкий приносить Рогов'янові страшну вістку: »Tous les Kozaks du Roi sont passé à l'Ukraine«. — Королівські лейстровики перекинулися до Гераша, близько від хати перейде зараз наступаюче козацьке військо, згасити світла. Але Мікла схоплює в руки смолоскип і спроваджує до хати відділи Гераша, приплачуючи свій відважний чин життям, своїм і Стенька. Гераш, пригноблений, знаходить своїх дітей неживими, та чарівниця Маруша потішає старого вояка:

»Qu'importe les morts! La liberte vit!
Ton peuple est sauvé! La patrie est grande,
Ne mesure pas la perte à l'offrande
C'est un ciel de gloire ou Dieu les ravit...«

»Хай многі смерть знайшли! Зате живе свобода!
Знов у славі рідний край! Нема в ярмі народу!
Що жертва — то не втрата,
Ім слава в небі є заплата«.

Гераш випростовується, добуває шаблю і повторяє:

»Хай многі смерть знайшли, зате живе свобода!«

«Couvrez de lauriers verts leur tombe nuptiale,
Et vous, clairons, sonnez la marche triomphale!»

«Вінцями вкрийте звінчаних в могили,
Хай сурмачі затрублять гимн перемоги!»

Своїм духом ця драма була далека поколінню ХІХ-го віку, яке перекувало меч на плуг, та хвилююче близька вона нашій добі. Знайдемо в ній проблеми, такі сучасні в наші дні; гасла, що служитимуть за відповідь на багато гнітучих питань сучасності. Бо коли перед сучасним поколінням стоїть завдання, подібне величчю до завдань покоління Хмельницького, то й подібні до хмельничан люди мусять з'явитися знову. Таких і покаже нам у драмі Дерулєд — чоловіків і жінок.

Їх невідступна ідея, їх ідеал — це свобода отчизни. Їх віра у свою справу передається навіть ворогам. Коли Рогов'ян не вірить, що, по великим проливі крові в попереднім повстанні, знову зірветься до бою Україна, то Шмуль переконаний, що так воно й буде:

«Il est des blessés qui marchent plaie ouverte!
L'Ukraine est de ceux-là...»

« — Не раз ранені йдуть, хоч з ран сочиться кров!
Така є й Україна».

Такими є й ті, що її боронять. От, молодий Стенько. На поклик з Січі, він забуває про все особисте, забуває свою любов:

«Oui, le devoir le vent, l'honneur crie, écontons sa sublime
clameur,
Partons d'où l'on s'abaisse et courons où l'on meurt».

«Повинність кличе нас і честь! Чи чуєш їх наказ?
Від ганьби тут, спішим туди, де смерть чекає нас!»

Ніби в протилежність до шляхетної постаті козака, виводить автор постать Шмуля з його єдиною метою життя — золотом. Зі злобою спостерігає він, як на Запоріжжі тисячами збираються для воєнної виправи козаки:

«Ah! Ces chiens de l'Ukraine accourent tous par meute»
«А, ці українські пси збігають цілими сворами!»

Але і в цьому Шмуль бачить для себе потіху; на війні й крові можна зробити гешефт:

«Neurenx ce temps d'orage, où l'or plent dans ma bourse».
«Щасливий бурі час, де золото в мій ллється гаманець».

Стенько нагадує Остапа Бульбу. Його подивляють старі козаки: «Corps de fer âme de feu» — «З заліза тіло й вогненна душа!». До його мамки Маруші кажуть запорожці: «Твоє вовчення засоромить старих наших вовків». Як справжній лицар, він не хвалько. Не чваниться своїми чинами. Навпаки, скромний, все приписує своїм воякам:

«Ce sont leur fières regards, leurs fières cicatrices,
Tout ce peuple heroique enfin, qui m'inspirant,
En m'élevant à lui, me fait paraître grand».
«Це їх серця завзяті, їхні рани, це він, народ героїв,
Натхнув мене. В їх товаристві й я здаюсь героєм!»

Коли в Стенькові грає буйна відвага молодости, то в Гераші бачимо обачну, але не меншу мужність загартованого в боях старого лицаря. По-

дібне до них є і все »братерство славне«. От, старий Мусій. Попадає в полон, і Рогов'ян, глузуючи, питає: »Як? Ти в полоні, не ранений?! Де ти ховався під час бою?« — Мусій відповідає:

»La place est rouge encore où je me suis caché,
Et plus d'un m'a trouvé, qui ne m'a, pas cherché!«

» — Червоний досі кут, де я ховався,
І не один знайшов мене, де й сам не сподівався«.

Після бою хотів він винести на власних плечах раненого Стенька, і обидвох їх злапали на аркан.

Така, як вони, і вся решта. Над ними, — потішає Маруша, — не сльози лляти, а їм славу співати. З своїми »великими серцями« вони є »l'âme d'un pays«, душею країни. Не дивно, що ці люди, навіть у ворога, графа Ловні, витягають сумне для нього признання:

»Avec de tels sujets, il aura de la peine,
Le futur gouverneur à gouverner l'Ukraine«.

»З підданими такими тяжку той матиме годину,
Кому король доручить правити Україну«.

Все це характери, немов з заліза куті. Червоною ниткою пересмикується через драму ідея, що нею живуть ці постаті і для якої вмирають, а вищої понад неї, крім Бога, не знають. Це ідея отчизни, жертвенна до неї любов. Вона домінує над усім особистим, над прив'язанням, над близькими, над родиною, над почуттям кохання. Це любов гаряча й сувора, як гарячі й суворі були самі братчики січові.

Коли треба вибирати між любов'ю до жінки і до України, Стенько вибирає останню. Коли треба вибирати між обов'язком супроти країни і любов'ю до дітей, Гераш, без вагання, стає на чолі повстання, знаючи, що в жертву складає молоде життя, життя доньки. А коли для погрому ворога треба жертвувати частиною армії, Стенько і Гераш оспорюють один в одного право вести рокованих на смерть. Во —

»Quand tant de soldats marchent vers une tombe,
Il faut qu'un de leurs chefs conduise l'hécatombe«.

»Де йде на страту стільки вояків,
Хай гекатомбу поведе хтось з їх вождів«.

Та Дерулед далекий від примітивної ідеалізації козацтва. Тяжкі були обставини, серед яких воно піднялося до великого завдання. У найміцніших, іноді, тремтіла знесилена рука, найзавзятіших зневіра огортала. Але тим шляхетнішими виступають постаті драми, що вміли перемогти в собі хвилини слабости. Стенько спершу хотів кинути Січ, щоб рятувати наречену з королівського палацу, але почуття обов'язку бере гору. Гераш наперед не вірить в успіх повстання. Та коли бачить, що воно добре підготоване, його сумнів умирає. Він затиснув у серці жаль за донькою і прийняв вибір на гетьмана. Ремена і Галгана, по першій невдалій сутичці, огортає зневіра у вождя, та хутко потім, засоромлені, самі благують Гераша включити їх у ті півтори тисячки сакрифікованих на смерть, які забезпечать перемогу козацтва.

В їх витривалості сумнівається Мусій: »солом'яний вогонь!«, і Стенько. Та Гераш ліпше їх знає. »Такі ці люди, сину, — каже до Стенька, —

оговтаються з часом... Як доведеться завтра йти в небезпеку, найщасливіші будуть ті з бунтарів, кого пішлю у бій».

У цій цікавій сцені Дерулед малює тип справжнього вождя, яким має бути той, хто хоче командувати і вести. Теорія Гераша така:

»Le tout est de savoir toujours leur tenir tête,
De ne pas se laissez gagner par la tempête«.

»Найперше — перед ними не тремтіти,
Й не дати себе з ніг тій бурі збити«.

Так він і робить. Коли група ворохобних козаків починає критикувати його плян походу, Гераш вибухає: »Не маєте нічого знати, крім того, що я вождь! Щоб ви слухали моїх наказів, вам треба пояснити їх? Я поясню вам! Зараз же вертайтеся на Січ борикатися з татарвою чи морди розбивати один одному, голодранці! З ваших рук себе скарати дати, або простити. Завтра бій і завтра дам я присуд!«

З пістолем в руках, відправляє їх. А коли вони відходять, пістоль падає з рук Гераша, схвильованого до сліз. Він так їх добре знає, цих великих дітей, добрих і відважних, та потребуючих дисципліни. Коли на другий день, скликавши полковників, він питає, хто власновільно візьме участь у виправі тієї, призначеної на смерть, півтори тисячки, Ромен і Галган перші благають узяти їх. І коли грішники впали навколішки, Гераш обіймає їх:

»Діти, козаки! Свавільні голови кохані, в яких більш вартє серце, ніж слова. Зігніть коліна, а чола догори!«

В наші часи, як основну прикмету провідника, розхвалюють ідилічні земляки — »ніжність, м'якість, толерантність« (навіть до зрадників), »добрячість«; щоб не мав ні власної думки, ні сили характеру вождь, а потурав усім слабостям підвладних. Такої карикатури вождя не знає козацька Україна. Не знає й Україна Деруледа. Тип Гераша є типом староукраїнського військового начальника, який безладдю й сваволі у війську не потурав, а ворохобників без милосердя карав.

Гераш знає, що голова наказує тілові, не тіло голові; що військо тримає вкупі сила духу і сила характеру вождя, не сама лише кількість вояків чи гармат. Мусій повчає своїх, що де закрадеться зневіра, армія вже перед боем розбита. Для перемоги замало очайдушности, бравури, треба ще мати мужність.

»Ce n'est rien que tenir le mousquet ou l'épée;
Le fer n'est qu'un metal, la poudre n'est qu'un bruit,
Si le coer désarmé meurt d'une espoir detruit«.

»Не штука тримати мушкет чи шаблюку.
Що є порох? — лиш гук! Що залізо? — лиш кусник
металю,

Коли в серці розбитім надія охляла«.

В чийм серці згасла надія, того треба від себе гонити геть. Тому Ремена з його зневіреними товаришами Гераш грозить відіслати геть. Це не ослабить сили війська (як думає молодий Стенько), навпаки! »Наше діло — це діло мужів!« — повчає його Гераш:

»Як цей чи той відпаде слабодух,
 Це лиш зміцнить у війську дух.
 В кого серце не прагне війни,
 Хай покине ряди!«

Об'єднувати — тільки відданих усім серцем ділу. Недовірків гонити геть, а зрадників — карати. Так малює Дерулед козацьку філософію проводу, тому й лиха година спіткала в драмі перевертня Рогов'яна. Мікла, до якої він даремно залицяється, бачить у нім деякі додатні риси, як амбіція, бравура, інтелігентність; та брак у нім одного... брак того, за що вождя адорують і йдуть за ним у вогонь, брак того проміння, яке освічує і золотить усю решту почуття чести.

Це почуття, яке в наш плебейський вік стало немодним, воно було підставовою чесною козака. Її так вірно спостеріг у наших лицарстві і Шевченко, і чужинець — француз. Це почуття чести, сильно розвинене в ті часи, не дозволяло козакам виправдувати перекинчиків, ні прощати їм. З погордою дивиться на них і Мусій. Для нього зрадник — це Юда, яким погорджує у драмі і противник, хоч його і використовує. Схопивши Рогов'яна, Ремен і Павлюк хочуть його зарубати або застрілити, та їх спиняє Маруша: »Стривайте! Порох сиплють там, де ясне бойовище, а смерть від шаблі — це вояцька смерть. Цей же повинен умерти смертю злочинця, закопаний живцем якнайглибше в землю, щоб не зросла на ній від нього всяка погань!«

Шляхетні рослини, квіти свободи, виростають тільки там, де »народ, який не хоче більше страждати й хапас за зброю« — як каже Мусій або, ще краще, Гераш:

»Du jour où ses enfants tombent pour sa defence,
 La patrie est creé et le peuple commence«.

»Там, де гинуть за землю свою її кращі сини,
 Там отчизна вже є, там зродився народ у борні!«

— Так відповідав гетьман, ще як був у королівським палаці, на увагу князя Баквіца, що забагато чести робиться Україні, називаючи її отчизною...

Які козаки, такі ж і козачки у драмі. Це Мікла, це Маруша — мамка Стенька. Коли Стенько розповідає їй про свою любов до Мікли, Маруша каже: »Серце, полонене любов'ю, не здібне командувати«.

Мікла — це героїня формату жінок старого Риму. Гордою і пишною являється вона в очах Рогов'яна. Стенько, тікаючи на Січ, нібито з доручення короля, хоче забрати з собою й наречену. Та Мікла певна, коли втече й вона, король догадається, що не на турків підуть козаки. Тож лишається при дворі на непевне. Стенько переконує її, що мусить вона терпіти від тієї біди, в яку впхали Україну нерозсудні предки, але суворо стримує його Маруша: Мусимо нести на собі тягар гріхів предків. Коли кепськими господарями були батьки, мусимо сплачувати їх довги«.

»S'il faut de l'or, payez!
 Mourez, s'il faut du sang!«

»Там, де треба гроша — платіть!
 Де треба крови — умірть!«

«Нема ради, — каже Маруша, — не живемо в щасливу годину. Наш час — час зусиль і змагань, — шляхетних, відважних сердець». — І тут же приносять закоханим вістку, що їх батько, Гераш, знову гетьманом, з Запоріжжя лаштує похід...

Стенько стурбований долею Мікли, нараженою на помсту короля, та Мікла спокійно приймає новину: вона заохочуюче дякує батькові за його мужню поставу. Приносить своє молоде життя і свою любов у жертву на вівтар отчизни в останній сцені.

Побіч з цією героїчною дівчиною, малює Дерулєд сувору постать чарівниці Маруші. Це ніби символ її суворого краю, спраглого помсти і свободи; символ духу нації, що одушевляє своїх синів. Перед вирішальним боєм вкладає їй в уста автор поетичну пісню, поклик до бою:

»Вовки завили, круки з голоду кричуть! О, червоніє наша земля! Вітер свистить і скавулить у яругах... Хлопці, на коні! До зброї!.. Вовки завили, і круки з голоду кричуть! Далека дорога, мій лицарю жвавий! Припни галузку до шапки, бог бою чатує над тим, кого любить... Честь велика згинуту на війні. Слава героям, що не знають вагання... Що смерть? Аби вільною стала знов наша земля!«

Під звуки цієї пісні рушають у похід козаки.

Мовою героїнь з трагедій Расіна або Софокла відкриває Дерулєд у своїх жіночих постатях дух козачки нашої давнини, — гордої патріотки, жінки гарячої любови і непохитної волі.

З античною драмою зближає твір Дерулєда й загальна атмосфера глибокої віри в Боже Провидіння, в містику України. Дієві особи пов'язані між собою родинними, приятельськими, любовними зв'язками. Закохана пара — Мікла і Стенько, донька і батько, мамка й донька. Та не ті, я сказав би, поземі зв'язки є найсильніші, а ті, що лучать їх з чимось, що над ними; зв'язки прямовісні, з вищою ідеєю отчизни. Не чужі тим людям людські цілі й пристрасті, як любов до домашнього вогнища, до життя. Та над цим домінує любов до свободи, своєї і своєї країни.

І якраз тому, що те тілесне, егоїстичне, стоїть на другім плані, якраз таке наставлення, таке щаблювання цілей і цінностей створює здорове й чисте повітря, в яким мусять задихатися й гинути зрадники. Для тих нема пощади. В цім чистім повітрі недовго тривають вагання й зневіра. Якраз тому здобувають ті люди свободу, що накладають на себе ланцюги суворої дисципліни. Не звертають тут уваги на матеріяльну силу; найвище ціниться почуття чести і сила характеру.

Це наскрізь героїчна драма, в якій героями є дієві особи — і своїм ідеалізмом, і своїми характерами. В цій драмі нема таких карикатур на козаків, як у Черкасенка, де вони прагнуть лиш «святого й тихого спокою», та «обняти всіх людей, — і ворогів, і друзів».

В цій драмі нема скавуління: «Ох, умер! Ох, скільки крові! Скільки ненависти! Ох, як нас мучать!» Герої драми панують над своїм горем і радістю, а через це якраз, і над ворогами. Таким малює й П. Маріме — Хмельницького: розважним у щасті, невгнутим у нещасті. Їм, як і героям Шевченка, не так дошкулює визиск чи нужда, як ганьба неволі.

Я згадав, що драма Деруледа наближається до античної драми, разом з тою в ній атмосферою глибокої віри в божественне Провидіння. Це ж є і атмосфера «милости Божої» чи «Слова о полку Ігоря». Наше атеїстичне покоління забуває, що Україна все була країною воїнів, святих, характерників і чарівниць. Все предестинована до містики, до медитації, до таємничого, потойбічного. Свідомість незбагнуто-містичного зв'язку світу видимого з невидимим світом. Цю містику, національну кольористику України віддав і французький драматург геніяльною інтуїцією...

В козацькій таборі Маруша намагається відчитати по знаках на небі заповідь майбутнього:

»На зблідлім, захмаренім небі... встає закривавлене сонце... знак смерти й знак життя!.. Його вогонь стає щораз довший... золота комета затопила свій ніж у саме серце ворожої столиці... Їх смерть — наше життя!«

Коли любов до дівчини на хвилину спонукує Стенька забути про обов'язок, Маруша безжалісно пригадує йому про призначення його країни: «Коли отчизна в жалобі... Коли народ, наче орел, зривається вгору, до лету, до слави... Коли їде про наше бути чи не бути, — хай божевільний, без душі, хай не важиться людські забаганки ставити вперек призначенню країни!«

Вертаючись з розвідки, приносить Маруша радісну звістку до табору: ворог вибрав для наступу якраз ту путь, що принесе йому загибель... Вона вірить, що це рука Провидіння. «Бог сильніший за все! Бог відбирає розум у тих, кого хоче згубити!«

Містичною вірою в Боже Провидіння насичені й інші постаті. Коли говорять, що король готов зробити козакам полегші, які запобіжать війні, каже старий Мусій: «Все, що здобудемо, здобудемо тільки кров'ю з наших жил. Лагідна неволя — однаково неволя! Провидіння так судило, щоб наш народ жив вільно або вмер».

Козакові Ременові з'являється це Провидіння, як голос старого Дніпра. Він теж бачить меч, що його бачила Маруша, меч, що був сигналом Божим твердим зробити наші серця, — цей меч бачив він простертим над Дніпром, на тлі нічного неба... Він чує голос Дніпра, що пророкує перемогу козакам. (З Дніпром розмовляла колись і Ярославна Ігоря, розмовляв і Шевченко).

Гераш, жертвуючи доньку на вівгар України, молиться до «бога боїв, Спасителя світу», просить, щоб невинна кров дівчини не була марною жертвою; просить відкрити душевні очі народові, натхнути його Божою волею. Зрештою:

»Коли людина зробила, що зробити людина може,
Решту вже зробить Доля, а Доля — є воля Божа«.

В хаті Рогов'яна вірить у це вмираючий від ран Стенько. Він бачить, як підноситься караюча рука справедливості над насильниками і зрадниками:

»Мекла, не плач, не квили.
Чуєш кінський чвал у степу?
Це ж Гераш, це ж наша година,
Це — Україна!«

Чого маємо розпачати над долею нас, одиниць, коли визволяється край?..

Така ця драма українська автора-француза. Вірно й блискуче віддав він у ній дух воюючої України XVII-го віку, подібно як його віддали Гоголь у «Тарасі Бульбі», Наріжний — у «Бурсаку», Стороженко — в «Марку Проклятім». Образ несхамілої, героїчної України з її гарячою любов'ю свободи і такою ж ненавистю до неволі. України містичної віри в своє призначення, країни гордих душ, шляхетних сердець і незламних характерів.

Була, і с, певно, ще й друга Україна, яка працювала й співала, не кров'ю, а потом скроплюючи лани. Але чужинцям імпонувала лише Україна козацька. Вона цікавила Вольтера, Байрона, Гюго, Готшала, Ліста, Верне і — Деруледа. І навіть ті чужинці, як Пушкін чи Сенкевіч, які вороже ставились до цієї України, цікавилися тільки такою Україною. Навіть вони не могли сховати свого подиву перед її розмахом, геройською, нерозгаданою і страшною для них вибуховою містикою її національного Я.

З цією Україною, яка воскресає знову на наших степах, треба в першу чергу, і далі знайомити чужинців. Попри народні пісні — презентувати ще й думи козацькі; попри «Наталки-полтавки», «Ксені-гуцулки» — виставляти «Бояриню» Лесі Українки, історичні п'єси Старицького чи «Гетьмана» Деруледа. Коли деклямувати — то «Мазепу» Гюго, а грати — не лиш ніжні романси, а ще й чудову симфонію Ліста — «Мазепа». Щоб побачили чужинці в Україні не тільки милий співочий і працьовитий народ, але й націю, яка може відіграти неабияку роль в розграх світово-історичного значення. Націю, корисного союзника і небезпечного противника.

Націю, якої симпатії варта позискати і якої дух варта пізнати.
Монреаль, березень, 1950.

Яр Славутич

З КНИГИ «МАЄСТАТ»

У блиску звитязної слави,
Як фенікса подув живий,
Встає маєстат золотавий
Святої в віках булави.

Під нею змагалися вої,
Вітаючи владу берла.
Із надер землі січової
Для неї наснага текла.

О ви, що довір'я забули!
Розкрийте глибинні чуття
Для саява, що знало минуле,
Що в творче веде майбуття.

Воно — як могутня принада —
Виповнює борті сердець.
Гартована в думках відрада
Йому накладає вінець.

І никнуть минальні примари,
І в лад благодатний, новий,
Над колотом чорної свари
Гряде маєстат булави.

1951 р.

М. МУХИН

ІВАН ФРАНКО ЯК КРИТИК ДРАГОМАНОВА

(3)

V. Генеральний перегляд та критика ідей і діяльності Драгоманова
на виступі Франка дня 15. 7. 1906 р.

I

Отже, як бачимо з попередніх розділів, Франкові доводилося при різних (і до того досить численних) нагодах протягом кількох літ, від 1900 року починаючи, давати вислів своїм негативним поглядам на характер політичної діяльності і писань Драгоманова. Але ця критика досі носить переважно доривочний характер.

Аж 15. липня 1906 р. Франко у своїм викладі в Академічній Громаді у Львові систематично переглянув суспільно-політичні погляди Драгоманова, а два тижні потім цей виклад, дещо поширений і доповнений, появився друком у серпневій книжці «Літературно-Наукового Вістника» за 1906 р., п. з. «Суспільно-політичні погляди Драгоманова».

У цій статті Франко обґрунтовує ширше ті самі свої погляди на Драгоманова, що він їх висловлював уже не раз цілком виразно, а інколи навіть дуже докладно, як, напр., у статті «Поза межами можливого». Отже нічого несподіваного для всіх, хто був знайомий з критично-публіцистичною діяльністю Франка, як редактора «Літературно-Наукового Вістника», в цій статті про суспільно-політичні погляди Драгоманова не було.

Нам належить як найуважніше розглянути цю статтю в її головніших частинах.

На початку цієї статті Франко ставить Драгоманова у зв'язок з змосковценим лівобережним панством:

«Хотячи зрозуміти склад ума і напрям ідей Драгоманова, конче треба уявити собі ту сферу, серед якої він родився та виховався і той час, у якім формувалися його ідеї. Та сфера, то була українська в значній частині помосковлена інтелігенція лівобережної України. Давня козацька традиція тут ще від початків XIX віку зрослася з ліберальними ідеями західної Європи. Був там і французький республіканізм з його невірою в авторитет державний і церковний, був і російський критицизм з його невірою в суспільний устрій Росії, були й останки козацького автономізму з нехиттю до московської централізації. Найменше було українського націоналізму, хоч українська мова, мова оточуючої людности, так сказати, сама тиснулася до панських покоїв та салонів. Звідтам одначе витискали її московські няньки та французькі гувернери і хіба виїмково послуговувалися нею пани у веселих хвилях, при чарці, в мужеськім товаристві для оповідання анекдот, яких при дамах не говориться».

«Котляревський, Квітка, Шевченко й інші піонери українського письменства внесли в те аматорство глибшу ідею — увагу до маси простого люду та його інтересів. Цю увагу огниста Муза Шевченка перемінила в

завзяту проповідь гуманізму, свободи та любови до тих мас, у гіркі докори за їх гноблення та кривдження з боку «братів». Тільки б'ючи в ту струну міг Шевченко трапляти до душ тих республіканців і скептиків, що рівночасно в практичній життєвості були всеполаднішими слугами царського величства, постили та сповідалися, прикладалися до мощів і цілували в руку батюшок «для прикладу іншим». Тільки тямлячи це, ми зрозуміємо, чому Шевченко власне в цих сферах здобув собі значення і вплив, як ворог кріпацтва, як провідник волі селянської; його ширше, національне значення лишилося закрите для них і в значній частині закрите й для Драгоманова аж до кінця його життя. Годі здумати собі повнішого контрасту, як те розуміння Шевченка на лівобережній Україні, якого речником був і Драгоманов, а те, яке бачимо, хоч без такого глибокого і систематичного викладу, в Галичині. Там Шевченко важний головню як протест проти кріпацтва, проти заскорузлости та кастового егоїзму в суспільности, а тут як речник національних ідей, як поет, що обняв душею всю Україну, оживив її минувшину і п'ятував тих, що мучили й мучать її.

П'ятдесяті роки в російській пресі й літературі, це час інтенсивної дискусії в справі кріпацтва. На тім тлі постають і боряться різні напрями. Спеціального виразу набирає так зване западництво, що змагається до знесення кріпацтва в Росії з поминенням «помилко», які при аналогічних процесах пороблено на Заході; спеціального виразу набирає й так зване слов'янофільство, що віднайшовши мнимо-національну форму російської громадської організації, так званий «мір», опертий на фамілійній общині та патріархальній власті, снує мрії про можливість перебудови всього громадського устрою на тій підставі. І тут і там питання йде головню про масу, і то спеціально селянську масу; питання про націю майже не існує.

Вищі верстви за приводом скептика Чаадаєва вважаються паразитами, галапасами, що властиво лише псують натуральний розвій маси та живуть її соками, не даючи їй за те нічого сенько.

В Україні цей ідейний зв'язок скомплікувався ще одною обставиною. Зацікавлення народньою масою й її життям змушувало інтелігенцію звертати увагу на народню мову. Загальнопризнана неминучість подавання масі хоч елементарної освіти — висувала питання про права народньої мови в школі. Але для умів вихованих у сфері доктрин, по своїй натурі все централістичних, а до того проповідуваних московською мовою, являлося чимось диким і неможливим зрікатися тої «щейної» московщини на користь виключного вживання української мови у всіх школах. І ось вони вхопилися за помисли німецьких педагогів про права німецьких діалектиків у німецькій елементарній школі, і так постала чудернацька теорія про права української мови тільки в елементарній школі, тільки як посередниці для вивчення українських дітей властивої освітньої та ідейної мови — російської. Появилася теорія неповноправних народностей, української літератури «для домашнього обихода», теорія літератур московської, української, галицької як складників спільної російської літератури, — погляди, якими, як знаємо, деб'ютував Драгоманов у перших початках своєї публіцистичної діяльності і від яких він,

виїмково не розрізняючи тут принципіального питання від хвилевих практичних обмежень, не відрікся виразно до своєї смерті.

»Оця мішанина двох ідейних кругів, не злучених в одну вищу, органічну цілість — круга поступових європейських ідей і круга спеціально-російського хлопофільства — це, на мою думку, головний ключ до розуміння світогляду і діяльності Драгоманова. На його погляд суспільність, це властиво тільки продуктивна, робоча, в нашій країні хлопецька маса; на ній стоїть розвій суспільності, її інтереси — це головні інтереси всякої суспільної праці. Правда, він знає, що навіть у нашій суспільності між робочими людьми є поділ на чорноробів і хліборобів, але чи ті останні мають якийсь окремий рід праці, чи мають якісь окремі права й обов'язки в суспільності, в це він не входить. Переважно білороби в нього, як і в більшості російських соціологів тої доби, ідентифікуються з експлуататорами і п'явками народу, і головне жадання, яке ставиться до них в ім'я етики, це присвятити всі свої сили праці та свої заходи для добра, еманципації і просвіти народної, себто хлопецької маси«.

Розглянувши по цім соціальну «громадську» програму Драгоманова про перетворення суспільності, і зазначивши, що «не революція, а еволюція» була гаслом Драгоманова, Франко зауважує, що в цім пункті Драгоманов займає ясне і консеквентне становище.

»Не можна цього сказати про його становище в справі національній. Як уже було зазначено, Драгоманов виступив на публіцистичне поле як державник, що в різнонаціональній державі признає панування чи то духове та політичне верховодство одної нації, а потреби і жадання інших націй мірить потребами й інтересами цілої держави, які зрештою у нього, республіканця, сходяться з потребами культурного поступу народних мас. Національність, це не більше як форма, спосіб вислову, контура, що повинна бути заповнена одним, загальнолюдським, чи то по-драгоманівському вислову — загальноєвропейським змістом«.

Франко зазначає, між іншим, що в 1884 році, коли Драгоманов формулював нарис російської конституції, —

»він не поважився покласти національний принцип основою ідеальної російської конституції, а силкувався замаскувати його принципом обласних автономій, хоч відома йому конституційна практика в Австрії могла дати йому аж надто добре пізнати, що значить автономія області (територіяльної цілості), що нерівнозначна з автономією національності«.

(Тут Франко безперечно мав на думці Галичину, що в тодішній Австрії користалася дуже широкою автономією, яка українцям, однак, як відомо, приносила дуже мало користи). І по 1884 році становище Драгоманова в цій справі істотно не змінилося. Франко зазначає, що Драгоманов:

»Під кінець свого життя, коли радикальна агітація в Галичині, в якій він публіцистично і листовно брав дуже жваву участь, висунула на перший план принцип національної самостійності без огляду на історичні привілеї, і доконечність переміни великих різноплеменних держав на федерації рівноправних народностей зорганізованих не по басейнах рік та хребтах гір, то значить не обласно і територіяльно, а по теренах замешканих переважно цією чи тою народністю, — навіть тоді Драгоманов забираючи голос виступав головню як критик, остерігаючи перед вибриками націоналізму, звертаючи увагу на множество інтернаціональних

елементів у кожній національній організації і загалом на інтернаціональність усієї культури, а не даючи майже нічого для скріплення тої національної синтези, без якої культуртрегерство дуже легко перемінюється на винародовлення».

Одразу по цих словах Франко переходить нарешті до загальної характеристики політичного становища Драгоманова:

»Оце, на мою думку, головні точки для характеристики суспільно-політичних поглядів Драгоманова. Він був продукт свого часу — часу великих ліберальних поривів російської інтелігенції з доби реформ, часу знесення кріпацтва. На нім ясно відбилися всі добрі і симпатичні прикмети того часу і многі його хиби. Демократ і республіканець, він занадто тісно розумів поняття суспільности, занадто низько ставив вагу і роллю інтелігенції, занадто однобічно, етично, а не соціологічно формулював її життєве завдання. Як ліберал він був далекий від псевдоліберальної доктрини *laissez faire, laissez passer*, що дозволяє кожному давати собі раду як уміє, але не цурається насильства для оборони свого власного упривілейованого становища. З другого боку він всупереч до лібералів-доктринерів не розумів лібералізму яacobинського, що кожному хоче диктувати форму, в якій має бути свободний і щасливий: *la liberté ou la vie!* Лібералізм Драгоманова ґрунтувався насамперед на широко відчуваних правах людської одиниці, на автономії особовости, на свободі слова й думки, на пошануванню чесного противника і на безогляднім поборюванню апатії, лицемірства та брехні. Як політик він до кінця життя лишився тим, чим був при виїзді з Росії — *gente Ucrainus, natione Russus*; Росія як політична цілість була дорога йому головню задля тих задатків духової культури, які бачив у ній. України без близького зв'язку з Росією він не міг уявити собі, хоч годі заперечити, що його погляди на границі обласної і національної автономії підлягали з часом змінам на користь національного принципу».

Сконстатувавши цілком виразно й недвозначно, що Драгоманов — українець з роду, росіянин національністю, Франко переходить далі ще до одної дуже важливої драгоманівської тенденції — звужування нації до простолюття.

»І в чисто культурних та освітніх справах занадто вузьке розуміння нації як плебса не дозволяло йому ставити діло національного розвитку так широко, як воно ставиться у нас нині. В однім своїм листі до мене він подає нарис історії української літератури відповідно до ідеї розвинутої в його італійській статті *Una letteratura plebea*: отже не тільки, що написано на українській території мовою українського плебса, значить починаючи від кінця XVI в. деякі полемічні твори, козацькі літописи та вірші, драми та інтермедії, а головню твори усної словесности, пісні, казки, а далі література від Котляревського писала людською мовою. Коли ми сьогодні не задовольняємося такою програмою, а втягаємо до своєї літератури також писання старої князівської та в значній частині й литовсько-білоруської доби, коли й з тих пізніших часів, обнятих програмою Драгоманова, втягаємо сюди далеко ширший матеріал, писаний українцями церковною, польською, латинською та московською мовами, то чинимо це не з жодної національної амбіції, не для самохвальби, що ось то в нас яке старе та багате письменство, а просто тому,

що вважаємо історію літератури образом духового розвитку нації, який ніколи не підлягав і не підлягає якійсь одній формулі, та ще й з того суворого наукового мотиву, що така частина, яку обіймав у своїй програмі, Драгоманов, власне як частина відірвана від більшої цілості, не дала б повного і вірного малюнка духового життя навіть того самого плебса, а тим менше тої його частини, що творила пісні й оповідання, вірші і драми та прозові книжки».

II

До своєї статті-доповіді «Суспільно-політичні погляди Драгоманова» Франко долучив довге, на шість з половиною друкованих сторінок, постскрипtum, де спочатку вміщені полемічні зауваження Франка щодо заохочення противника державного централізму Драгоманова до основоположників яскраво централістичної російської партії конституціоналістів-демократів (твердження проф. Богдана Кістяківського). Львівське «Діло» від 10, 11 та 17 жовтня 1905 року вмістило переклад цієї статті Кістяківського, при чому перекладач (С. Б-н) з самостійницького становища давав від себе ряд дуже гострих іронічних зауважень на адресу єдиноспасенности автономічної програми й творів Драгоманова і т. д. В кожнім разі, умістивши переклад цієї статті Кістяківського, «Діло» дуже спопуляризувало її в Галичині, до того ж в тих днях появилось й паризьке видання політичних творів Драгоманова, виготовлене до друку й видане коштами, які зібрав все той же Б. Кістяківський; а все це разом взяте без сумніву спонукало Франка zareagувати так, як він zareagував своїм виступом дня 15 липня 1906 р. в Академічній Громаді та статтею в серпневій книзі ЛНВ за 1906 р.

Крім того Франко гостро протиставився тут твердженням Сергія Єфремова, який у своїй статті: «Політична спадщина Драгоманова» (Нова Громада, Київ, Червень 1906 р.), намагався довести, що Драгоманова можна й слід характеризувати формулою «український соціаліст-федераліст». При цій нагоді Франко піддає різкій критиці і так званий соціалізм і федералізм Драгоманова та доводить, що Драгоманов був далекий від т. зв. наукового соціалізму, а, відкидаючи засаду автономії національностей, не був теж справжнім федералістом.

В справі соціалізму Драгоманова Франко говорить:

«... У відомих нам писаннях Драгоманова дійсного соціалізму дуже мало: він ані практично не займався соціалістичною агітацією та соціалістичними реформами, ані теоретично не писав нічого, що давало б підставу зачислити його до теоретиків соціалізму. Як публіцист він був майже виключно політик, а соціалізм заціпав лиш остільки, оскільки політичні комбінації, маючи на оці життя й інтереси народніх мас, заходили на поле неминучих соціальних реформ і вивершення тих реформ у далекій будучині. Ось для прикладу виписки важливших місць, що доторкаються цієї теми, з «Переднього слова» до «Громади» (Женева 1878): «В товаристві, в рівності і в спільному господарстві над усім, що потрібно людям і є корінь волі й для людей маючих свої держави й не маючих їх». Але ж «велика купа людей не може бути одним товариством, інакше вона б перестала бути й вільним товариством. Вона мусить стати товариством товариств, спілкою громад, вільних у всіх своїх справах, інакше якінебудь громади будуть приневолені робити не те, що вони

хотять і не там, де вони сидять» (ст. 40). »Не буде волі рівної й тоді, коли хтонебудь буде справлятися в усьому за другого, як це робиться у виборних державах. Виборний тільки тоді не стане начальником, коли він просто справить те діло, за котрим його вислав другий, що знав наперед, яке це діло й наказав, як його справити. З цього ясно, що справді вільними можуть бути тільки маленькі держави, або ліпше сказати, громади, товариства. Справді вільною спілкою може бути тільки спілка товариств, котрі просто, чи через виборних людей для кожної справи звертаються до других товариств, з котрими їм найближче, найлегше, найпожиточніше бути спільними, за потрібними їм справами, оддаючи їм поміч за поміч. Розважаючи далі побачимо, що й громада тільки тоді буде мила кожному, коли вона не приневолить нікого, бути в ній, чи не бути. І громада мусить бути спілкою вільних осіб. От дійти до того, щоб спілки людські, великі й малі, складались з таких вільних людей, котрі по волі походились для спільної праці й помочі у вільні товариства, — це й є та ціль, до якої добиваються люди і яка зовсім неподібна до теперішніх держав, своїх чи чужих, виборних чи не виборних. Ціль та звється безначальство; своя воля кожному і вільне громадянство й товариство людей і товариств» (ст. 40-41).

По цих довгих цитатах з давньої женеvської драгоманівської »Громади« Франко зауважує:

»Чи це має бути науковий виклад якоїсь соціалістичної системи? Але ж до дійсного соціалізму, до дружности в продукції автор доторкається тут лиш одним однісіньким словом, де згадує про спільну працю, та далі зовсім не вдається в детальні питання: як зробити цю працю спільною, як організувати її і як погодити вимоги такої продукції з вимогами розділу напружаного добра та з *suprema lex* його суспільного ладу — абсолютною свободою кожної одиниці. Коли це має бути соціалізм, то ми мусимо сказати, що він наскрізь антисоціяльний, бо основуючи всю соціяльну будову на принципі повної особистої волі, себто принципі, який у крайній консеквенції рівнозначний із самоволею, отже з тим, що переважно роз'єднує людей, він рівночасно ігнорує всі ті принципи, що здружують людей, отже спільне замешкання, спільну мову, спільну історію й традицію та почуття спільних обов'язків, без чого людська громада тратить характер суспільности, нації, а робиться стадом«.

В останніх словах цих зауважень Франко з незвичайною глибиною й блиском розкриває цілу природу протинаціонального »безначальства« Драгоманова.

Далі спиняється Франко над позаісторичністю програми Драгоманова. »Ігноруючи ті основні елементи суспільного життя, що від початку історії людства мусять обмежувати (певно, в різній мірі, як до ступня культури) вільну волю (самоволю) одиниці, Драгоманов тут же подає дуже популярний і занадто упрощений виклад свого розуміння суспільного устрою. Котрий соціяліст на світі підпишеться під тим викладом? Ніхто не підпише, хто має хоч трохи поняття про закон історичного розвитку. Тут справді можна сказати, що вчений історик розминувся зі своєю наукою і замість наукового викладу дав нам наївні міркування мужика, що не бачив світа і не потрапить піднятися думкою до зрозуміння вищої

суспільної організації понад свою громаду або свій повіт і одинокою підвалиною суспільного зв'язку бачить свою особисту користь і приємність. Ні, так соціалістичний ідеал не виглядає і ніколи не виглядатиме».

Далі Франко переходить до вияснення слабих сторін Драгоманівського федералізму:

»Чим, властиво, був федералізм Драгоманова при ігноруванні основної його підстави — автономії національностей, найбільших і одиноких соціальних організмів, які можуть входити в федеральні союзи одні з одними, це також не легко пояснити собі. Союз громади з громадою, чи товариства з товариством, це ж занадто елементарна й крихка підстава для того, щоб виключно на них будувати цілу систему федералістичного устрою. Спеціальні цілі й інтереси тих дрібних, часто ефемерних організацій занадто часто підлягають зміні, щоб їх можна класти основою якоїсь широкої системи».

Нарешті Франко присвячується критиці поглядів Драгоманова на український нарід, як нарід плебейський:

»З третього боку треба мати на увазі той оригінальний і зовсім не науковий демократизм Драгоманова, по якому український «народ» — це лиш мужики та робітники, *plebs*, що говорять українською мовою. Коли б було можливе, що вся суспільність, уся інтелігенція перенялась би таким «демократизмом», то над нами, як нацією, була б висипана могила. Вже й за часів Драгоманова лунав, а тепер з боку *wszepocholaków* раз-у-раз лунає оклик, що в Україні живе не жодний народ, а простий етнографічний матеріал, який польська культура переробить на поляків. Уся польська політика в Галичині майже від самого 1848 р. ведеться під кличем: або зацитувати руську інтелігенцію дрібними концесіями, щоб не виступала як репрезентація окремої нації, або просто ігнорувати інтелігенцію і йти самим полякам під руські стріхи. І якби поляки в Східній Галичині не були сліпородженими на пунктах панування шляхти, римського клерикалізму та національної нетолеранції, якби були заздалегідь, у 60-их роках звернулися з розумними, народолюбними й щирогуманними закликами до руського люду, то хто знає, чи тепер у Східній Галичині було б ще місце для руської радикальної та національно-демократичної агітації та організації. І власне цього ніколи не хотів чи не міг зрозуміти Драгоманов, не тому, що робив концесії оглядам практичності, але тому, що в його духовім арсеналі не було поняття нації як чогось органічного, історично-конечного, нерозривного і вищого над усяку територіальну організацію, чого не заступимо ніякою не опертою на ній автономією. В моїм відчиті зазначено, чому так було: можливо, що детальніші досліди вияснять це ліпше. Нам, безпосереднім потомкам і спадкоємцям його духового надбання, не менше важно бачити хиби і прогалини в його ідеалах, як і їх позитивні та тривкі прикмети. Ті «драгоманівці», що з його імені та його творів роблять якогось фетиша, якого при всякій нагоді вільно тільки хвалити, а ніяк не вільно критикувати, роблять тим дуже лиху прислугу не лише нашому національному розвоєві, але також репутації «драгоманівської школи». (ЛНВ, 1906, VIII, ст. 239-240).

Слід зазначити, що перед доповіддю Франка, як розповідає Т. З-ий у своїх «Споминах про І. Франка», вміщених у VII-VIII зошиті ЛНВ за

1930 р., певні особи у Львові мали намір не допустити до цього виступу. Але Франка відвідали два делегати Академічної Громади (автор цих споминів і п. Вітвицький), які заявили, що молодь не годиться з становищем опонентів Франка і запевнили, що до ніякої демонстрації молодь не допустить. Сам відчит відбувся без жодних перепон. (ЛНВ, 1930, ст. 657-659).

III

Доповідь Франка про суспільно-політичні погляди Драгоманова не викликала свого часу ширшого відгону і творчої реакції в українській публіцистиці, якої ця рішуча критика поглядів Драгоманова безперечно заслуговувала, так само, зрештою, як і ряд попередніх виступів Франка на цю тему. Львівський радикальний «Громадський Голос» відгукнувся двома статтями, автори яких силкувались із своїх партійних позицій полемізувати з висновками Франка. У датованім днем 13. липня 1906 р. «Гр. Голосі» була вміщена стаття драгоманівця (очевидно, М. Павлика) «Нечуване й незрозуміле», а дещо пізніше — 31 липня друга анонімна п. з. «Українські паничі супроти Драгоманова». Досить безбарвну згадку про доповідь вмістило львівське «Діло», ч. 136 з 1906 р., а київська «Рада» передрукувала її в ч. 156. Так само кілька невиразних слів умістив у 76 книзі Записок Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові Іван Кревецький, реферуючи зміст ЛНВ за 1906 рік.

Тогочасна українська суспільність була вже такою мірою просякнена некритичним культом Драгоманова, що епохальний виступ Франка вже не міг знайти і не знайшов у неї належної оцінки та зрозуміння. Дуже типовим свідомством цього нерозуміння може бути й те, що пише у своїх спогадах про Франка сучасник тієї події Михайло Мочульський у третьому томі історичного збірника «За сто літ» (Київ, 1928, ст. 266-68).

Тим часом нічого «нечуваного» або необґрунтованого в доповіді Франка не було. Навпаки — все було незвичайно глибоко й поважно обґрунтоване в пляні історичним і психологічним. До того ще і перед тим у 1900-1902 рр. Франко вже не раз говорив те саме.

Цілком подібні осуди Драгоманова в цілості чи в подробицях знаходимо у цілому ряді старших від Франка дослідників історії літератури і знавців тогочасних українських суспільних відносин.

Вже старий історик української літератури проф. Омелян Огоновський цілком однаково з Франком оцінює й характеризує, напр., обмосковщену родинну обстановку в домі батьків Драгоманова: «Михайло Петрович Драгоманов родився 6 (18) вересня 1841 р. в небагатій дворянській сім'ї, в якій старосвітське українство було вже підкопане новішою російською культурою... В сім'ї Драгоманових небагато було старосвітського традиційного українства, й воно було підірваним супроти культури російської». (Огоновський, Історія літератури ч. IV, Л. 1894, ст. 230, 231).

Ще в 1878 році Володимир Навроцький, один з найвизначніших тогочасних провідників українського руху в Галичині, у своїй статті «Наша теперішня постать» (Львівська «Правда», р. XI, чч. 17-19), висловлював про Драгоманова такі самі думки, що й Франко, і то на підставі кількालітнього жвавого обміну думок у листуванні з ним та особистого знайомства. Навроцький у цій статті, м. ін., писав: «Драгоманов обзивався до

нас не в ім'я України, не як земляк, він обзивався до нас в ім'я російського прогресу. Україна, земляцтво, патріотизм український — стояли (у Драгоманова) на такім заднім пляні, що їх видно не було... Це все виглядало йому як страшна застояність, недалеко обскурантизму — хоч, мов на збитки нам, народовцям, підписувався українцем... Розводити в нас прогрес на основі російської культури була страшна фікція з його боку». (Наводжу за працею Витановича: В. Навроцький, перший український статистик і економіст у Галичині. Л., 1934, ст. 79).

1876 року знаний український мовознавець К. Михальчук писав у листі до самого Драгоманова те саме, що пізніш у цілім ряді нами розглянутих статей висловив на адресу ідей Драгоманова Франко. В постскрипті до свого автобіографічного листа до знаного українського бібліографа М. Комара, Михальчук, м. ін., каже, згадуючи своє тогочасне «послання»: »В цьому посланні, перш усього, я звернув увагу Михайла Петровича на хибність його погляду на »общерусизм« як на щось конкретне і органічне, доказуючи, що органічний »общерусизм« з теоретичного боку є просто нескладна фікція, а з практичного боку — видавання його за щось конкретне, є, без сорому казка, чистісенський »подлог«, бо тут у дійсності назва »общерусизм присвоюється настоящому культивованому великорусизмові«. Тому то рекомендувати його за своє всьому українському народові значить властиво — вимагати від нього повної абнегації своєї індивідуальності і добровільного накладання на себе рук задля якихсь там благ російства, в дійсності — дуже ще проблематичних...

»Далі, постаравшись оборонити і зреабілітувати український рух, як з погляду природно-етнологічного і суспільно-історичного, так і з становища загальнокультурного й поступового, я зважився виказати Михайлові Петровичу всю безпідставність і недобросовісність його закидів українству та химерного вередування на його адресу. А вкінці ще сконстатував і таке, що хоч, — ніде правди діти, — наша власна безщасна історія сама, на горе, повинна в продукції цілого ряду людей десперацько-песимістичного типу, але що тепер власне такий тип людей особливо став культивуватись заведеною у нас традиційно-казенною російською цивілізацією і школою, які надали йому ті вже свої специфічно-негативні риси, від яких не зможуть відв'язатись навіть живіші прояви й намагання самого народного великоруського генія. Серед таких вдач найхарактеристичнішими являються з одного боку явний, або частіше — несвідомий себе, — шовінізм, властивий всім пануючим (державним) національностям, а з другого — деякі специфічні для російської психіки й культурного світогляду вдачі, виховані всією російською історією й передані в спадщині сучасним поколінням, себто: інтелектуальна й морально-суспільна безалаберність, доходячи часом до цинізму в негачії добровільної дисципліни для себе в житті й мисленні, а також у непошанівку для чужих звичаїв і святощів, а в зв'язку з нею — також загальне шатання, особлива хиткість усяких принципів в інтелігенції російської — і консервативних, і ліберальних, і радикальних, — яка сплоджує звичайну для неї консеквентність і різного роду нігілізм — білий, чорний, червоний (почавши від Катковського аж до Бакунінського), до того в душі російського інтелігента може міняти свої барви, як в калейдоскопі, залежно від обставин, які повернуть ним в цю, або

іншу сторону — що власне веде за собою страшну суспільну німеч і деморалізацію.

»Я вказав також, без церемонії, що в поведінці Михайла Петровича, на горе, надто вже викорячаться власне впливи виховання його в такій як вона є, російській цивілізації, і що не годилося б йому, живучи в Європі, не постаратись визволитися з-під тих впливів і вилиняти з російства«. (Олександр Тулуб: Невідомий автобіографічний лист К. Михальчука, Україна, 1927, кн. 5).

Приблизно тоді ж, в 1876-77 рр. писав у довгій листі з Києва в Жене-ву до Драгоманова його кореспондент, дуже делікатно перестерігаючи його від того ж »общеруссизму»: »Мені ще страшно, щоб часом не зосталось у вас трошки тієї общеруссії! Серденько, загляньте собі в душу! Ви були колись трохи общеруссом, бо ви вірили тому, що писали часом найхитріші москалі (вони задобрювали нас). Я не був общеруссом, бо не читав їхніх писань, а дивився на діла їх. Ви мені сказали, що найкращі москалі (Суворін, Пипін і другі) одної з вами гадки, що вони допоможуть вам-нам. Я вам повірив!.. Але недавно вчитався в Суворіна та в Пипіна, і побачив, що вони — обрусітелі! Я ще зроду не бачив москаля не обрусітеля. Якже я буду з общеруссом, себто з ворогом брататися? Од царя до колезького реєстратора, од Каткова до Лаврова — всі абрусітелі... Серденько, загляньте собі в душу. На чім покладате ви віру в москаля? Де ті їх учинки нам на користь? Що пишуть москалі — брехня: по ділах їх осудіть їх!.. Сказати оце кацапові, — забожиться, що він чистий, — так чого ж його рило в пір'ї? Він свої діла й учинки називає по-сво-му, а я по-нашому: я кажу, що це »зди́рство« а він каже — »благодє-яніє«. Різник одкормлює вола, щоб м'ясо було ситніше: оце »благодєсяніє« кацапа». (Архів Драгоманова, В. 1938, т. I, ст. 165, 166).

Значно пізніше, 10 червня 1893 року, Олександр Кониський, пишучи свого, правдоподібно останнього, листа Драгоманову, окреслює в нім свої погляди, а одночасно яскраво характеризує й цілком протилежні погляди Драгоманова, — образ в цілому й подробицях виходить майже тотожний з тим, що писав у 1890-1906 рр. про Драгоманова Франко. Кониський у цій своїй листі, м. ін., заявив: »... — В сфері політики і відносин міжнародніх я кажу: Україна-Русь однаково з усіма народами має право уладнатись по-своій уподобі. А Ви зараз гукаєте, що це сепаратизм. Я хочу справді сепаратизму від неволі, від злиднів, від темноти і кнута. Я ворог всякого неволення людей, тому то й гидую й усяким »обрусє-нієм« і вважаю, що націоналізм — єдинопевний ґрунт, де може зрости і пишатись усе те, що зветься щастям людей; російську літературу, зви-сно, поступову її частину, вважаю потрібною для тих українців, що не можуть користуватись з другої якої, але не можу признати її рідною і боготворити так, як Ви цього хочете«... (За сто літ, кн. VI).

(Далі буде)

М. І. КОВАЛІНСЬКИЙ

ГРИГОРІЙ С. СКОВОРОДА

(Життя і деякі думки українського філософа-спіритуаліста)

(Опрацював д-р Ю. РУСОВ)

(2)

Недостатки тиснули Сковороду, але його нелюбостязательний характер підтримував у нім веселість його.

Він перейшов жити з Училища до свого приятеля, який добре знав його цінність, але не знав затиснення його потреб. Сковорода не смів просити помочі, а приятель його не догадався запитатися про його потреби. І так переносив він бідування скромно, мовчазно, терпеливо, без скарг, не маючи тоді нічого, тільки дві проношені сорочки, один комплектний каптан, одну пару чорних гарусових панчіх і пару черевиків.

Скрута обробляла його серце якнайкраще і сіяла в нім насіння, овочі якого, просякши в усе життя його, зробили його мудрим і щасливим.

У недалекій віддалі жив малоросійський знаний дворянин С. Т. (Степан Тамара), якому було потрібно вчителя для його сина.

Йому пораяли Сковороду знайомі і він запросив його до свого сина в Каврай, де і доручив йому у догляд і на науку свого сина.

Старий Тамара мав від природи великий розум, і по своїй службі, обертаючися з чужинцями, здобув велике знання; але він додержувався багатьох застарілих забобонів, властивих людям грубого виховання, які з призи́рством дивляться на все те, що не є прикрашене гербами і не розсипане в родовадах.

Сковорода почав головним чином культивувати серце свого молодого вихованця і, розглядаючи його природні нахили, допомагати лише природі у його розвитку. Керування його було легким, непомітним, щоб не обтяжувати передчасно його розум науками, і вихованець щиро прив'язався до Сковороди внутрішньою любов'ю.

Цілий рік продовжувалося виховання сина Тамари, але господар ніколи не удостоював учителя жадним словом, хоч кожен день він зі своїм вихованцем був при столі господаря. Прикорм було таке приниження для людини, що мала в простоті своїй благородне серце, але Сковорода зносив усе і, незважаючи на призи́рство й приниження, виконував службу свою совісно з обов'язку. Умову було зроблено на рік і він хотів додержати своє слово.

Одного разу, балакаючи зі своїм вихованцем, а знаючи його любов до себе, він звертався до нього одверто і просто, запитав його Сковорода, що він мислить про те, що він говорив йо-

му? Вихованець цього разу одповів неприлично. Сковорода на це сказав йому, що »він думає, як свиняча голова«. Слути за-раз же донесли господині, що вчитель зве їх шляхетного сина »свинячою головою«. Мати роздосадувалася, поскаржилася своєму чоловікові, і вимагала помсти за таку дерзкість. Старий Тамара, хоч знав внутрішню ціну вчителя, але скорився домаганням дружини, вимовив йому мешкання і посаду. Відпускаючи його, він вперше заговорив з ним і сказав йому: »Прости, пане мій! Мені тебе шкода«.

Тоді вже доля почала готувати серце його до людських несправедливостей, які мав він переносити на протязі свого життя.

Сковорода залишився без посади, без харчування, без одежі, але не без надії. Вбогий, скудний, нужденний приїхав він до приятеля свого, сотника Переяславського, людини добродушної і гостинної. Тут трапився йому випадок їхати у Москву із каліграфом, який їхав до московської Академії, як провідник. З ним він, як із своїм приятелем, і поїхав. Звідти відвідав він Троїцько-Сергіївську Лавру, де тоді був намісником многовчений Кирило, що пізніше став єпископом Чернігівським. Сей муж, побачивши Сковороду, про якого знав вже по слуху, знайшов у нім людину надзвичайно обдаровану здібностями і вченою, та намагався вмовити Сковороду лишитися в Лаврі на користь Училища. Але Сковорода мав любов до свого краю, яка стало тягла його в Малоросію, на батьківщину. Він повернувся до Переяслава, залишивши по собі у цій Лаврі ім'я вченого і приятель Кирила.

Дух його відхиляв його від усякої приязні й робив його прихильком, скитальцем, виробляв у нім серце громадянина всесвітнього, що не має родичів, маєтколюбства; він не мав навіть кутка де приклонити голову, тому значно більше коштував насолоди природи, насолоди прості, безтурботні, істинні, які черпав своїм розумом чистим і духом незбитним у скарбах Вічного.

Не встиг він приїхати до Переяслава, як Тамара доручив своїм знайомим умовити його, щоб він знову до сина його за вчителя опреділився. Сковорода не згоджувався, знаючи забобони його, а особливо домашніх людей його, але приятелі Тамари, ним упрошені, обманом привезли Сковороду в село Тамари, і то сплячого.

Старий Тамара не був уже той »гербовий вельможа«, але ласкавий шляхтич, який хотів цінувати людей відповідно до їх внутрішньої вартости.

Він був ласкавий до Сковороди і просив його бути за друга для сина свого і керувати ним у науках. Любов і одверта поведінка завше найбільше ділали на Сковороду. Він залишився в Тамари із сердечним бажанням бути корисним без будь-якого довору і без жадних умов.

Самітність сприяє міркуванням. Сковорода, оселившись в селі Тамари, склав докучливі турботи про все необхідне для жит-

тя на опіку свого улюбленого господаря і забезпечив себе його щирістю, а сам віддався любомудрію, себто шуканню Істини.

Часто, в часи вільні від обов'язків своїх, він ішов на поля, в гаї і сади для роздумування. Рано-вранці ранішня зоря була його супутницею у цих його прохідках, а діброви співбесідниками міркувань його.

Літа, обдарованість душевна, природні нахили і потреби життєвські кликали його до прийняття якогось життєвого стану чи праці. Суєтність і многотурботність світська здавалися йому морем життєвим, стурбованим хвилями, які ніколипливучого по нім не допроваджують до пристані душевного спокою. Але в чернецтві, віддаленім від своєї первісної святости, бачив він міцне гніздо спертих пристрастів, які за браком виходу задушують все буття смертоносно і жалюгідно.

Шлюбний стан, хоч і ухвалений природою, не вабив його, бо перешкодив би йому в його безтурботнім характері.

Не определивши себе до ніякого стану, поклав він твердо в серці своїм оздобити своє життя стриманістю, задоволенням малим, ціломудрієм, лагідністю, трудолюбством, терпінням, благодушністю, простотою звичаїв, чистосердечністю та залишити всі шукання суєтні, всі турботи любостяжання, всі труднощі в осягненні зайвого. Таке самовідречення наближало його успішно до любомудрія (філософії).

Душа людська, діставшись у стан нижчих за себе ступенів, занурюючись у звірські пристрасті, віддаючися почуттям властивим худобі, сприймає в себе і властивості тварин: злобу, ярість, неситість, заздрість, хитрість, гордість і проче.

Але підносячися подвигом доброї волі понад скотячі прагнення, понад звірські побудження, і їх безсловесні стремління, — душа взноситься на висоту чистоти умів, елементом яких є світло, розум, мир, гармонія, любов, блаженство, і від цих високих умів запозичає якусь силу величності, провидіння і розуміння вищого, простого, далекойдучого, яснішого, превосходної святости в почуваннях; переповнюючися цими почуваннями внутрішньо, виявляє це все у стані буття людини, всі ці якості іноді похвально, іноді наказально, іноді шляхом умовляння, попередження і вказівок другим.

Сковорода бачив в собі сили цього природного порядку і описує у залишених ним записках так:

»У північ ноября (листопада) 24-го числа 1758-го року, в селі Каврай, здавалось мені у сні, що я розглядаю різні охоти (вияви) життя людського в різних місцях. В однім місці я був у царських палацах, де були гарні вбрання, музика, танці; де закохані то співали, то дивилися в дзеркала, то бігали з покою до покою, знімали маски, сідали на багаті постелі й проче. Звідти повела мене Сила до простого народу, де такі ж дійства, але в інший спосіб відбувалися. Люди йшли по вулиці із склянками в руках, здіймаючи гамір, веселячися і похитуючися, як то звичайно в чорнім народі буває. Так само і їх любовні діла срод-

ним їм способом відбувалися в них. Тут, поставивши в один ряд мужеський пол, а в другий женський пол, розглядали, хто є гарний, хто до кого подібний і кому достойний бути парою. Звідти ввійшов я (в сні) в заїзди і корчми, де чув про коней, про збрую, про сіно, про розплати і сварки слухав. Нарешті Сила повела мене в якийсь храм обширний і прекрасний. Тут, начебто в день Сошествія Святого Духа, служив я літургію з дияконом і пам'ятаю, що возглашав голосно: «Яко свят еси Боже наш...» і так далі до кінця. При цьому на обох хорах було співано протяжно: «Святий Боже...» Сам же я з дияконом, перед престолом до землі вклоняючися, відчував внутрішню насолоду, найсолодшу, яку й висловити не можу.

Однак і тут все було осквернене людськими пороками. Сребролюбство з кошелем таскається, і самого священика не минаючи, майже силою вириває датку. Від м'ясних обідів, які в майже сусідніх до храму кімнатах відбувалися, і до яких з вівтаря много дверей відкривалися, від цих обідів під час літургії, дух шибав до самої Святої Трапези. Тут бачив я чергове жахливе видовисько (позорище). Тому, що декому не вистачало до їдження пташиних і звірячих м'ясив, то вони забитого на смерть одягненого в чорну ризу чоловіка, який мав голі коліна і вбогі сандали, у руках тримаючи, при вогні його коліна і литки смажили, а м'ясо із стікаючим товщем, одрізуючи і одгризаючи, жерли. І робили сіє наче якісь служителі. Я, не стерпівши смороду і всього свиріпства (злоби), одвернув очі мої і вийшов геть. Сей сон не менш як усладив мене, як і перестрашив».

Я пишу про життя людини цієї у віці християнським, в краю і народі, де цю віру ісповідують. Хай прочитають книгу християнства — Святе Письмо і побачать, що людині остільки ж средно бути пророком і звірем! Нерозуміючий да не розуміє!

Сковорода почав відчувати смак до свободи від суєти і пристрастей життєвих у своїм вбогім, але безтурботнім стані, у самотності, але без розходження з самим собою. Лжемудрує самолюбство, ця прикрашена дочка світського розуму, не могло обняти серця його. Величня властивість мислячого буття це воля, і він пізнав її з усіма міркуваннями її та бажанням у всьому підкорити цю свою волю Волі Творця. Віддавшись цілком життю в любові Богові, аби промисел Його використовував його — людину — як Своє оруддя, як зможе і як схоче.

Коли людина виходить з кола сумнівів, самопризволення і самолюбства свого (егоїзму), уважаючи все те за пусту землю, непрохідну і безводну, тоді Дух Святий займає всі почуття людини і устанавлює в ній царство Боже, себто запалює в людині життєві здібності вогнем любови Своєї. Тоді високе пізнання й розуміння твориться і кріпшає мірою розташування і скріплення цього внутрішнього душевного стану; у зв'язку з цим внутрішнім упорядкуванням і зовнішнім поведінням — виникає

зовні тонкий всепроникаючий вогонь і з невимовною приємністю людина поглиблюється безоднею світла. В такому стані людина відчуває і зорить на Дух Вседержителя з радістю і преклоненням. І цим то способом смиренне самовідречення (від егоїзму) людське може бачити те, що є у вічності, в часі, бо все знаходиться в людині, коло неї і круг неї.

Григорій Сковорода, наповнюючися живим почуттям Істини, виявляв це пером своїм у творах простих, але сильних. Між іншим, написав він вірші: »Оставь, о дух мой вскорі!..« Старий Тамара, почитавши один з віршів і довідавшись від Сковороди, що то була забава його у вільнім часі, сказав йому: »Друже мій! Бог благословив тебе даруванням духу слова!«

Весь час перебування Сковороди в Тамарі проходив у навчанні сина його наук словесних і мов. А для себе Сковорода вправлявся у бгалоцестії і самозадоволенні.

Нарешті його молодому вихованцю належало вступити в друге коло вправ, пристойних йому по положенні і згідно роду його, а Сковороді доля заздальгідь приготувала нове звання.

У Білгород прибув на єпископський престіл Іоасаф Миткевич, муж сповнений благосердечности, добродійства і вчення. Сему архиерею був знаний по закономістєцтву і по старій приязні ігумен Гервасій Якубович, який перебував тоді в Переяславі. Іоасаф запросив Гервасія розділити з ним єпархіяльні труди (парохіяльні справи) і жити в нього. Гервасій хриїхав до Білгорода й, бачучи ревність Іоасафа до наук, представив йому Сковороду найпохвальнійше. Єпископ викликав Сковороду до себе через Гервасія. Сковорода негайно прибув і по волі Іоасафа прийняв посаду вчителя поезії у Харківській училищі (пізніше, завдяки переважно приятелям Сковороди, в університеті) в 1759-тім році.

Одмінний образ його думок, учення і життя швидко звернули на нього увагу всього тодішнього харківського громадянства. Він одягався пристойно, але просто, їжа його складалася із зеленини, плодів і молочних страв, а заживав він її ввечорі після заходу сонця; м'яса і риби не їв не через якісь забобони, але по своєму внутрішньому стану; для сну вділяв він від свого часу не більше як чотири години на добу; вставав удосвіта і коли на те дозволяла погода, завжди ходив пішки поза місто проходжуватися на чистому повітрі в сади.

Завжди веселий, бадьорий, легкий, рухливий, стриманий, ціломудрений, усім задоволений, благодушний, скромний перед усіма, словоохотний там, де не був змушений говорити; з усього виводив поучення, чемний до людей всякого стану. Відвідував хворих, розважав сумних, розділяв останнє, що мав, із нижчими, вибирав і любив друзів по серцю їх, мав побожність без забобонів, ученість без задавання, обходження без підлецування.

Проминув рік і він, закінчивши працю, приїхав до Іоасафа, щоб перебути з ним звичайний в училищах час відпочинку (вакацій).

Єпископ, бажаючи втримати його міцніше при училищі, доручив Гервасію, як приятелеві його, намовити Сковороду, щоб прийняв стан чернечий, та обіцяв довести його скоро до вищого духовенства. Гервасій почав радити Сковороді, за бажанням архиєрея, подаючи всю благовидність і користь для нього в тій майбутній діяльності, честь, славу, достаток у всьому, пошану і, на його думку, щасливе життя.

Але не такі треба було робити пропозиції для серця Сковороди. Він вислухав це все і, схвилюваний, сказав Гервасієві:

»Чи хочете ви, щоб я умножив кількість фарисеїв? Ізте тлусто, пийте солодко. одягайтеся м'яко і монашествуйте! А Сковорода полагає чернецтво в тому житті нестяжательнім, у мало-довольстві, стриманості, у позбавленні себе всього непотрібного, аби придбати найпотрібніше, в одержанні всіх примх, щоб заховати себе самого у цілості, у загнuzданні самолюбства, аби зручніше виконувати заповіді любови до ближнього, в шуканні слави Божої, а не слави людської!«

Гервасій переконував його милістю архиєрея, своєю приязню, користю для церкви, але Сковорода, твердий духом і своїми правилами, заперечив йому: »Дякую за милість, за приязнь, за похвалу, але я нічого цього не заслуговую за непослух мій вам у цьому випадку«.

Гервасій, знаючи недостатки його і думаючи, що він, потребуючи утримання і знайомства в чужій для нього стороні, буде таки змушений погодитися на його пропозицію, сказав йому прикрість. Григорій, примітивши це, рішився швидко. На третій день, дочекавшись в передпокої виходу Гервасія, підійшов до нього і сказав йому всесмирненно: »Прошу у вашого високопреподобія на путь мені благословення«. Гервасій, не глядячи на нього, благословив його з досадою, а Сковорода з миром одійшов і зараз же подався до свого нового приятеля в село Стариця, в околицях Білгорода.

Стариця була місцевістю багатою лісами, водотечами, удолами, які сприяли глибокому усамітненню. Сковорода, поселившись там, особливо віддався пізнанню самого себе і вправам у творах відносно цього. У своїх недотачах він викликав на допомогу віру, та не виявляв її у зовнішній обрядовості, але в усмиренні самопризволення свого духу, себто всіх побуджень від самолюбства походячих. У віддаванні всіх бажань своїх у волю всеблагого і всемогутнього Творця, підкоряючися волі Його у всіх своїх намірах і підприємствах і ділах. Він особливо вправлявся в тім, як керувати почуттями своїми і як повчати серце своє не дерзати панувати над порядком промислу Божого, але смиренно слухатися Його у всім.

Отець Гервасій доповів єпископові про відмову Сковороди на його пропозицію і про його відхід. Добродушний Іоасаф не досадував, а лише пошкодував за ним.

Між тим, Григорій продовжував своє життя пустельника в Стариці.

Ніде не оглядає себе стільки людина, як на самоті. І не даром сказав древній мудрець: «Самотнім може бути або цар, або звір». Перебороти сум і нудьгу — прокляті чада незадоволення — заповнити розум і серце вправами достойнішими, щоб ублажити їх, — це діло мудрого, володіючого собою самотнього царя, священика Божого, який розуміє всюдисущє і всевиповняюче перебування Духу Господнього, якому і поклоняється в душі.

Сковорода, перебуваючи там цілі дні в бадьорості духу, у веселості, безтурботності, благонадійності, часто говорив: «О, воля! О, наука!»

Чутки про надзвичайне життя і про повчальні розмови із співбесідниками притягали багато осіб, що шукали знайомства з ним. Відвідуючи декого зі своїх приятелів в околичних селах, він задумав поїхати до Харкова. Хтось із тих, з якими він познайомився в цих місцях і хто став його приятелем, просив його, щоб він, будучи у Харкові, познайомився там із його небожем, молодим чоловіком, який там перебував для науки, і щоб не залишив його без свого доброго слова.

Сковорода приїхав до Харкова і жив там у своїх знайомих уже кілька тижнів. Одного разу, прийшовши одвідати училище і бачучи тут декого з незнайомих, запитався, чи нема там небожа пана NN. Молодий цей чоловік трапився того часу там, і знайомі сказали Сковороді, що він якраз і є той самий. Сковорода, глянувши на нього, полюбив його одразу і любив до самої своєї смерті. Пізніше побачив той молодий чоловік, що такий випадок був улаштований для нього здалека перстом Божим.

Добрый пастир Іоасаф, не втрачаючи з зору Сковороди, бажав притягти його до Харківського училища і використати його обдарованість на користь цієї школи, бо добре знав ціну йому. Знаючи, що Сковорода не любить принуки, він запросив його по-приятельськи до себе і запропонував йому посаду вчителя, яку він сам собі вибере.

Цього було досить, щоб переконати Сковороду, запропонувавши йому на вибір це чи інше діло. Він, маючи на увазі користь, яку він намірявся дати своєму новому молодому другові, якого в серці уважав уже за такого, як опісля сам про це виявив, прийняв радо цю пропозицію єпископа і згодився взяти запропоновану йому посаду вчителя всеохотно, навіть з тим, щоб викладати в нижчій за попередню у «синтаксичній класі». Зверх того взявся вчити учнів еллінської (грецької) мови.

Прибувши з Білгорода до Харкова і вступивши на посаду, знайшов він улюбленого ним молодого чоловіка, який, однак, не знав і не смів навіть мислити, що б міг бути достойним дружби і приязні Сковороди, хоч і любив його і подивлявся його філософське життя та внутрішньо вже шанував його.

Григорій став часто відвідувати його і, відповідно до нахилів молодого чоловіка, займався з ним музикою та читанням книг, які спричинялися до розмов і поучень.

Сковорода продовжував викладати синтаксу та еллінську мову для загалу учнів, а любимого свого учня — молодого чоловіка — вчив особливо грецької мови і читання книг древніх, з яких улюбленими його письменниками були: Плутарх, Філон Іудеянин, Ціцерон, Горацій, Лукіян, Климент Александрійський, Ориген, Нил, Діонісій Ареопажський, Максим Ісповідник, а з нових авторів — відповідних до них. Головою же всього була Біблія. Сила, зміст і кінець учених цих вправ було в них серце, себто основа блаженного життя.

Сковорода, бажаючи збудити мислячу силу друга свого, й уважаючи, що він має навчатися не з книг одних, а найпаче вивчати своє внутрішнє в самім собі, звідки всі книги родяться, часто у співбесідах з ним розділяв людину надвоє: на зовнішню і на внутрішню, називаючи цю останню вічною, а першу тимчасовою; першу — земною, другу — небесною, одну духовною, а другу душевною, цю творчою, а ту творимою. Розділивши людину надвоє, він у тій самій людині добавав два розуми, дві волі, два закони, два життя. Духову, по божественному роду її, іменував він Царем, Господом, Началом. Другу ж, по земнім битію її, рабом, знаряддям, підніжжям, творивом. І тому що першій, по перевазі її, належить керувати, управляти і бути начальником, господарювати, а другій належить слухатися першої, служити їй, і чинити волю її, то він і привчав себе у всіх діяннях життя притримуватися цього таємного внутрішнього голосу невидимого і нез'ясованого подиху Духа. Цей бо Дух є голосом Божої волі, послух якому людей ублажає, а ті, що цьому внутрішньому голосові не повинуються і не коряться і не пам'ятають за нього, — ті грішать. Сковорода дослідив сам на собі і на ділі всю святість цього таємного керування і збуджував увагу до нього і в своїм приятелі. Звертав його увагу також і на інші причасні до цього святилища сил Божих в людині і закликав прислухатися до речинь (до мови) цього «прорицалища», пророцтва нетлінного духу, голос якого бренть у серцях непорочних, як голос Божий, в той час, як у других, у розбещених, цей голос бренть, як суддя, а в серцях непокірних — як месник. Він називав його тим первісним законом людей, про який говорить Святе Письмо. «Нетлінний дух твій є у всіх, і тому тих, що помиляються, помалу наvertsає, а коли вони грішать, то, згадуючи, вчаться, як, відступивши від злоби до добра, вірувати в Тебе, Господи!»

Він твердив, що це є той самий геній, якому повинуючись у всьому, як вчителєві і наставникові, добродушний Сократ досят ступня мудрого, себто щасливого (блаженного). Він говорив з повним переконанням у істині:

«Глянь на людину і пізнай її! До кого подібна справжня людина — Господь у плоті? Подібна вона до доброго і повного колоса пшеничного. Розміркуй же: не стебло з галуззям є колос, не солома його, не полова, не зовнішня шкірка, що вдягає зерно, не тіло самого зерна; але колос є сама сила, що утворює і сте-

бло, і соломі, і тіло зерна, та інше все, що в силі його полягає, що в нім заховане невидимо. Вона, та сила, створить усе те явно навесні, коли все зовнішнє у зерні зогнило, щоб ніхто не вважав (не почитав), що плододійство постає з мертвої землі, себто з гниючої зовнішньості, але щоб уся слава була віддана невидимому Богу, таємно Своєю десницею все діючому, щоб лише Він був у всьому голова, а вся інша зовнішність — лише п'ята. Від колосу поступи до людини. В колосі бачив ти соломі, полову, шкірку зерна; але не там Бог. Де ж? — У невидимій силі рослинній. Господь Бог виростив нам колос невидимою силою. Подивись же на тілесність людини: не там сила Божа! Вона в невидимості людини заховалася, закрилася. Підійми ж від земної плоти думки свої і побач Людину в собі від Бога роджену, не сотворену в останнє житія врем'я! Сила рослинна зерна є головне. Голова всього тіла це таємна дійсність невидимого Бога. Пізнай у собі силу розуму, глагол Божий, слово вічне, десницю Божу, закон, владу, царство, невидимість, образ Отця Небесного! Розкрий серце своє для сприймання віри і для обіймів тієї Людини, яка Отцю своєму Небесному і для Нього, замість сили Його і десниці Його, існує у віки віків. Це сім'я твоє, зерно твоє простірніше за небеса, і земля ця в нім заховується. А чи не зможе схоронити тебе (від смерті) це сім'я?! Ах! Будь певним, що і найнезначніший волос з голови твоєї, втративши наявність свою, в нім без всякої шкоди закриється, схорониться, ублажиться. О! Сім'я благословенне, Людина істина Божа! Вся видимість є підніжжям Його! Сама вона в собі носить царство небесне для всякого, кого вона просвіщає і кого вповнює своїм всевиконанням і сидить на правиці одесную Отця Небесного навіки!»

Самий Сковорода, керуючися цими мало кому відомими правилами, приймав працю, розташовував свої справи і забави, переміняв несподівано місце свого перебування, робив знайомства, вступав у приятельство, приймав у дружбу свою і не рішався будь-що робити, що залежало б єдино від його власної волі й вибору, але насамперед радився зі своїм внутрішнім духом, який він називав іноді Мінервою. Бо, як Мінерва, згідно грецького міту, народилася з мізку Юпітера, так і дух наш походить від Бога. Як Бог дає дарування духа не в одній мірі, а різно, згідно з відмінністю різних розгалужень всецілого, то і людей, що вступають у життєві стани незгідно вродженим здібностям, називав Сковорода людьми «без Мінерви». Так, часто спостерігаючи боязливого військового начальника, грабівника суддо, хвалька богослова, розкішного ченця тощо, він з досадою казав: «Ось люди без Мінерви».

Він мислив, що щастя людини полягає в тім, щоб пізнати властиву собі здібність і, у згоді з тим, використовувати себе у житті. Так багато богословів були б, може, кращими комісіонерами, багато вчених — рознощиками, многи судді — орачами, військові начальники — пастухами, ченці — цілувальниками і т. п.

Звідси, висновував він, походять ті явища, що той самий стан життя одного ублажає, а другого «окаянствує» і посрамляє; одного царський вінець прикрашає благословенням, славою, безсмертям, а другого повертає у тьму кромішну з прокляттям імени його; одного богословіє робить світильником світу, володарем серцець, славним без слави, шанованим без почесі, — а другого обманцем, лицеміром, брехуном, хвальком, високомудрствуючим; одного вчення возносить до небес, а другого знижує до пекла; одному судейство доставляє ім'я благодіятеля, а другому — розбійника; одному начальство над іншими йде в похвалу і честь, а другому в хулу і посоромлення; одного чернецтво освячує, а другого згубило навіки.

Таке правдиве, але для багатьох колюче роз'яснення навело на нього лайки і брехню, а злоба озброїла на нього знаряддя свої в багатьох особах. Але рука Господня була з ним, і він перемагав нею всі наклепи навіть злих людей.

Займаючися багато другом своїм і возводячи розум його вище звичайних знань, старався Сковорода викоринити в нім шкідливі думки, що походять від неуків і бабських забобонів та байок.

Примітивши в своїм приятелі страх смерті і боязкість мертв'яків, які боляче опанували ним і цілою уявою його, Сковорода пропонував йому поважні читання, які руйнують ці жалючі думки. Він часто вів з ним бесіди про початок і розпад істот, і то кожної істоти в її основі, говорячи, що життя є подібне до вінця або кола: початок і кінець в одній точці знаходяться. Від зерна колос у зерно обертається, від семени в сім'я яблуня заховується.

»Яка, — так міркував він, — є основа первоначальна творив? Ніщо. Воля вічна, якщо забажає цього, то одягне свої досконалості у з'явища видимості; Вона з нічого створила все те, що існує мисленно й тілесно. Ці бажання Волі вічної одяглися у мисленності (ідеї), мисленності — у відміни, відміни — у істотні образи. Призначено діяльність і коло кожній істоті, по образу і подобию вічного, виявляти сили свої, себто виливати невидиме і паки вступати у свій початок, себто у Ніщо. Край перший і край останній є єдине, і це Єдине є Бог. Всі тварини, вся природа це сприймачі, риза, оруддя, все це постаріє (обвештає), звіється, зміниться; один дух, який виповняє всесвіт, перебуває ввіки. Наша боголюдина, — казав далі Сковорода, — є вінець наш. Ми не вмираємо, але змінємося від смерті в життя, від тління в нетління. Вмирають і вмерли вже ті, кому Бог є їх черевом і слава яких у стиді (пороках) їх. Гряде час і нині вже є, коли мертві почують голос Сина Божого і, почувши — оживуть. Бо і нині вже є час. Тож пощо на завтра, на тисячу років, на кількасот віків і коловороту планет відкладаємо життя і смерть, воскресіння (з мертвих), суд, глас Сина Божія? Носячи в собі вогонь незгасимий мучительних бажань і почувань і хробака невтомного совісті нападів, чи можемо ми сказати, що ми ще не осуджені, що глас Сина Божого ще не чуєть-

ся в нас, що сурма Божа ще не зіслала до нас судді страшного, так як чує серце наше?»

Не вдовольняючись лише розмовами про це, запрошував він друга свого в літній час перейти пізно увечорі за місто і непомітно доводив його до цвинтаря міського. Тут, водячи його опівночі між могил і видимих на піскуватих місцях від вітру розритих гробів, розмовляв про безрозсудну лякливість і боязкість людей, яку збуджує у їх уяві вигляд покійників, мертвих тіл. Іноді співав він щось приличне благодущності. Іноді, віддалившись у недалекий гай, грав на флейтраверсі (флейті), залишивши свого молодого друга одного серед гробів, наче для того, щоб здалеку йому приємніше було чути музику. А цей друг поступово звільнявся від пустих вражень мрійних, страхів і в спокої сердечнім думкою возсилав подяки Промислу Божому за післання йому мудрого друга і наставника. У 1764-тім році друг цей намірився їхати до Києва задля цікавості. Сковорода рішився бути йому супутником, і вони вибралися туди в серпні місяці.

(Продовження в наступ. числі)

М. Верес

ГРАЙ, АРФО, ГРАЙ...

Грай, арфо, грай... Дзвени невпинно,
Душа стривожена до дна,
В котрий же раз несе чужинна
Нам тільки спомини весна.

Котрий вже раз в її цвітінні,
Шлючи проклін вигнання дню,
Степи я згадую родинні,
Про їх красу і волю сню?..

І знов пливуть у хороводі
Дніпро, фіялки і лани,
Бренять синкопами мелодій
Пісень юнацької весни.

Заграй мені... Заграй про мрії.

Про сні шепчучих комашів,
Іх я і досі ще лелію
В своїй стривоженій душі.

То — вітру спів, зідхання ниви,
Двіпра розгніваний бурун,
А, як відлуння їх, пориви
Далеких весн, бунтарних струн.

Заграй мені цієї пісні,
Вона не скінчена, о, ні!
І, може, обрій сонцем блисне
І справжній май знайду я в нім.

І, може, з нинішнім світанням
Душі стривоженій до дна
Звістить акорд, що це остання
Чужого розквіту весна.

Ноктюрни соняшних мелодій...
Я прагну вас... Грай, арфо, грай,
Верни надіям повноводдя,
Юнацьку пісню доспівай...

1956 р.

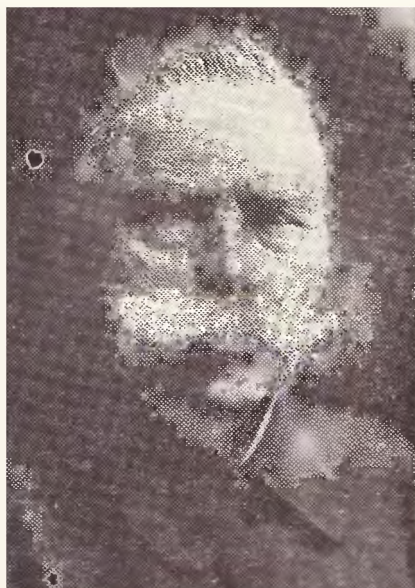
ИНЖ. ЮРІЙ СЛАСТІОН

Опанас Сластіон — перший ілюстратор Шевченка

(В 100-річчя з дня народження¹⁾)

14-го грудня 1955 року минуло сто літ з дня народження артиста-малюваляра Опанаса (Афанасія) Сластіона, що йому судилося стати першим ілюстратором Шевченка та правдивим його інтерпретатором в образотворчому мистецтві.

1956-й рік є також ювілейний, бо саме тепер минає сімдесят літ від появи у 1886 році першого ілюстрованого Шевченкового твору: першої найбільшої й найвідомішої праці мистця, а саме — ілюстрованих ним «Гайдамаків» Шевченка.



Опанас Сластіон (фото з 1928 р.)

Хоч Сластіон творив не тільки на теми Шевченка, а добра половина його мистецького дорібку не має видимого безпосереднього зв'язку з Шевченком, та все ж серед українського загалу є він найбільш знаний — саме як знаменитий ілюстратор «Кобзаря», а вся його мистецька твор-

¹⁾ Доповідь на конференції Денверської Групи УВАН, 5. лютого 1955 р.

чість пов'язується у нашій свідомості з Шевченком. І мабуть, що цей погляд вірний, бо деякі важливі моменти з біографії Сластіона, а зокрема праця його в молодих роках для Шевченка, також характер і спрямованість його мистецької творчості, виказують такий великий вплив Шевченка, що, здається, не помилимося, коли скажемо, що в особі Сластіона — людини, мистця й громадянина — все має печать духу Шевченка.

Серед усіх тих чинників, що формували творчу індивідуальність Сластіона та давали напрямок його мистецьким змаганням, — може, найголовнішим чинником була Шевченкова муза, що вже в юності захопила й надхнула майбутнього мистця і першим поклікала його до активної співтворчості, так само як потім кликала ще багатьох українських мистців слова, пензля, різця, музики, — мистців, що знаходили й знаходять у творах та особі великого Кобзаря невичерпне надхнення для своєї творчості.

Хіба можливо, наприклад, відділити музичну творчість Миколи Лисенка від поетичної творчості Шевченка? Так само неможливо відділити від неї й малярську, зокрема ілюстраційну графічну, творчість Опанаса Сластіона. Обидва вони велику і, може, кращу частину свого таланту віддали Шевченкові й обидва були творцями нової доби в мистецькому втіленні та інтерпретації Шевченкових поетичних образів і в історії українського мистецтва, кожний у своїй галузі. Обидва горіли Шевченковою любов'ю до України і на вітар її поклали всі сили свого творчого духу. Це зблизило їх особисто й було основою їх приятелювання.

Отже серед різнорідних творів українського мистецтва, пов'язаних з Шевченком, зокрема в українському малярстві, великим і важливим розділом є творчість О. Сластіона.

Чимало відомостей, що допомогли б відтворити його образ, як людини, громадянина, мистця й науковця, можна було б знайти в різних численних його статтях, розвідках та спогадах, що розкидані по старих українських, українознавчих та інших журналах з-перед першої світової війни, як от: «Кіевская Старина», «Рідний Край», «Рада», «Искусство, живопись, графика и худ. печать», «Южный Край» та інші, а також по деяких підсоветських українських виданнях кінця 20-х та початку 30-х років: Інституту Шевченка та Всеукраїнської Академії Наук (Спогади про М. Лисенка), а головню — в написаній О. Сластіоном монографії про мистця П. Мартиновича.

Крім цих безпосередніх джерел, є чимало й джерел посередніх: різного роду праць з тих галузей мистецтва та науки, де Сластіон доклав свого дорічку, джерел, які, висвітлюючи його добу, допомагають знайти місце в історії нашого мистецтва, і в певній частині яких знайдено згадки та відомості про нього. Також у деяких мемуарах українських діячів за період часу від останньої чверти минулого сторіччя та в інших спогадах з тих часів можна зустріти згадки про нього.

На жаль, більша частина згаданих друкованих джерел є для нас недоступна і тому писати про нього доводиться, користуючись частиною тих джерел, що їх, і то певно ще не всі, пощастило розшукати в Америці.

Як відомо, серед усіх творів Шевченка, що були видані, починаючи з 1840 року, не було аж до 1886 р. жодного ілюстрованого твору. І це якраз

тоді, коли виходила величезна кількість найрізноманітніших ілюстрованих видань. Шевченко, виходить, не імпував мистцям, вони його сюжетами не цікавились і майже пів сторіччя уникали ілюструвати його твори... Явище, на перший погляд, незрозуміле і неймовірне.

Щоправда, деякі мистці (К. Трутовський, Л. Жемчужников, М. Мікешин), іноді, зверталися в цім часі до Шевченкових тем і зробили декілька шкідливих чи рисунків, з яких дещо було опубліковане в тодішніх періодичних виданнях.

Хоч ці рисунки, ізолювані від Шевченкових творів, не могли безпосередньо доповнювати сприйняття читачем Шевченка, то все ж вони, разом з іншими рисунками цих та інших мистців на українські теми, склалися на утворення загального невірного уявлення про Україну та її історію, бо не відбивали доби, оспіваної Шевченком, не показували України тих часів, що їх відтворював Шевченко, а їх емоційний, чуттєвий бік не підносився до рівня Шевченкових образів та ідей. Вони не могли викликати тих настроїв, що їх викликає читання Шевченкової поезії, і не мали на людську психіку того впливу, який робила поезія Кобзаря. Цікаво, що, звертаючись до Шевченка, мистці брали лише твори, де героїв виведено селянами: бідними, нужденними, страждаючими. Тут бачимо такі неодмінні аксесуари України: сіра свитина, торбинка за плечима, драна одежа, босі ноги, похилена хата і т. п. Отже український нарід мистці представляли як злидарів і жебраків, і цим вони понижували Україну, зводили Шевченкову поезію на нижчий рівень, не допомагали Шевченкові, а несвідомо шкодили йому й Україні.

Чому це було так? Треба мати на увазі, що старої України тоді ніхто, крім хіба деяких фахівців, не знав; отже селян, старців, сиріт було легше малювати, ніж запорожців, гетьманів, гайдамаків, чи морський похід, чи бій з турками або поляками, себто речі, про які дехто з мистців може й мав загальну уяву, але не мав знання, і які треба було б вивчати, шукати матеріялів, пам'яток, а це вимагало років праці. Через те мистці, якщо й зверталися до творів Шевченка, то брали все «Наймичку» та інші «селянські» теми. Але й селянський український побут представляли, не вивчивши його ґрунтовно, відкидаючи через незнання, або й з розмислом, багато суто українських ознак та деталей в одежі, архітектурі хат, їх прикрасах та обладнанні, надаючи зображеним героям та сценам примітивнішого, дещо «пролетарського» вигляду, і зменшуючи тим національний характер своїх мистецьких праць.

Але основна причина всього цього була загального характеру: це був дух того часу, бо в російській імперії саме тоді панувало в духовому та культурному житті країни т. зв. народництво з його ідеалізацією «мужика». Опанувавши філософську думку, літературу й мистецтво, народництво повернуло їх до того ідеалізованого мужика, і зробило його головним героєм нових літературних та мистецьких творів. На першому плані були в народництві соціальні постуляти, і хоч воно виступало під визвольними кличами і було, під певними оглядами, прогресивним рухом, але народники не визнавали національного визволення поневолених підросійських народів; їх ідеологія була загальноросійською, великодержавною. Через це — лише ті твори Шевченка, де було виведено бідних селян, могли відповідати народницьким вимогам, бути ніби українським

варіантом народництва. Взагалі ж Шевченко, як борець за національне визволення України, був для народників несприйнятливим.

Тим часом читач, дивлячись на ті образи, вірив, що Україна є і була тільки країною поневолених селян. Цей стан треба було змінити, виправити. Хтось мусів зрозуміти цю кривду, цей фальш, вийти на боротьбу з нею, перебороти, усунути її, і повернути всю систему традиційних поглядів у правдивий бік. Яким же чином таке велике й тяжке завдання можна було виконати мистецькими засобами? Очевидно, треба було дати зовсім іншого характеру образи України, зокрема зілюструвати Шевченка, взявши інші його твори, і наочно показати, що він не був виключно мужицьким поетом, а Україна не була й не є бездольною країною, що вона має героїчне і славне минуле. Треба було показати з усіма деталями, як саме «було колись в Україні»..., показати правдиве обличчя старої України, і зробити це з любов'ю до неї, з досконалим знанням її на підставі ґрунтовного її вивчення.

Виконати це завдання судилося артистові-малюреві Опанасу Сластіонові. Він перший з мистців-українців зрозумів і поставив перед собою це завдання. І хоч він, як фахівець, уявляв собі його розміри й труднощі, розумів, які великі жертви мусітиме скласти, скільки сил, часу, молодих найцінніших років доведеться офірувати, від кількох благ світу доведеться відмовитися, але розумів також, що мусить це зробити.

І от, молодим юнаком, ще студентом Петербурзької академії мистецтв, після довгих роздумувань, вагань, внутрішньої боротьби, — він остаточно вирішив взятися до виконання того завдання і кинув для сповнення цієї мети всі сили свого таланту, свого творчого духу, і працював несповна й старанно щось шість чи сім років. І коли, врешті, появився наслідок його праці, й вийшли друком ілюстровані ним «Гайдамаки» Шевченка, то всі побачили, що створено щось нове, інше, небачене, що прийшла нова доба у мистецькій інтерпретації та сприйнятті Шевченка, який тепер промовлятиме до нащадків не самим своїм словом, а й образами свого найкращого ілюстратора; що з цих образів говорить сам Шевченко. Так воно й було, бо й по сьогодні, після 70 років, ця праця мистця залишається найкращою того роду й неперевершеною.

Народився Афанасій Юрійович Сластіон 14 (2) грудня 1855 року в м. Бердянському, що лежить на півдні України, на березі Озівського моря. У першій половині минулого сторіччя відбувався інтенсивний переселенчий та заробітчанський рух з перенаселеної центральної України на т. зв. слободи, до південних незайманих степів. Тут виростили нові села, станції, хутори, поставали нові міста й слободи, — процес заселення т. зв. Слобожанщини саме завершувався. По березі ж обох морів будувалися нові портові міста, було велике запотребування на всі роди праці, і ці можливості заробітку, промислу й торгівлі притягали сюди шукачів щастя з сусідніх країн. Крім українського селянства, сюди пили також потоки інших народів: вірмен, греків, болгар, німців, а пізніше й росіян. Батько Афанасія, Юрій, — десь у 30-х роках, зовсім ще молодим хлопцем, здається, що разом зі старшим братом Григорієм, покинули рідну Кропивну, Золотоніського повіту на Полтавщині, і теж пішли шукати щастя в тих приманливих південних краях. Належаючи до козацького стану, вони мали свободу руху й вибору проживання. Старший брат Гри-

горій був зв'язаний з родиною й господарством, і повернувся додому; молодшому ж Юрієві повелось, він залишився тут і одружився. Не знати, чи вчився він у фахівців, чи самотужки опанував мистецтво церковного малярства, але за якийсь час він вибивається на самостійного майстра іконописця, виконує замовлення на розпис церков, а скоро по народженні свого першого сина Афанасія, переноситься з родиною до міста Ногайського, на власний ґрунт, де й проходять дитячі, отрочі та ранні юнацькі роки майбутнього мистця.

Вдома панувала суто українська атмосфера. Батьки не могли забути рідних місць, їх згадки про Україну були овіяні ліризмом та ідеалізуванням. Мати знала старі пісні, і малий Афанасій запам'ятав їх на все життя²). Ще більше його цікавість до України підігрівалася гостинами дядька Григорія, що іноді знову ходив на південь на заробітки й заходив одвідати брата з родиною, приносячи з собою аромат тієї дійсної, ще не баченої, але вже вимріяної Батьківщини, що ним були його розповіді про рідні місця, кривих, старовину та свої мандрівки. В родині зберігалася декілька старих позовклих рисунків, що їх зробив з дядька Афанасій уже старшим підлітком, бо зроблені вони були вже досить вправно: дядько — високий, ставний, старшого віку чоловік, міцної будови, з обличчям, що виявляє фамільну схожість з Афанасієм, з довгими вусами, у старовинному повсяному брилі, вишитій сорочці, жупані, підперезанім червоним поясом й накинутій довгій кереї, у вибічаних штанах і чоботях — він усім своїм виглядом показує, як виглядала та правдива Україна.

Не маємо відомостей про загальну освіту Афанасія, але видно, що була вона, як на ті можливості, більш ніж достатньою. Шевченкові ж твори, що були в ті часи надруковані, він перечитав і знав напам'ять. Щождо фахових занять, то вони почалися майже з дитинства, як допомога батькові в його мистецьких працях, а потім, як студії у якихось двох мистців у Бердянському. Досягши 15-16 років, юнак досягає в малярстві всього, що можливо було досягнути за тих обставин, випереджує своїх учителів, і мріє про столичну академію мистецтв. Також і батько бачив, що з сина може вийти непересічний артист-маляр; і хоч тяжко було розлучитися, та врешті рішення приймається, і 1872 року він сам відвозить 17-річного Афанасія до Петербургу, де той вступає до т. зв. «Школи Поощрення Художества», що була підготовчою до Академії, і де викладали академічні професори. Через цю широко відому школу перейшли мало не всі відомі тоді мистці, в тому числі й Шевченко, і дальший шлях молодого Сластіона нагадує шлях багатьох з них: з одного боку, матеріальна скрута, а з другого — задоволення з досягнутої мети, захоплення художніми студіями й бадьорі пляни на майбутнє, що підкріплювалися швидкими успіхами в науці: такими швидкими, що вже наступного року він вступає до академії, де так само швидко посувається вперед і одержує нагороду.

В академії тоді ще доживав останні роки офіційний напрямок класичного стилю в мистецтві, т. зв. академізм, що тримався ще традицією та авторитетом старих професорів. Пануючою ж течією у мистецтві росій-

²) Пізніше деякі з тих пісень, напр., «Про Кальнишевського», записав від нього М. Лисенко, і вони ввійшли в його збірники.

ської імперії було молоде, реалістичне «передвижництво», що виникло під впливом пережитої країною доби реформ та народництва, і було забарвлене демократичним, громадським напрямком. Зрозуміло, що такий суто офіційний напрямок в мистецтві, як академізм, з його аристократизмом та формалістичним класицизмом, не міг захопити молодого мистця українця: він конче мусів приєднатися до передвижників — течії молододі, бадьорої, реалістичної, демократичної і, на той час, прогресивної, — течії, куди вливалися тоді нові, молоді мистецькі сили, головно молодді мистці з українців, що становили там більшість. Українське свідоміше громадянство бачило в багатьох їх працях виявлення своїх естетичних та ідейно-громадських інтенцій, і раділо їх успіхам, а «Кіевская Старина» містила прихильні статті про їх вистави, підкреслюючи українську тематику чималої частини їх творів. До всього того багато з мистців-передвижників були близькими знайомими Сластіона. Не могло, отже, бути сумніву, що його мистецький шлях, його місце — тільки в лавах передвижників. Та, зрештою, іншого шляху тоді й не було.

Але, наперекір усьому, сталося зовсім протилежне: Сластіон з передвижниками не пішов. Натомість, він визначив собі інший напрямок: українського національного мистецтва, і в тому напрямку став шукати свого мистецького шляху. Поруч з академічною наукою іде процес становлення й формування Сластіона, як майбутнього українського національного маляра. Цьому дуже сприяла наявність у Петербурзі досить численної української громади, з якою він зв'язує зв'язки, далі йде його близька дружба з співзвучним Порфирієм Мартиновичем, теж майбутнім українським мистцем-етнографом, потім з Дм. Яворницьким, майбутнім дослідником запорізької старовини, та Гн. Хоткевичем, пізнішим музикою-етнографом, також знайомство з українськими істориками: М. Костомаровим, В. Антоновичем, О. Лазаревським, композитором М. Лисенком та іншими українськими науковими й культурними діячами: письменниками (О. Пчілка), драматургами (Мих. Старицький, І. Тобілевич, М. Кропивницький), акторами (М. Садовський, О. Саксаганський) та іншими, що мешкали в Петербурзі або приїздили туди і контакт з якими підтримував і зміцнював молодого мистця в його творчих шуканнях. Починаючи з студентських років, він все більше цікавиться історією та літературою і всім, що торкається України, передплачує на заощаджені гроші львівське «Діло», а пізніше «Кіевскую Старину» та інші українські видання, йдучи нарівні всього процесу українського відродження другої половини минулого століття, одним з центрів якого був Петербург.

Була тут ще одна обставина, що наклала свій відбиток на всю його дальшу працю. Цією обставиною був поновний вплив на нього Шевченка. Річ в тому, що Шевченко на останку свого життя мешкав у будинку академії мистецтв, там же й помер, всього 12 років перед вступом до академії Сластіона, і дух його ще, здавалося, вітав у тих стінах. Були ще там люди, що добре його пам'ятали, а ректором академії був ще той самий Іордан, що 15 років перед тим, будучи професором графічних мистецтв, учив Шевченка деяких нових способів. Особливо ж добре пам'ятали Шевченка двоє натурників-українців, що Шевченко з ними приятелював і малював їх. Заприятелював з ними й молодий Сластіон, заставляв їх розповідати про Шевченка, вони ж показали йому кімнату його

го й деякі реліквії, напр., канапу, на якій він спав. Отже, проходячи академічними коридорами, Сластіон пригадував, що крокує по слідах Шевченка. Від цього й починається його праця для Шевченка. Була там скульптурна майстерня, де робилися форми зі скульптур оригіналів і де відливали їх копії в гіпсі чи бронзі. І от натурники розказали Сластіонові, що коли помер Шевченко, то його друзі закликали власника тої майстерні і він зняв форму з його обличчя. Отже виходило, що коли форма ще збереглася, то з неї можна було б відлити обличчя Шевченка, так звану маску. Захоплений цією думкою, Сластіон починає ходити до того власника, що був ще живий. Той розшукав форму, відлив гіпсову маску, і от перед очима зворушеного до сліз юнака лежить на столі сам, дійсний, учора тільки померлий Шевченко, власне його обличчя, з найдрібнішими деталями, зморшками шкіри тощо: лише з придавленими під час змішання форми вусами. Цю безцінну реліквію Сластіон зберігав 40 років, і подарував її у 1917 чи 1918 році Полтавському Національному музеєві.

Другий випадок, де Сластіон приклав ще більше енергії, закінчився невдачею: Натурники пригадали, що колись академік скульптури Піменов виліпив з натури погруддя Шевченка, з якого, здається, була й форма знята, і все це мусить ще лежати десь у пивницях академії, серед величезної кількості старих скульптур, форм, гіпсів, антиків і ін., що їх складали туди ще від початку існування академії. І от, спочатку сам, а потім намовивши кількох товаришів з студентів українців, Сластіон розпочинає розшуки серед тих звалищ. Кілька разів приходили вони сюди, і працювали, присвічуючи свічками в темряві, та, хоч перевернули силу тих скульптур, укритих пилем десятиріч, а продилися лише маленьку їх частину, й побачили, що годі думати про ґрунтовні розшуки з їхніми силами, й відклали їх до кращих часів. До кінця свого життя Сластіон цікавився тою справою, а виїхавши з Петербургу, не раз запитував листами знайомих про стан пивниць, і відповідь усе була, що їх ще не займали. Отже, якщо будинок академії не пошкоджено у війні, або не зроблено за советських часів «чистки» в пивницях, то напевно ще й досі є там погруддя, зроблене з живого Шевченка одним з кращих різьбарів 19 ст.

В ті роки й за тих обставин, а це вже було невдовзі до закінчення академії, визріває в молодого мистця рішення взятися за ілюстрації Шевченкових творів, і взагалі присвятитися праці для України. Ось чому він не міг піти з передвижниками, хоч і уважатися вони носіями всього передового, поступового, визвольного. Він зрозумів, що передвижництво, як і академізм, є лише один з напрямків російського мистецтва, і хоч було чимало передвижників українців, та в їх творчості національна свідомість не відігравала значної ролі; їх твори на українські теми були лише деякою даниною їх українським сантиментам, до ідеї ж національного визволення України вони не дійшли, а творили в межах російського мистецтва, йшли загальноросійським річищем, і були по суті загальноросійськими мистцями, що збагачували своїми творами скарбницю російського мистецтва, Україні ж давали мало, і показували її, як частину Росії. Через те він з своїм національним українським світоглядом був їм чужий і приєднатися до них не міг. Таким чином, Сластіон

зрозумів загальноросійську суть передвижництва і дійшов до думки, що Україна може і мусить творити своє окреме національне мистецтво, не зв'язане з російським. На шлях творення цього мистецтва він став, і впевнено пішов ним.

Від часу рішення він все більше студіює Україну, і все менше цікавиться блиском можливої кар'єри зі славою першорядного маляра, що всміхалася йому, та поплатними замовленнями портретів різних достойників, і навіть не думає про закордонне відрядження, хоч вже наближався час закінчення академії. Це сталося 1879 року, і, одержавши диплом «Свободного художника», Сластіон вже цілком віддається мистецько-історичним та етнографічним студіям, як підготові до ілюстрування Шевченка, а відрядження дає собі сам кожного літа в Україну, і привозить валізу альбомів з рисунками, етюдів, акварельних та олійних картин, а рівнож різні етнографічні матеріали та записи. Кожного літа він намічує собі певний терен для подорожі; Київ з околицями, західня Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Дніпро з порогами... В кожному з цих теренів, крім малювання, він вивчає історичні місця й пам'ятки, що там ще збереглися, зарисовує й колекціонує деталі українського народного побуту та старовини: вишивки, деталі народньої архітектури, типи української хати, різби, посуду і т. ін. Повернувшись до Петербургу, він все це класифікує, порівнює й вивчає, щоб можна було мати правдивий образ України за певної доби і певної місцевости. Так він починає свою наукову працю в галузі етнографії.

За декілька років він вивчив, зарисовував та зібрав величезний етнографічний матеріал, і вже знав тодішню Україну, як ніхто інший з мистців, а мешкання його було вже неначе цілий історично-етнографічний музей. Та проте було всього того ще не досить: треба було ще доповнити це ґрунтовним вивченням запорізької старовини, треба було їїдесь розшукувати. Музейна справа в Україні тоді щойно започатковувалася³⁾, і там матеріялів ще було не досить. Треба було шукати ще й інших джерел; і такі джерела Сластіон розшукав у тому ж таки Петербурзі.

При військовому міністерстві був величезний архів з багатючими збірниками різної військової старовини, російської та підросійських народів, а в тому й української, запорізької: клейноди, зброя, одежа, універсали й інші документи, картини і т. ін. Це був фактично величезний музей, де було зібране в різні часи якраз те, що так було потрібне мистецтву, але це не був публічний музей для одвідувачів, треба було якось туди дістатися на довгий час, для ґрунтовних студій. Це пощастило зробити, влаштувавшись до цього міністерства на посаду мистця, що мав робити проекти артистичного оформлення зразків різних державних паперів. Ця посада, звичайно, не могла цікавити молодого українського мистця етнографа, він нудився нею, але праці було небагато, і він мав досить вільного часу, який і вживав на вивчення багатств того музею-архіву, а вдома komponував ілюстрації до «Гайдамаків». По двох роках він відчув, що вже цілком озброєний, і взявся до викінчення своєї давно готованої праці, що вже мав до неї багато шкіців.

³⁾ Музей В. Тарновського в Чернігові.

В Росії набрав тоді розповсюдження новий, широко вже відомий в Європі, більш вдосконалений спосіб репродукції фотографуванням оригіналу й перенесенням негативу на цинкову плиту — кліше: так звана цинкографія. Цей спосіб робив непотрібним застосовуване перед тим гравірування, що забирало багато часу, збільшувало кошти видання, а головне — дуже змінювало самий образ, бо його мусів різати на металевій плиті навиворіт інший мистець, гравер, і така копія ніколи не могла відтворити точно оригіналу. Цинкографія добре надавалася для ілюстрацій Сластіона, і він розпочав працю над їх викінченням на спеціальному твердому папері, покритому шаром білої речовини у вигляді дрібних рівчаків, або сітки, а це давало можливість одержати світлотіні, працюючи чорним тушем, не розводячи його водою, також не залишати білі точки чи лінії на темному тлі, а продряпати їх потім голкою, як на офорті, чи різцем, як на грав'юрі. Отже оригінал мав тільки біле й чорне, і міг бути фотографований без сітки, і це зберігало його яскравість, а репродукція від нього не різнилася.

Восени 1885 року, коли мистець мав уже 30 років і був у розквіті своїх творчих сил, — праця над оригіналами була завершена, і треба було починати справу видання «Гайдамаків», а найперше допильнувати, щоб кліші до репродукцій були зроблені якнайкраще. Та російські друкарські заклади тоді ще не зовсім засвоїли спосіб цинкографії й не гарантували доброго виконання клішів. Треба було вдатися до закордонних фірм, і Сластіон вибрав віденську фірму Angerer @ Goeshel, що могла виготовити добрі кліші (а їх було п'ятдесят), але це ще збільшувало кошти, якими він і так не розпоряджав, і мусів їх десь шукати. На щастя, він знайшов собі мецената, що погодився дати необхідні кошти. Це був відомий барон Олександр Штігліц, дуже багатий і культурний фундатор мистецької школи в Петербурзі та музею при ній. Він був у близьких стосунках з мистецькими колами, також знав добре Сластіона і його намір видати ілюстрації «Гайдамаків», і почувши від нього про грошові труднощі, взяв на себе фінансовий бік видання. Оригінали було послано до Відня, звідкіля скоро прийшли вже готові кліші, у грудні 1885 було здобуто дозвіл від цензури, що вимагала, крім українського тексту, додати ще й російський, і дозволила всі ілюстрації, за винятком однієї: на слова «Скрізь по селах шибеніці, навішано трупів». На початку 1886 року «Гайдамаки» у великому форматі in folio вийшли з друкарні Суворіна в Петербурзі в кількості 3.000 примірників. Завдання було виконане⁴).

Українські літературно-публіцистичні кола тепло вітали появу ілюстрацій Сластіона, підносячи їх мистецькі якості та національне значення⁵), російська ж преса зустріла їх вороже⁶); так само й польська в Галичині. Який інтерес викликала ця праця мистця серед українського загалу, і

⁴) Кобзарь. Гайдамаки. Издание иллюстрированное художником А. Г. Сластеномъ. Къ малорусскому тексту приложенъ переводъ Н. В. Гербея. С. Петербургъ 1886, типографія А. С. Суворина 3000 прим. З передмовою Д. Яворницького (Д. И. Еварницкій).

⁵) В. Горленко, «Києвск. Старина» 1886; Д. Мордовець, «Новости» і «Заря», 1885; Іван Франко, «Зоря» 1886; Б. Грінченко, «Зеркало» 1892.

⁶) «Києвлянинъ», 1885, 1886.

якою популярністю втішається вона аж до цього часу, бачимо з того, що ні одні ілюстрації до Шевченка не були перевидані стільки разів, як ілюстрації Сластіона: 1898 року в Коломії з'являється друге видання «Гайдамаків»⁷⁾; 1919 р. — третє видання, теж в Коломії⁸⁾, 1939 р. четверте, советське, в російському перекладі⁹⁾; 1947 року, — п'яте в Німеччині на скитальщині¹⁰⁾; і 1954 р. — шосте в Канаді заходами Григорія Йопика, що й тепер ще є в продажу¹¹⁾. Крім того, ці ілюстрації репродукувалися на листівках, в різних часописах, журналах, різних виданнях «Кобзаря», при окремо виданих творах Шевченка, декламаторах, підручниках, історіях України, та ін., — в кількості, що набагато перевищує будь-які інші ілюстрації до Шевченка.

Переходячи до розгляду самих ілюстрацій, треба зазначити, що всі вони виконані з глибоким знанням предмету та з великим піднесенням, деякі навіть з патосом. Видно, що мистець горів любов'ю до України, до її народу, до гайдамаків, зокрема ж до молодих героїв поеми — Яреми та Оксани, яких змалював з надзвичайною теплотою. Особливо сильне, незабутнє враження залишається від таких образів, як видіння зустрічі гайдамаків, жид, Ярема з Оксаною, тортури титаря, кобзар, «Молітесь, братія», Ярема над Дніпром, «Пиши Галайдою», зустріч з хлопчиком, «Я сирота з Вільшаної», сцени з Гонтою, «Столітні очі», й образи епілогу. Та, не дивлячись на те піднесення й патос, може, на деякий подих романтизму, ілюстрації не мають в собі нічого штучного, надуманого, й підкупають своєю правдивістю, щирістю, своїм простим реалізмом, і в цьому їх велика принада, що захоплює читача, а їх глибоко національний характер не є лише прикрасою: він допомагає відчувати дух твору, робить його ще інтенсивнішим, зацікавлює добою, її людьми, героями, побутом, мистецтвом, всім оточенням. Тут з кожної рисочки виступає велика Шевченкова любов до України, безмежний патріотизм, що переходить на глядача й полонить його.

Зміст ілюстрацій і їх послідовність дуже добре продумані та споєні з поемою в одне ціле. На початку — лірична емблема: Шевченко в труні, що настроює читача, овіває духом Шевченка. Наступні образи — видіння Шевченка, розкриті у вступі, що надхнули поета до писання свого

7) Гайдамаки. Поема. Накладомъ и печатію Михаила Бѣлоуса. Коломия 1898. М 8°. З портретом Шевченка та 10 ілюстрацій О. Сластіона.

8) Гайдамаки. Видання ілюстроване артистом А. Г. Сластіоном. Українська Накладня Київ-Ляйпціг. Галицька Накладня Коломия. Ukrainian Publishing, Winnipeg, Man. (Берлін 1919) М. F° (Друкарня Sabo — Berlin) 300. Портрет Шевченка роботи Ф. Красицького. Передмова В. Лепкого. Видання вийшло накладом Я. Оренштайна, полотняна оправа з гарним орнаментом і написом роботи В. Січинського.

9) Гайдамаки. Перевод Бориса Турганова. Иллюстр. А. Сластена. Советский писатель М. 1939.

10) Повністю перифотографоване видання 1919 р. в зменш. форматі. 4° Укр. Накл., Мюнхен.

11) Тарас Шевченко. Гайдамаки. Поема. Едмонтон 1954. Третьє видання «Гайдамаків» з ілюстраціями Опанаса Г. Сластіона. Редакція Юрія Гаморака, мист. ред., обкладинка й портрет Т. Шевченка — Івана Кейвана. Тираж 3000. Видавець — Григорій Йопик, Едмонтон, Альберта, Канада. Головний Склад: Narodny Bazaar, 10402 — 97 St., Edmonton, Alberta. Друкарня: Alberta Printing, 10355 — 96 St., Edmonton, Alberta. (На стор. 5-8 стаття Ю. Гаморака: Шевченко перед великим рішенням).

твору. В дальшому більші ілюстрації до окремих моментів чергуються з меншими, що служать також як заставки й кінцівки, а останні два: кінцівка та могила є заключними емблемами: поеми та поета, з яким читач прощається на його могилі.

На протязі свого життя Сластіон ще раз повертався до ілюстрування Шевченкових творів: «Катерини», «Невільника», «Гамалії», «Титарівни» та інших. Але видати їх йому не пощастило. Одна з них «На Великдень на соломі»... — була опублікована в «Молодій Україні» Олени Пчілки. Частину оригіналів цих ілюстрацій Сластіон передав у кінці 20-х років до Інституту Шевченка в Харкові, частина ж залишилася вдома і, мабуть, загинула за останньої війни.

Свою мистецьку працю для Шевченка О. Сластіон завершив двома статтями, які показали його глибоке розуміння малярської творчости Шевченка, саме як національного мистця, і розкривали ідейні заложення, що їх сам Сластіон вклав у свою інтерпретацію Шевченка. Це була перш за все його стаття про Шевченка, як маляра, в люксовому альбомі малюнків Шевченка, що його видало Товариство ім. Шевченка в Петербурзі з приводу 50-тиріччя смерті поета-маляра¹²). Друга стаття — це спогад про перше видання ілюстрованих «Гайдамаків»¹³), вона з'явилася у друку за кілька років перед смертю автора (помер в 1933 р.).

Сластіон не став епігоном ні академізму, ні передвижництва. Засвоївши кращі формальні прикмети обох цих напрямків: від академізму — школу досконалого рисунка та композиції образу, а від передвижництва — реалізм та експресію у передачі сцен та характерів, — він влив у цю форму свій власний, український зміст, забарвлений патріотизмом. Звідси — домінуюча стилева риса в його показі України — шляхетність у тонкому, надзвичайно точному й енергійному рисункові і всій техніці й способі зображення й шляхетному характері зображуваного. Показуючи, наприклад, селян, він, як реаліст, цілком зберігає весь їх своєрідний, суто селянський характер, але без тої безталанної «мужицькості», чи приниження, що про них була вище мова. Натомість це правдиві, реальні селяни, що мають у собі щось поважне, симпатичне шляхетне.

Сластіонові образи «Гайдамаків» розвіювали усякі сумніви щодо можливості й потреби окремого українського мистецтва; вони стверджували, що те мистецтво вже існує. І з того часу воно продовжувало існувати далі у творах Мартиновича, Васильківського, Трутовського, Красицького, Кричевського та інших мистців.

Ця дилема, — яким шляхом іти: чи загальноросійським, чи окремим українським — стояла перед багатьма українськими письменниками, науковцями, мистцями... Кожен мусів зробити тут свій вибір і розв'язати цю дилему в той чи інший бік. Сластіон розв'язав її з повною свідомістю українця.

¹²) Малюнки Т. Шевченка. Видання «Общества им. Т. Шевченка». За артистичним доглядом проф. В. В. Мате. Передмова Оп. Сластіона. Вип. I. Спб. 1911.

¹³) О. Сластіон. Як утворились ілюстровані мною «Гайдамаки» Т. Г. Шевченка. Збірник «Шевченко» II, Харків 1930, ст. 299-307.

ПРОФ. Д. ГОРНЯТКЕВИЧ

УКРАЇНСЬКІ МИСТЦІ В АВТОБІОГРАФІЯХ

(2)

Олекса Новаківський

Дуже своєрідним явищем на терені краківської Академії мистецтв був стан, який заіснував від самого початку її історії, а саме, що сенат цієї установи не допускав на професорські кафедри нікого з чужинців; ці позиції могли бути обсажені тільки поляками. Саме тоді, коли німці, французи, англійці, а навіть москалі, не вагалися покликувати до своїх Академій чужинецьких мистців, віддаючи їм з повним довір'ям провід у вихованні своєї молоді, що рвалася до мистецьких студій, тоді поляки не хотіли бачити в ряді педагогів у краківській школі мистецтв, а згодом і в перейменованій Академії, нікого, хто не був би всеціло зв'язаний з польською національністю і культурою. Найкращою ілюстрацією тих застережень до неполяків була кандидатура Рафаїла Гадзевича, українця (з Холмщини), який в 1834 р. ставав до конкурсу на професорську посаду в школі мистецтв у Кракові, разом із двома поляками: Войтіхом Статтлером й Іваном Біжанським. Дуже характеристичний був вислід конкурсу: Статтлерова конкурсова праця (на тему битви Геракла з Ахелюсом за Деяніру — на основі Метаморфоз Овідія) зустрілася з гострою критикою: професорська колегія закинула тому кандидатові навіть такі основні промахи, як недорозуміння тексту, а далі — рисункові й анатомічні похибки, слабкий кольорит при загальній, негативній оцінці із висновком, що його картина не заслуговує навіть на більшу увагу. Зате працям Гадзевича признано високі прикмети: колегія відзначила їхні небуденні композиційні вальори, далі — знаменитий кольорит, прегарні світлотіні, а »все те разом взяте до уваги, виявляє велику вправу й непересічний талант у малярстві«, — як свідчить протоколярний акт конкурсової комісії. Після такої оцінки можна було сподіватись, що переможцем повинен вийти Гадзевич, та сталося зовсім інакше, катедру дістав таки Статтлер, головним чином тому, що він відзначався »кращими патріотичними переконаннями й вищими релігійними почуваннями«, ніж його конкурент — Гадзевич. Ця класифікація розкриває нам цілу суть польського духу, який всевладно володів у краківській мистецькій школі й Академії, з самих початків її існування.

Другим кандидатом на професорське становище був, уже в новіших часах, українець Василь Требушний, уродженець Полтавщини, кераміст. Його покликано в 1926 р. до краківської Академії мистецтв, як інструктора керамічного відділу, й на то-

му становищі він залишився аж до вибуху другої світової війни. Хоч Требушний мав повні кваліфікації на професора кераміки, він не добився в Кракові ніколи такої позиції, а єдиною перешкодою була тут його українська національність. Головний професор різьби Константин Ляцка дуже часто напояв Требушного, щоб він виховав з-поміж своїх учнів якогось поляка спеціаліста, щоб Академія «діждалася, нарешті, свого кераміка». Але Требушний відчував, що таке «виховання» покладе край його — невітлій, зрештою, — екзистенції в Кракові й не спішився реалізувати домагання професора.

Та доля буває химерна, як для одиниць, так і для збірноти. Поляки — хоч як побоювалися чужих впливів на терені краківської Академії мистецтв, все таки дочекалися припливу української стихії з боку самих поляків, вихованих в Україні. Бо після смерті Матейка в 1893 р. наступила основна реорганізація Академії мистецтв у Кракові, й тоді скасовано катедру історичного малярства, а звернено пильнішу увагу на студію краєвидів у дусі імпресіоністичних течій. Утворено під ту пору нові катедри, й на професорські становища покликано (за спонукою тодішнього директора школи Юліана Фалата) в 1895 р. Леона Вичулковського, а в 1898 р. Яна Станиславського. Перший з-поміж них був — щоправда, — уродженцем Варшави, але після закінчення своїх мистецьких студій він виїхав в Україну й, як сам розказував про себе, щойно там позбувся академічної рутини, віднайшов себе як маляр, навчився дивитися повними очима на природу. »В Україні вся природа довкола мене співала, люди співали, й я разом з ними« — додавав він. В Україні Вичулковський прожив повних 10 років, і до кінця свого життя залишився великим прихильником українців. Другий мистець на професорському становищі, Я. Станиславський, народився у Вільшані, звенигородської округи, на нашій Батьківщині. Чар українського краєвиду полонив його так само, як і його попередника — Вичулковського. В мистецькій спадщині Станиславського перше місце займають пейзажі з України, на другому місці стоять італійські етюди, а щойно на дальшому пляні чергуються польські краєвиди. Нічого дивного, що погляди обидвох цих мистців на Україну й українців, а далі — їхні твори, зв'язані з нашою Батьківщиною, мусіли мати атракційну силу, якій піддавалися студенти українці, що хотіли пройти основне мистецьке виховання в Кракові, заки щаслива доля завела б їх на дальші студії над Ізару чи Секвану. Безумовно, й особа Матейка, як директора школи, мусіла приманювати тих молодих ентузіастів до Кракова. У кожного з-поміж них виринала надія потрапити до його майстерні, а в парі з тим снувалися мрії про стипендію й виїзд за кордон.

В останньому десятиріччі минулого віку в краківській школі мистецтв студіювала вже чимала громада учнів українців, до яких належали: Гнат Шпитко, Теофіл Терлецький, Савин Абри-

совський, Констянтин Старосольський, Василь Петрівський, Осип Курилас, Модест Сосенко, Іван Бурячек, а врешті Іван Труш; на вищих роках студії всі вони записувалися до проф. Вичулковського й Станиславського. Як бачимо з цього списка, рівно половина вчислених тут мистців зайняла вже заслужене місце в історії українського мистецтва. На їх чоло висунулися Труш і Новаківський, і сьогодні важко сказати, кому із них належить більш почесне місце в нашому пантеоні.

Бібліографія Новаківського є розмірно доволі добре розроблена в нас, він дочекався досі двох монографій українською мовою (авторами яких є Василь Хмурий і д-р Володимир Залозецький), крім великої кількості статей, розписаних по українських, польських, німецьких, а навіть шведських журналах. Все таки біографи Новаківського не є зовсім згідні в поданні декількох подій з його життя, а навіть декотрі хронологічні дані не покриваються вповні з архівними матеріалами. Один із учнів Новаківського, Святослав Гординський, приписує ці недосконалості деяким — трохи фантастичним, — інформаціям, які Новаківський подавав про себе журналістам, хоч не є виключене, що вони самі показали не одну подію з його життя — ради кращого враження, — в більше принадному наświetленні. Ці неточності спонукали Миколу Голубця написати навіть спеціальну статтю, критично-аналітичного порядку, про Новаківського¹), в якій він намагався роз'яснити всілякі суперечності. Отож, для устійнення головних дат і фактів з життя Новаківського, Гординський опублікував біографію нашого мистця, автором якої був д-р Гогульський, лікар з Кракова. В домі п-ва Гогульських Новаківський проживав довгий час, він заприязнився з ними, й д-р Гогульський використав цю нагоду та подав його життєпис у найбільш, як йому здавалося, есенційній формі. Характеристичне, що ця біографічна стрічка стала теж основою для написання монографії про Новаківського в опрацюванні д-ра В. Залозецького²), а що всі інформації походили від самого Новаківського, тому цей нарис д-ра Гогульського заслуговує на передрукування. Тим більше, що цей опис життя має всі прикмети автобіографії Новаківського, а що журнал в якому він був опублікований, є сьогодні бібліографічною рідкістю, тому той нарис заслуговує на окрему увагу.

»Олекса Новаківський народився в грудні 1872 р., в с. Ободівці, Ольгопільської округи, в Сх. Україні. Його батьками були Харлампій і Євдокія. Батько був підлісничим у маєтку гр. Собанського. Олекса вчився спершу на лісничого в Шаргороді, але звідти втік після трьох років, без відома своїх батьків, до Одеси, й, бажаючи навчитися малярства, вступив на практику, щоб у цей спосіб здобути засоби на прожиток. Отже був »на терміні« в роках 1889-1892 в Клименка, мистця-маляра, що на велику

¹) С. Львівський (С. Гординський) — О. Новаківський у Кракові. »Ілюстровані Вісті«. Краків 1941, ч. 1., ст. 7.

²) Володимир Залозецький: Олекса Новаківський. Львів (1934).

міру виконував малярські й декоративні роботи. Той Клименко має бути тепер професором промислової школи в Одесі. В таких важких початках Новаківський вчився теж приватно всіх предметів із обсягу гімназії, бажаючи скласти матуру. Вечорами слухав університетських викладів в Одесі. Спочатку не давали Олексі виконувати ніякої самостійної праці, тому він крадькома стежив за роботами свого майстра, а що сам відзначався великими здібностями, дійшов до таких осягів, що вже в другому році навчання справляв рисунки іншим учням. Праця Олексі проходила спочатку на термінаторських роботах (як рубання дров, ношення вугілля, щоб здобути отак протекцію кухарки), та опісля він малював церкви, кімнати, дахи й т. п. В другому році практики добився прихильності свого майстра, бо допускали його вже й до спільного стола. Але тому, що його наставник не грішив тверезістю, і тому, що він мав численну родину, його майстерня підупадала, й Новаківський жив із малювання портретів, малював теж краєвиди, а коли Тадей Грохольський побачив його праці, захоплювався ними й навіть купив у нього один його малюнок за 25 рублів. Це була картина «Після дощу».

Згодом Олена Бжозовська вислала Новаківського до Кракова, й тут він замешкав у директорів Ольшевських. Олексі приїхав з України (з Побережжя) в народньому одязі — отже в чоботях, українській сорочці, підпоясаний українським поясом. До Академії записався за часів Матейка, й той так вирізнив Новаківського, що після чотирьох місяців дозволив йому перейти на другий рік студій, а після півроку — на третій. Першими професорами Олексі були Цинк (студія голови) й Яблонський (рисунк з антиків). На третьому курсі Новаківський був 3 місяці.

Початки науки Новаківського в Кракові були також нелегкі: вдень він малював, учився, поночав рисував портрети — для заробітку. Надійшов 23 рік життя, й тоді — з уваги на пильність і знамениті успіхи Новаківського в Академії, його звільнено від служби в російському війську, при чому допоміг йому проф. Луцкевич. Тепер на три роки Новаківський перериває студії, бо Бжозовські відбирають йому стипендію, й Новаківський заробляє вже сам портретами й фотографіями на портрети. З його успіхів у студіях треба відмітити, що наскільки він у рисунках був знаменитий, остільки в малюванні мав великі труднощі, щойно картини «Дівчатка» й «Дитина з годинником» допомогли йому виявити свій хист так, що на другому році навчання одержав першу нагороду: срібну медаль (було це в 1899 р.). За часів директури Фалата, Новаківський дістається знову до краківської школи мистецтв і тут після двох років дістає золоту медаль за акти й композиції. Виставляв тоді 16 картин, хоч Вичулковський призначив йому 30 з 60-ти цілорічних праць. Був то час найвищого розвою тогочасної школи. Його товаришами з-поміж поляків були: Ковдевський, Буковський, Ка-

моцький, Вайсс, Дуніковський (Вайсс на 4 роки, Дуніковський на 1 рік перед Новаківським отримують золоті медалі). Новаківський був останнім по сьогоднішній день студентом, що був відзначений цією високою нагородою.

В тому ж часі гр. Тадей Грохольський влаштовує йому виставку в Києві, й там Бромірський з Чорномиша закупає в нього картину «Смерть черкеса», а Тадей Грохольський — «Голову сибірського засланця». З інших студій з доби срібної медалі Новаківський намалював «Дівчинку в сонці», ота праця є в збірці Фел. Собанського в Ободівці в Україні, туди попала також і друга його картина «Весілля на Україні».

За допомогою одного зі своїх колег, Новаківський дістається до гр. Квілецького, й у нього перебуває в 1905 р. упродовж 5-ти місяців. Звідти він привіз знамениту копію Дельбоса. В 1899 р. виїздить до Підлютого, тут малює краєвиди, портрети й починає композицію «Пробудження», тут теж знайомиться з Експеленцією гр. Андреем Шептицьким, що по останній день допомагав йому фінансово. Згодом повертається до Кракова й там малює свій автопортрет і портрет своєї судженої (на тлі коридора Академії мистецтв).

За моєю намовою, Новаківський виставив в 1911 р. в палаті мистецтв у Кракові біля 140 своїх картин, ця виставка пройшла з великим успіхом, він здобув собі признання в мистецьких сферах і одно з перших місць у ряді поміж тогочасними мистцями, але продати своїх малюнків, як звичайно, — не міг. Того ж самого року він здобуває першу нагороду — 500 корон — на виставі церковного мистецтва в Кракові за композицію «Серце Ісуса Христа». Тепер працює над своїм автопортретом для виставки «Штуки», де його від кількох років постійно запрошують.

Для докладности зазначую, що Олекса Новаківський є одним із 5-тьох членів у своїй родині. Два його брати (один служить моряком у Миколаєві, другий у російському війську), три сестри: одна віддана за священика, друга за механіка, а одна є при матері.

Краків, 12 березня 1912 р.

Д-р Гогульський»

Хоч наведена стаття д-ра Гогульського написана — здавалося б — у дуже речевій формі, то все таки і в ній зустрічаємо всілякі неточності, які хочу виправити на основі певних, головним чином архівних, джерел. Отже, як д-р Гогульський, так і проф. Залозецький, згадують, що Матейко так високо оцінив академічні студії Новаківського, що після чотирьох місяців дозволив йому перейти на другий рік навчання, а після півроку — на третій. Однак правильник школи мистецтв у Кракові не дозволяв на такі широкі переміни, кожний студент, зокрема на першому році студій, мусів відбути повний курс науки, при чому показчиком поступу учнів уважалася виставка картин і різьб, влаштовувана при кінці кожного шкільного року й щой-

но на такій виставці колегія професорів стверджувала справжні мистецькі осяги своїх вихованців. Під час шкільного року професори не допускали до переходів на вищий курс науки. Зрештою, і в автобіографії Новаківського, списаний д-ром Гогульським, виявляються в описі його студій явні протилежності. І так: д-р Гогульський писав, що Новаківський належав до найкращих рисівників у школі мистецтв, зате натрапляв на труднощі в малюванні. Але нам відомі праці Новаківського ще з самих початків його науки в Кракові, які виявляють велику легкість в орудуванні фарбами, і то як під технічним, так і кольористичним оглядом. Також список нагород, поданих д-ром Гогульським, не покривається з дійсним станом: Новаківський дістав перший раз грошову нагороду в 1896 р., коли він кінчив уже четвертий рік навчання, а не, як Гогульський згадує, що це мало наступити вже на другому році студій. Далі — вперше срібну медалью признано Новаківському в 1898 р., (тут інформація д-ра Гогульського є теж не зовсім вірна), вдруге таку ж саму срібну медалью він одержав 1899 р., а золоту медалею відзначено його в 1900 р., (за Гогульським — це мало статися щойно в 1901 р.); характеристичне явище, що після Новаківського нікому більше не признано такої високої нагороди.

Далі — як Микола Голубець³⁾, так і Василь Хмурий⁴⁾, згадують, що Новаківський був прийнятий до краківської школи мистецтв на відділ історичного малярства, отже став учнем самого Матейка. Ця вістка була зовсім безкритично подана й минається з дійсним станом речей. До відділу історичного малярства приймали тільки тих студентів, які закінчили повний курс рисунків і малювання та хотіли спеціалізуватися в цій композиційній ділянці. Новаківський записався на студії в краківській школі мистецтв 1892 р., отже рівно на рік перед смертю Матейка, й мусів обов'язково пройти науку на всіх попередніх відділах, що мала тривати щонайменше чотири роки, заки відкрилася б перед ним можливість переходу до майстерні учнів історичного малярства. Матейко помер на пістряка (рака), а ця недуга мусіла тривати довший час, і можна з цілою певністю сказати, що він в останньому році свого життя не міг займатися з повною дбайливістю своїми найстаршими студентами. Отже, щоб туди міг потрапити якийсь учень з першого року студій — це було зовсім неможливе, зокрема в час важкої недуги Матейка.

Плутанина з навчанням Новаківського, що нібито він учився в Матейка, й то з самих початків студій у Кракові, полягала в тому, що Новаківський учився деякий час у проф. Йосифа Унежиського, одруженого з дочкою Матейка. Оскільки Матейко був великою індивідуальністю в мистецтві, остільки його

³⁾ Микола Голубець — «Сто літ галицького малярства». «Стара Україна», Львів 1925, ст. 153.

⁴⁾ Василь Хмурий. — Олекса Новаківський. «Українське малярство». Харків 1931 р., ст. 10.

зять — Унежиський не дорівнював йому ні як маляр, ні теж як педагог, зрештою, є ствердженням фактом, що вплив Унежиського на його учнів був дуже малий⁵⁾). Отже, як виявляється, деякі біографи Новаківського, зокрема Голубець⁶⁾ і Хмурий, переплутали Матейка з ролю Унежиського в характері педагога, й так витворилася легенда, що Новаківський був учнем самого Матейка.

Відтак, як д-р Гогульський, так і проф. Залозецький, пишуть, що Новаківський перервав на 23-ому році свого життя навчання в школі мистецтв упродовж трьох років, а саме, в часі між 1895-1898 рр. тому, що його опікуни Бжозовські мали йому відібрати матеріальну допомогу. Але й ця вістка є невірна. Акти в архіві Академії мистецтв у Кракові доказують, що Новаківський записався на студії в 1892 р., й відбув їх безперервно аж до 1902 р., себто продовж 10-ти років, ніякої перерви в його науці не було. Отож, якщо Бжозовські відмовилися б навіть допомагати на деякий час, то Новаківський мусів знайти інше джерело фінансових впливів і мав змогу далі студіювати.

Одно певне, що Новаківський відбував найдовше науку в краківській Академії мистецтв з-поміж усіх інших студентів, які черпали там мистецьку освіту, бо ніхто ні перед ним, ані після нього не вчився безперервно аж так довго в цій високій школі. Свою студію він закінчив із найвищою нагородою — золотою медалею, якої пізніше ні за австрійської влади, ні за польської державности колегія професорів не признала вже нікому більше.

Окремою проблемою являється справа впливів професорів Новаківського на його творчість, спеціально таких мистців, як Вичулковський і Станиславський. Це дуже вдячна й приманлива тема для наших мистецтвознавців, де вони зможуть проаналізувати цілу творчість Новаківського, приймаючи істотні вартості, які він перебрав від своїх педагогів, і водночас матимуть змогу відкинути мистецькі прийоми, характеристичні в працях його учителів, а яким Новаківський рішуче протиставився. Щойно така аналіза цілої його мистецької спадщини зможе виявити процес кристалізації його таланту й визначити йому належне місце в історії українського мистецтва. Але вже сьогодні можна сказати, що Новаківський — хоч на ньому позначився не один слід краківської Академії, — то все таки в малярстві, він рішуче перевищив свого головного професора Станиславського. В рисунках Новаківського, натомість, бачимо чималу схожість з Виспянським: ця риса виступає доволі виразно, зокрема в його портретних етюдах.

⁵⁾ Ludwik Regorowicz: *Dzieje krakowskiej Akademji sztuk pieknych*. Львів 1928, ст. 190.

⁶⁾ М. Голубець писав у своїй статті п. з. »Сто літ галицького малярства« (гл. вище) буквально ось що: »Матейко, той Брюлов краківської Академії, вчить Новаківського рисувати«. Ст. 153.

Коли обговорюємо часи навчання Новаківського в Кракові, тоді важко поминути мовчанкою один дуже важливий момент у його житті, а саме справу його одруження. Ще на початку своїх студій Новаківський доволі часто виїздив в околиці Кракова на етюди пейзажу, зокрема до села Могили, де познайомився з тамошньою уродженкою Ганною Пальмовською. Була це романтична доба «хлопоманства» краківської польської еліти, коли то відомий маляр Володимир Тетмаер і визначний поет Лукіян Ридель одружилися з двома сестрами, селянськими дівчатами з с. Брновиці під Краковом, а за їх прикладом пішов згодом другий польський поет і мистець-маляр, Станіслав Виспянський, далі Лев Вичулковський і Станіслав Дембіцький — всі три були професорами краківської Академії мистецтв. Вінчання Ридля зі селянкою було навіть надхненням для Виспянського до написання драми «Весілля», що в первісній редакції мала заголовок «Весілля Ридля». Ця романтична атмосфера Кракова вплинула безпосередньо й на Новаківського, який звінчався «з мазуркою з Могили» — полькою Пальмовською. На щастя, вона не мала ніякого впливу на зміну національних почувань свого чоловіка, якщо взагалі така нещасна метаморфоза була б у цьому випадку можлива, а навпаки — її політичний світогляд оформився, за його спонукою, в зовсім українському дусі. Тільки одної речі вона не закинула до кінця свого життя, а саме селянської ноші з її рідного села. Подружжя Новаківських було дуже дібране й щасливе, одного їм лише бракувало впродовж довгого часу — дітей. Про цей стан мусіла знати якась їхня сусідка у Львові, а що вона сама боролася із злиднями, підкинула їм свою власну дитинку — дівчатко. Новаківські прийняли її радо за свою власну й щиро піклувалися нею. Аж одного дня прийшла на світ їх рідна дитина. Саме тоді я був перший раз гостем у його хаті й мав нагоду подивляти незвичайно дбайливе відношення нашого патріотичного громадянства у Львові до Новаківських. Маленький синок Новаківських народився в лікарні, отож, щоб мистець не залишався дома без опіки, пані з товариських кругів дижурували в нього, займалися його прохарчуванням, а водночас лікарі-українці доглядали безперервно пацієнтку з її синком. Коли ж мати підкиненої дитини довідалася про цю важливу подію, яка заіснувала в родині артиста, зголосилася до нього в розкаянні за своєю донею, й Новаківський — не без жалю за нею, — віддав її в руки матері.

Наскільки дух українства був у їх домі всевладний і наскільки цим духом просякла наскрізь «мазурка з Могили», свідчить найкраще ось яка подія. Одного дня в 1935 р. доставили до неврологічної клініки у Львові важко хвору п. Новаківську. Вона була тоді вже тільки напівпритомна. Переживала зате якісь чудові візії, раз-у-раз попадала в екстазу й говорила до хворих на залі, що бачить відродження й воскресіння України, її славу й тріумф над неправдою та злом. Серед тих мрій і візій,

вона небавом померла. Про її важку недугу й останні дні її життя я довідався від одної пані, що лежала короткий час у тій самій залі, в якій опинилася п. Ганна Новаківська. При цьому мушу ствердити, що моя інформаторка заслуговує абсолютно на повне довір'я. В світлі наведених фактів, життя того мистця є дуже цікавою психологічною студією.

Але при всіх цих великих прикметах і заслугах, Новаківський зробив один поважний промах у своїй суспільній діяльності. А саме, коли Митрополит Шептицький відкрив у Львові школу мистецтв і передав її провід у руки Новаківського, кир Андрей висловив згодом побажання, щоб колегію професорів збільшити ще двома силами й запросити до співпраці наших заслужених мистців Івана Труша й Петра Холодного. Однак Новаківський чомусь не хотів погодитися з бажанням Митрополита Андрея, мовляв, його учні будуть «розгублюватися в різних напрямках навчання», хоч такий погляд був рішуче неоправданий. Зрештою, це був єдиний громадський прогріх Олекси Новаківського, що позначився негативно на мистецькому русі українського Львова.

(Далі буде)

Яр Славутич

З КНИГИ "ОАЗА"

Закують ковалі й зозулі
На далекій розмай-землі.
І словам, що були знебулі,
Нагло стануть світи малі.

І запахне рілля хвиляста,
Мов чебрець на хмільній межі,
Де глибокі поклони класти
Будуть ниви моїй душі.

Чи спинюсь я? Скажу «спасибі»?
Йй, що мавдрів обмарить біг,
Заповітній рахманній скибі,
Жданій цілі моїх доріг.

Так, я прагну слізьми росити
Першу грудку тих нив-розп'ять,
Що — як поклик мети неситий —
Наді мною в світах дзвенять.

1951 р.

ЯРОСЛАВ СТЕЦЬКО

НА ВІЛЬНІЙ КИТАЙСЬКІЙ ЗЕМЛІ

(Стаття третя)

Спартанське життя і пуританська суворість обичаїв

Незвичайно кидається у вічі на Тайвані — скромність, суворість обичаїв, безпретенсійність, убогість. Дійсно це атмосфера воюючого на життя і смерть народу. Революційна суворість, простота, ніде слідів корупції, марнотравства, розперезаности. Немає в Тайпегу, напр., нічних клубів, бо дух завзятої боротьби



Президент Чіанг Кай-шек і голова ЦК АБН Ярослав Стецько.

за визволення материка це забороняє. В урядах всюди видно прямо вбогість влаштування, але незвичайну чистоту. Хоч США фінансово допомагають Тайванові, проте все іде на озброєння, на допомогу воюючому краєві, материкові, на відбудову колишньої колонії, на школи, на розбудову промислу, на підвищення рівня освіти населення, на соціальні інституції і забезпечення.

Я ніде не бачив такої скромності влаштувань і по найбагатших домах, як саме у вільному Китаї. Бачучи це, не повірю, що Чіанг Кай-шек програв на континенті через марнотравне життя китайської еліти або корупцію. Думаю, що на континенті була не більша корупція, як це буває в кожній західній країні. Урядництво на Тайвані бідує, бо що це є, напр., 800 тайванських доларів, коли один американський доляр має вартість біля 25 тайванських! Але уряд улаштовує кухні по бюрах, додає харчі урядникам, будує дома тощо. Там панує дух взаємної допомоги. В кожному разі, робітник живе краще, ніж урядник. Я бачив у робітничих кантинах обід робітника — зовсім пристойний, з двох страв і овочів, за 1,50 тайванського доляра. Безумовно, автохтонне населення живе краще, і американська допомога зокрема йому приходить на користь, бо індустрія і аграрні продукти в його руках.

Китайці мають свою державу (хай вільну тільки на Формозі), проте вони живуть скромніше навіть у найвищих своїх сферах, ніж можна собі уявити. Президент китайського парламенту Чанг Тао-фан має приймальню у своєму бюро багато скромніше влаштовану, ніж деякий еміграційний політик на американським удержанні. Все віддається там для воюючої батьківщини.

Три справи домінують на Тайвані: допомога революційній боротьбі на континенті, зовнішньо-політична акція і соціальне реформаторство на острові. Під час військової паради, на трибуні — на кожному кріслі — лежало, як дарунок для запрошених гостей, кілька книжок по-англійському, люксово видаваних, про визвольну боротьбу Китаю і соціальні реформи на Тайвані. Але зате дорогими автоами їздять тільки чужинці, а китайські міністри з президентом і віцепрезидентом включно — в найскромніших возах. Мені, як гостеві, дали до диспозиції виставніший віз, ніж має китайський міністер закордонних справ.

Китайська радіостанція в Тайпегу, що висилає радіопередавання виключно на континент, має наймодерніші технічні улаштування, але кімнати праці співробітників нагадують звичайні бараки. Радіостанція тричі сильніша за радіостанцію Пекіну — 600 кіловатів. Працює там 100 людей. Крім цього, діють окремо три інші радіостанції для континенту — військова, літунської збройної сили, поліційна, не згадуючи радіостанції «Тайван» для жителів Тайвану. «Голос вільного Китаю» — чути теж у західньому Сибірі. Комуністи не в силі його заглушити, бо різниця в хвилях тільки декілька кілоциклів і, пробуючи глушити «Голос вільного Китаю», мусіли б одночасно глушити власні радіопередавання. Одна передача для континенту складається пересічно з 20 % музики.

На прийнятті в мера столиці Као Ю-шу (Kao Jü-shu) і голови Ради міста Чіянґ Гсян-чан (Chang Hsian-chuan) в залі прийняття ратуша був зорганізований спеціально для мене, як гостя, концерт старої класичної китайської музики. Грала оркестра радіостанції «Голосу вільного Китаю». Китайська музика зовсім оригінальна і робить враження на європейця. Це зовсім інший, нам чужий, але все ж близький духом — світ. Вона проста, нескладована, потрапить розвивати в слухача до zenіту якесь одне-єдине почуття. Коли про музику можна сказати, що вона убагородноє людину, то я думаю, що це справедливою мірою стосується також китайської музики. Ви чуєте в ній або один всевідний тон абсолютної байдужості до земних дібр, який почерез цілий музичний твір тягнеться, або тон якоїсь неземної радості, благородної, спокійної, якогось розпливання в засвіті, або смутку чи туги, що огортає і полонює вас. Ніщо там не перескакує з почування на почування, але розгортає один настрій до zenіту. Напр., «Кармен» у Китаї неможлива до скомпонування. Там людина не показує назверх усіх своїх почувань. Китайцеві чужий духовий експібіціонізм. Він вічно усміхнений, навіть тоді, як його зустріло нещастя. Він надто гордий, щоб хотіти співчуття. Не розгортає в музиці різногранности своїх переживань, але зворушує по черзі одне почуття за одним.

Я говорив теж з видатними малярами, напр., з малярем prof. Yinchao Chang у час прийняття в «Корпусі китайської молоді». Малярство, як і музика, живе традицією. Нерадо звертається до сучасного. Проте ж є вже і тут пролом. Старі малярі ще незмінно повертаються до китайського малярства — династії Сунґ з-перед 800 літ, мовляв, наш час злий і повний нещастя, отже і мистецтво, яке висловлювало б його суть, мусіло б бути лише зле. Тож краще, мовляв, повертатися до світлих часів історії, щоб надати мистецтву такого ж шляхетного змісту. Через те, що для китайця мистецький твір визначувала якась етична ідея, не один мистець шукає сюжету для свого твору в минулому, замість брати з актуального, що його китайці уважають злим і скоропроминаючим, яке не годиться утримувати у вічних вартостях мистецтва. Це обґрунтоване конфуціанізмом, що побудований на етичних первнях. Сучасна недоля китайського народу — мовляв — зумовлена тим, що китайці занехали, зокрема їх еліта, моральні засади науки Конфуція. Пощо це сучасне лихо оспівувати, чи малювати знедолених людей?! Це і так проминаюче, бо ж п'ятнадцятилітня історія народу вкорінила в його душу самопочуття непоборности, проминальності лиха, отже, зайво його, що є так досить у житті, віддавати ще й в мистецтві. Я з здивуванням сприйняв інформацію, що деякі музики komponують фасцинуючі імпресії, напр., типу: «про зимових птахів над рікою», або в малярстві чудові образи, що показують чудові гірські околиці, хмари, сніг, техніку і перспективу яких виводять від китайського малярства з-перед 800 літ.

Цю настанову мистецтва я зрозумів далеко пізніше, коли приглянувся ближче, а передусім проаналізував докладніше духове життя китайців Тайвану, коли бачив їх молодь, говорив з робітниками, селянами, вояками, журналістами, професорами. Я побачив, що сучасний побут на Тайвані, втрата континенту — це для них скоропроминаючий трагічний сон, а не дійсність. Ця сильна віра, типова для справжніх революціонерів, опановує майже всіх. Коли спитаєте, як вони уявляють собі здобуття материка, то кожен із них має готову відповідь: вистачає десант національних китайських військ, а хвиля революції огорне материк і пожар її спалить режим і московських наїздників. Я був приємно вражений цією фанатичною вірою народу. Не дивниця, що там панує спартанський дух, пуританський стиль життя, мінімальні вимоги до нього, а все підчинене законові боротьби за волю. Це чудова земля світобурних революціонерів, яких зір скерований незмінно на захід, де панують над їх народом тирані.

Мене запрошено на обід у віллі президента («Jang Ming Shan» — Grass Mountain) з його молодшим сином генерал-майором Chiang We-kuo, п. Ку Ченг-кангом і проф. Ліном. Ку Ченг-канг раптом перепрошує мене, що генерал трохи спізниться, бо він якраз повертається з лету над континент з напрямку острова Матсу, де кілька годин тому відбувся літунський дуель національно-китайських літунів з червоними, в якому три національні літаки збили два червоні «Міґи» з-поміж 9-ти. І цікаво, спавших з парашутами червоних літунів не обстрілювали більше, але вможливили їм рятувати життя. Під час нашої розмови увійшов у кімнату син президента, молодий генерал Чіанг Ве-куо, і з захопленням почав оповідати, як відбувся бій. Ми усі склали gratulację за відвагу і успіх. Генерал говорить доброю німецькою мовою, скінчив бо німецьку військову академію. Розказує про те, що командир ескадрильї буде прийнятий президентом і отримає, мабуть, найвище військове відзначення.

Ці бравурні лети китайських націоналістів відбуваються щодня, літуни скидають листівки, фіктивні комуністичні газети, (яких тільки заголовки носять комуністичний зміст). Жовті кольором — «сезонові» листівки, подібні до листя дерев осінню, (їх розкидують тільки осінню), «ніклеві» металеві листівки — зовсім подібні на червонокитайські монети, в яких написано, напр., «борітеся за свободу», «не йдіть у колхози», «помагайте антикомуністам» і т. п. Літаки скидають також пачки рижу, щоб помогти голодуючому населенню.

На побережжі Матсу, Кемой, знаходяться сильні прожектори, що посилають світляною азбукою слова свободи і надії для воїнів червоної армії на континенті, а теж для власних партизан. З Пескадорів випускають бальони, що несуть свій вантаж з листівками на середину континенту і там населення отримує вістки, літературу про свій законний уряд і слова заохоти. Бамбусові трубочки з листівками скидають у ріки, що несуть під-

пільну літературу в околиці, куди іншим шляхом важко дістатися. Тут і там на побережжя випускають з човнів команди вояків, які вивозять для населення чи борців харчі, мило, сірники, літературу, а з поблизу островів Кемой чи Матсу, гучномовці промовляють до червоних вояків... Літаки скидають листівки з портретами Чіанг Кай-шека, що вказує шлях боротьби, а навкола нього в кайданах китайці, які терплять під московсько-комуністичним режимом. Інша листівка показує московську піку, що знущається над китайкою, згвалтувавши її, ще інша селян запряжених у ярма...

Все це блискуче зорганізовано. Це дійсно революційна боротьба, справжня психологічна війна. На цьому повинен західний світ вчитися і в тому сенсі повинен помагати представникам поневолених націй Східної Європи, щоб їм дано змогу — за допомогою Заходу — подібну акцію зорганізувати на кордонах СССР.

Здається, що 7-ма американська фльота не менше береже червоного Китаю перед бравурою армії Чіанг Кай-шека, яка готова кожної хвилини робити десант, ніж стримує внутрішньо слабий червоний Китай перед окупацією Тайвану. Це була велика нагода пустити армію Чіанг Кай-шека в Кореї на війська Мао Тсе-тунга. Тоді була шанса розгорнути революцію в цілому Китаї, який пізнав уже правду про національний уряд, як свого борця за свободу і справедливість.

Керманичем Комітету Психологічної війни є знаменитий генерал Чанг Сн-юан. З ним я основно обговорював питання психологічної війни. Він є членом президії Куомінтангу, шефом VI-ої секції. Коли я був гостем у нього, в приязності директора радіостанції Cheng Chien-chung, Hsü Ching-juan й інших співробітників, генерал згадав, що за один рік розповсюджено біля 1/2 мільярда листівок на континенті. Понад 12 годин денно промовляє радіостанція до населення Китаю, радіопередавання переплітані постійно музикою, бо легше знайти дану станцію слухачеві, коли він пізнає означені мелодії.

Оглянувши всі влаштування для ведення психологічної війни, архів скиданих листівок, загалом підпільної літератури і т. п., я прийшов до переконання, що ця грандіозна робота вільного Китаю заслуговує не тільки на слова признання, але й подиву. Очевидно, що технічні влаштування радіостанції є американського типу, але річ не в тому. Франція, напр., має кращі можливості, але до чого дійшла ця країна, коли їй не достає волі до боротьби і вона капітулює всюди?! Національний Китай бореться за справедливу справу, його борці це неофіти, які знають лише одну мету: визволення народу з-під московського ярма. Не є правдою, що режим на Тайвані приневолює насильством людей зрікатися радощів життя, жити скромно, так, як неправдою є, що на Тайвані панує терор думки. Правда, є переслідувані комуністи і тут, чи там трапляються сабо-

тажі, чи спроби червоних скидати парашутистів, головню на поблизькі острови, але це є факти без значення.

Воєнний стан замітний, особливо, коли виїхати за Тайпег, місто з 500-тисячним населенням. Коли ми їхали на прогулянку, з метою оглянути старовинні оселі автохтонів у горах, то при в'їзді в гірський район, наше, як і кожне інше, авто зупиняла військова сторожа, перевіряючи документи. В інших автах рахували кількість осіб, вписували і зберігали в себе документи, видаючи при тому перепустку їзди. Очевидно, мені, як гостеві, цієї процедури не доводилося переходити, тим більше, у товаристві директора департаменту міністерства внутрішніх справ. Кілька кілометрів у глибину гір стояла друга сторожа, через яку можна пройти тільки маючи писемний дозвіл від коменданта даної воєнної округи. Це є засоби обережності проти червоних парашутистів і партизан, які мають на Тайвані дуже корисні географічні умови для дії. Субтропічні ліси, подекуди праліси, легко вможливають операції партизан. Японці великою мірою на Тайвані переможені партизанськими і десантними з'єднаннями, які скріплювали місцевих партизан.

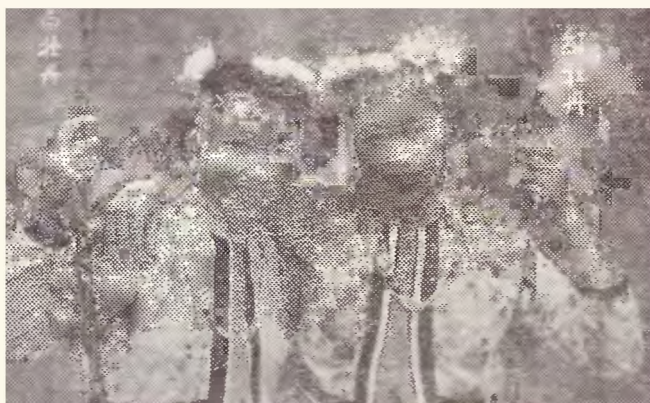
Коли ми переїжджали гірські околиці, всюди кидалися у вічі сліди чужого панування. Розбудова мостів, стратегічних вузлів, залізниць, доріг, але небагато шкіл, будівель для соціального вжитку; типове колоніальне панування. Архітектурний стиль майже всюди японський, рідко китайський. Він щойно тепер пробивається; а втім, китайці нехтують архітектуру. Цінять малярство, музику, поезію, філософію.

Зокрема вражає відсутність птахів по дорозі. Лише тут і там десь зачущі їх спів. У нас ліс — це гармонія пташиних голосів. Тут мовчанка пралісу. Прекрасні рижові поля, вічна зелень, банани, своєрідні смачні кавуни, безмежні поля чаю, дійсно «гарний острів». (Формоза по-португальськи означає «гарний острів». Китайці вживають тільки назви Тайван).

Їдемо оглянути гірське село автохтонного племені, мабуть, маляйського походження. Висідаємо з авта, щоб далі йти пішки або дістатися невеликим возом, посуваним тайванцем по шинах, у глибину гір. Мій приятель китаєць Гванг Ю з дружиною і дітьми вирішують повезти мене в глибину оселі цього гірського племені, щоб показати мені народні танці, щоб я почув їх пісні й пізнав народні звичаї. Дивно, жінки так, як інколи наші гуцулки, курять люльки. Платимо невеликий вступ, молоденькі дівчата, гарні з постави і обличчя, танцюють якийсь старовинний маляйський чи китайський танок, а стара жінка командує ними. Ритм, рухи, приспів мають у собі свій особливий чар. Нам приносять, як це велить усюди звичай у Китаї, чай. Зелений чай — це китайська специфічність, зокрема Тайвану. Його п'ють без цукру, він гіркий, але важко від нього відвинути. Тож і я, під час різних гостин, навчився пити його неймовірну кількість, без шкоди для здоров'я. Мабуть, пиття чаю зумовляє клімат. Це

вже так унормоване природою, що й після десятих склянок можна зовсім спокійно заснути, коли в Європі вже після двох-трьох склянок китайського чаю важко привести нерви до порядку.

Купую дешеві сувеніри, як це роблять там усі чужинці. Китайки дарують на пам'ятку свої знімки, які теж продають як сувеніри. Вони в національних строях, стародавньої і поверхової народньої культури; цікаве народне мистецтво. У часі мого перебування на півдні острова пізнав я ще одне плем'я — в місцевості Сан Мун Ракі, біля Сан Мун Лейк, де саме є прекрасний готель, куди їдуть на відпочинок зокрема чужинці і де я побував теж (до нього є добудоване скромне мешкання — літня резиденція президента). Готель лежить над озером, що нагадує Женевське озеро і околицю Монтре в Швейцарії, але без порівняння кращі. Природа вивінувала цей острів у чудору красу. З віцедиректором електричних заводів, Ni Nai-ping, який від імені тайванської індустрії мене приймав, їдемо моторовим човном оглядати чудове озеро. Висідаємо на самотньому острівці серед нього. Подивляємо красу вічної зелені довколишніх лісів, осяяних сонцем. Дика краса, а ген у заглибленні — сотні сходів до святині Будди на горі... Я ніколи не бачив Капрі, але сумніваюся, чи може природа бути обдарована щедріше красою, як це затишшя «Сан Мун Лейк».



Тайванські дівчата в народних строях.

Ми переїхали на інший бік озера. Тут знаходимо сотні суверенів, які продають прекрасні тайванські дівчата. Різнобарвні консервовані метелики, люльки, палиці, вази, попелюнички, мушлі, палички до їдження тощо, усе з китайськими написами на пам'ятку... Зустрічаємо тут випадково американського протез-

стантського місіонера, що двадцять років працював на континенті, а тепер прибув на Формозу, і не може відорватися від цього чарівного краю, його вічно усміхнених людей, їхньої сердешности, гостинности, і... нерозгаданости. Він з дружиною; нав'язуємо розмову про особливості Тайвану. Він добре ознайомлений з побутом тут, хоч нещодавно прибув з Гонгконгу. Приємно вражений, що я перший українець, якого він у своєму житті зустрів. Оповідая йому про нашу боротьбу, історію, культуру, релігію. Сердешний, простодушний, а одночасно глибокий американець. Місіонар з крові і кости, пуританського типу.

Наш супровідник віцедиректор Ni Nai-ping хоче запізнати нас з колишнім ватажком племені, яке ще тому чотири роки рядилося стародавніми звичаями. Щойно національний уряд поставив також цю місцевість на цивілізаційний рівень менш-більш околиць Тайпегу. Колишній ватажок «королик» свого племені — тепер мером місцевости, де живе «його» плем'я. Там уже збудована модерна школа, електричне освітлення, радіо і т. п. Знайомлюся з цим колишнім ватажком. Симпатичний старик, з трьома прекрасними доньками — («прінцесами», як їх звуть тубильці). Він прохає, щоб зробити йому приємність і зфотографуватися в його одінні колишнього ватажка з інсигніями влади... Знаю, що відмова була б для нього великою образою, тож одягаюся і спільно з нашими товаришами, американською родиною, китайцями Ni Nai-ping і Hwang Ju робимо знімку... І так, мабуть, перший українець став на кілька хвилин... «ватажком» ще донедавна дикого племені в глибині лісів острова Тайвану...

Всюди, де я побував на Тайвані, серед усіх верств населення, високоосвічених інтелігентів, високих старшин, селян, робітників, вояків, урядників, промисловців, студентів, учнів, зустрічав я почуття вдячності до Чіянґ Кай-шека і його уряду за весь цей помітний соціальний і культурний поступ, якого добився Тайван під керівництвом уряду Чіянґ Кай-шека. Очевидно, є там браки і хиби, є помилки і недостачі, є ще деякі соціальні несправедливості, але коли і в якій країні світу було можливо з колишньої колонії, якою була Формоза 50 літ під японською окупацією, зробити дійсно соціально найбільш поступовий край в Азії продовж кількох років? Це правда, що на Формозі є теж комуністи, але чи їх немає в Англії або США? Можливо, що ще сильніше треба обмежити доходи промисловців, збільшити на них податки, але хто відважився в Європі провести такі далекосяжні аграрні реформи, як Чіянґ Кай-шек, згл. Чен Ченґ? Може, демохристияни в Італії? Може, Фалянґа або еспанські католики? Може, хтось у Франції, чи навіть у Німеччині або Англії? Тож дивна ця ненависть до національного Китаю! За соціальну реакцію? Де вона є там? Якраз ті, що найбільше обвинувачують Чіянґ Кай-шека в тому, самі є реакціонери. Чіянґ Кай-шек, мовляв, реакціонер, не дбає про темний народ, а тільки про своїх бонзів, але наймодерніші школи, що їх побудував

у різних місцевостях Тайвану, які я оглядав, це не були потьомкінські села! В одній із місцевостей — Keelung — в прекрасній околиці серед гір — стоїть народня школа, яку я по дорозі відвідав, з залами для ігор, прекрасним подвір'ям, з квітниками, вигідними столиками, стільчиками, радіоапаратами, величезними вікнами, жалюзіями перед жарким сонцем, водопроводами для охолодження і т. п. Під час моєї поїздки автом по острові я вільно оглядав усе, що хотів і де хотів.

Велике значення в господарському відношенні має для Тайвану поблизка електривня, збудована над озером, відбудована і модерно розбудована після війни урядом Чіянґ Кай-шека.

Треба пам'ятати, що на Формозі є два уряди, національний — себто центральний і льокальний — себто тайванський з губернатором Тайвану на чолі. Усі воєнноважливі справи економіки, справи закордонні, соціальних реформ, головні культурні та військові належать до компетенції центрального уряду.

Реформаторські заходи на Тайвані служать як досвід для майбутнього ладу на материку. Як губернатор Тайвану, а згодом прем'єр Центрального уряду, теперішній віцепрезидент Китаю Чен Ченґ, здійснив аграрну реформу на Тайвані. Тепер він є головою Комісії для звільнення континенту. Отже він зосереджує в своїх руках досвід Тайвану, який мав би бути здійснений на китайському континенті.

Треба завжди пам'ятати, що вся чинність на Тайвані обидвох урядів стоїть під знаком війни. Війна є в душах людей, війна видна на кожному кроці всього буденного життя, але її немає, як я вже згадував, у мистецтві. Воно є відпочинком від вічного напруження. У ньому є гори, квіти, сніг північного Китаю, краса природи, хмари, птахи, але нема нічого бойового, нічого трагічного. «Квіти на брокаті», — стародавня китайська музика, малярство, — спокій, ремінісценції славних і щасливих часів династії Чін і Танґ.

... Дивна китайська душа. Як я слухав концерт стародавніх китайських творів, як дивився на спокійну гру на 16-тиструнній цитрі китайського музики, а одночасно чув гудіння літаків, що летіли над поневолений континент скидати листівки свободи і, може, в її захист сьогодні гинуть героїські літуні, як я в уяві ще раз побачив спокійне обличчя сина президента, що зрівноважений, усміхнений, як кожен китаєць, повертався з терену бою, — то я тоді зрозумів, чому китайське мистецтво не потребує зараз баталістів і динамічного Ваґнера, ані «пісні топера» з «Кармен», ані, тим більше, американських джазів...

Китайський народ стоїть у боротьбі не від сьогодні, але від тисячоліть, у боротьбі за хліб насущний, важкій, нерівній. Він не має в своїй масі нашого метафізичного вдоволення і відпруження в надії на посмертне життя, бо конфуціанізм — це не релігія, але етика індивідуального і суспільного життя. Це відпру-

ження мусить йому дати мистецтво, яке стоїть осторонь важкого життя і є прибіжищем і відпочинком для людини.

Людське і геройське сплетене в китайській духовості і стилі життя в нерозривну єдність. Скромність і гордість, простота і глибина думки, спокій і буревійний розмах, ризик і зрівноваженість, фанатизм і толерантність, віра і глибока аналіза думки. Здавалось би — фантастичний задум: з маленького острова з 10 міль. населенням здобути 500 міль. континент... І почуття реальності диктує їм найдокладніше підготовляти не тільки психологічну, але й всебічну визвольну війну і революцію. Субельна ніжність мистецтва з суворою дійсністю буденності — перманентної війни, самоопанованість і розмах, абсолютна відпруженість думки, почувань, волі і максимальна їх натуга, змагання за все і вдоволення нічим, мінімальним, можливо, що це є істотні риси душі Азії, якої ми не знаємо. Нас вчили утотожнювати Азію з передньоазійськими семітами або російською жорстокістю і розхристаністю, а мені здається, що це не Азія, але її карикатура, амальгама різних чужосторонніх елементів, а властива Азія нам ще не розкрила своєї істоти. Азія — це Китай, Японія, Індія... Хто збagnув і хто збagnе з нас, європейців, їх душу? Здається, що Азія теж не знає Європи. Її знані більше європейські конкістадори, як європейська духовість, культура, істота...

Вертаючись міським парком після промови через радіостанцію «Голос вільного Китаю» до китайського народу на континенті, я роздумував над тим, чи тільки спільна недоля наближує китайців і українців, чи може є теж щось спільного в нашій і їхній духовості? Навкола цвіли квіти, проходжувалися тим вічнозеленим городом китайці, мовчазно минаючи чужинця. Я вдивлявся в квіття лотосу, славної рослини, виключно гарної своєю формою і краскою. Затримався, не помітивши, що з іншого боку стояли китайські літуни, задумано, без слова вдивляючися також у квіт лотосу, оспівуваний і змальовуваний не одним китайським поетом і малярем. До них приставали мовчки й інші китайці.

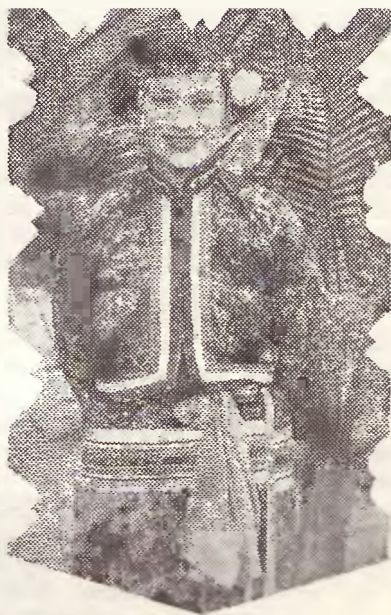
Незрівняна краса квіту лотосу і червона вояцька кров відважних, байдужих до смерти китайських борців за свободу, які кожного дня гудінням моторів у піднебесних просторах пригадують китайському народові у неволі, що день визволення наближається...

Мій приятель Гванг Ю пригадав мені, що ми спізнаємося на означену розмову... Ми вийшли на вулицю, нас минали «моторизовані» рікші, тут і там військове авто, а над нами на захід летіли китайські літаки.

Ритму суворого життя-дійсності не спинити. Я думав: Як виглядатиме карта світу, як модерна техніка і стиль життя зрушать контемплятивну душу Азії і її дух стане експансивним?

Чи ця експансія духу Азії в зустрічі з духом Європи, зустріч двох культур, двох духових істот, двох систем цінностей — створить якусь нову синтезу вартостей? Чи обидва такі різні, на свій лад вартісні, світи житимуть поруч себе, як досі, відокремлено, один на одного з прихованим інтересом позираючи, черпаючи духовість із глибин один одного, щоб свою якість завершувати, лякаючися синтези, щоб через неї стратити себе самого? Може тільки гомогенним (однорідним) будуть поглиблюватися взаємно, а гетерогенне (інпорідне) залишиться і на свій лад, по-своєму, у своєму засягу буде поглиблюватися?

Невже можна зсинтезувати те, що творилося на протязі тисячоліть, зростало, окремо й незалежно, створивши дві суті, обидві однаково збагачуючі людський геній і однаково на Божу славу? Різногранність світу — це велич його. Монотонія — це застій і упадок. Універсум — це гармонія різного...



Китайська дівчина в народному строї.

ОГЛЯД МІЖНАРОДНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЙ

Даремно хтось буде намагатися виробити собі погляд на напрямні міжнародних політичних взаємин, обсервуючи чи навіть аналізуючи поодинокі їх відтинки: більші й менші конференції, зустрічі політичних керманців, договори тощо.

Зовсім навпаки! У такому розгляді завжди знаходиться стільки незрозумілих фактів і суперечностей, що їх ніяк не можна погодити з логікою. Щойно оцінюючи політичні етапи з історичної перспективи, можна збагнути їхній сенс та виробити собі погляд на їхню роль в міжнародному житті. Говорячи про «історичну перспективу», маємо на увазі не тільки погляд у минуле, але, рівною мірою, погляд на майбутнє. Природне й здорове є змагання кожного народу жити вільним життям, яке можливе тільки в незалежній державі, забезпечити своїм громадянам не тільки конечний добробут, але й повну можливість розвитку всіх духових спроможностей національної спільноти. Боротьба народів за здійснення такої мети зрозуміла й оправдана. Вона існувала завжди й існуватиме так, як і змагання між людьми, серед яких є більш і менш здібні, відважні й боягузи, «щасливці» й вічні невдахи і т. д. Але таке впорядкування й у взаєминах між людьми, й між державами, не є неморальне і дискримінуюче. Абсолютна «рівність» всіх, — це нерезальний витвір демагогії комуністичних і соціалістичних ідеологів та їх попутників, і такої «рівності» ніколи в світі не досягнути!

Так само, як вважаємо природним з Божими й людськими законами шляхетні змагання людей і народів за краще завтра, так не менш рішуче виступаємо проти «ідеї» нищення основних людських прав до життя.

Це змагання між добром і злом не припиняється. Воля або неволя, людина з її високими духовними вартостями, або бездушний робот, існування відвічних Божих законів, або прийняття наказів тирана — це те, що сьогодні, більш як будь-коли в інший момент, має до вибору цілий світ. Таку дилему поставила перед ним московська імперія, кандидат на завойовника і економа земського гльобу.

Між визнавцями волі й московським світом «прийде до великого змагання, за яким усі стежитимуть з притаєним віддихом. Бо ж іде про волю або поневолення світу... Я вже сьогодні бачу в далечі гігантів, які приготівляються до тієї страшної остаточної розправи. Всі події вказують на те, що цей вирішний бій одного дня відбудеться...»

Цю цитату ми взяли не з видань АБН, яким «розважні політики» інсинуують пропагування «екстрем».

Ці слова сказав перед сторіччям (1856 р.) відомий американець Перрі, а покликався на них не менш тепер відомий у США філософ і педагог проф. Фрідріх Вільгельм Ферстер у своїй брошурі «Величина й небезпека західно-східних заперечень та моральні умови відпруження».

Ферстер твердить, що, коли йде про московську деспотію, то вона перейшла незміненою з царату на большевизм, що більше, тепер вона ще зміцніла й поширилася. На його думку, кожний західний політик, дер-

жавний муж і взагалі відповідальна людина мусять зрозуміти, що це таке «московський світ», щоб могли правильно діяти. Кожний, хто говорить про «коєкзистенцію», насамперед повинен знати, що це таке є і з ким саме треба «співіснувати», як можна і як треба перед таким «співіснуванням» боронитися, щоб одного гарного дня не прийти до трагічного ствердження, що втрачено взагалі можливість існування...

Правдоподібно, такими питаннями не надто займають собі голови теперішні керівники світової політики. Тільки цим можна собі пояснити безліч політичних коментарів про більші чи менші успіхи Заходу у відношенні до большевицької «мирної офензиви». На жаль, в останніх тижнях маємо дуже мало фактів, які вказували б на те, що оборона вільного світу перед московською експансією зміцніла в пропорції до росту небезпеки. Якщо можемо говорити про позитивні й відрадні явища на Заході, то вони більше стосуються оцінки загальної opinio. Не зважаючи на постійне оглуплення західного громадянина всілякими вістками й «доказами» про «відпруження» в СРСР та що «йде до кращого», народи вільного світу, в своїй масі, зберігають здоровий оборонний інстинкт. Вони все менше вірять пропагандивним московським жестам, називають по імені злочини і злочинців та виявляють, що і «парламентарним шляхом» не бажають стати жертвами московської агресії.

Чи не найбільш маркантним показником цього може стати реакція британського громадянства на приїзд Хрущова і Булганіна до Лондону. Обидва советські ватажки прибули до Великої Британії 18 квітня ц. р. Вирізки британської преси, яка присвятила «гостям» чи не стільки само місця, що й оперетковому вінчанню в Монако, напевно стануть для кремлівських вождів мало приємним спогадом. Англійці, з небагатьма винятками, привітали їх стримано і з очевидним холодом. Один часопис написав просто, що фізіономія Хрущова нагадує чотириногий «персонаж» з повісти Джорджа Орвела «Колгосп тварин». Часописи партії лейбористів висловили скептицизм щодо московських намірів започаткувати советсько-британське співжиття та ствердили, що насамперед чекають фактів, які вказували б на те, що совети під гарними словами, які постійно повторюють, розуміють справді щось інше, ніж холодну війну. Сатиричний британський часопис «Панч» помістив карикатуру «русської тройки», в якій, на місце коней, запряжений «червоний декан» з Кентенбурі, вовки та ведмідь, а ними поганяє Хрущов. Коментатор британського радіо, згадуючи молодого ведмеда, якого привіз в подарунку для принца Чарлса Хрущов, висловив надію, що хіба тим ведмедем большевики не схочуть обдурити британський народ... Після демагогічної подорожі по країнах Азії, де «колективних вождів» з Кремля, інколи, вітали квітами в нагороду за виступи проти «імперіялізму», їхнє «турне» по Великій Британії було великою поразкою. Не входимо в оцінку деталей. Ми постійно заступали думку, що всякі розмови з представниками кривавої московської тюрми народів не тільки не можуть принести ніякої користі для вільного світу, але навпаки, вони на дальшу мету повністю шкідливі, бо демобілізують волю до оборони та створюють небезпечні ілюзії, начебто з гангстерами можна було, при добрій волі, до чогось домовитися. Під тим кутом приїзд Хрущова і Булганіна до Лондону є успіхом большевицької політики. Але одиноким успіхом. Розрахунки моска-

лів, що британські маси приймуть їх так безкритично, як це часто було в Азії, показалися безпідставні. Ціла британська суспільність (не враховуючи комуністів і їхніх ближчих поплентачів), поставилася до них якщо не стримано, то вороже. Це була перша велика поразка большевиків, які звикли до наказаного «ентузіязму» та виявив «подиву» в їхній бік. Від першого моменту, коли большевицьких гостей прийняли на станції зібрані демонстранти, аж до хвилини їхнього від'їзду, почування ворожості мас до них супроводжало їх безнастанно. Про ці справи писала дуже широко не тільки британська, європейська, але взагалі світова преса. Цікава характеристика британських настроїв, яку подає відомий швейцарський тижневик «Ді Вельтвохе» і з якої подаємо тут невеличкий уривок:

«Існує схильність недоцінювати англійців... Але за англійськими похибками, прозаїчністю, браком фантазії, скривається велетенська сила, яка виходить наяв щойно в моментах проби: непорушна духовна рівновага. Її не захитали гітлерівські бомби, ні сталінська «холодна війна»; не напустила офензива усмішок Маленкова, ні простакуватість Хрущова. І даремно ці агресивні люди послуговувалися підлецуванням та застрашуванням! Таких, як вони, ніщо не може більш вивести з рівноваги й довести до божевілья, як саме холодний спокій, ось ця душевна рівновага британців. Ця стара й завжди нова, несподівана британська чародійна зброя побила Хрущова і Булганіна. Хрущов наявно втратив свій гумор і нерви та «вискочив з ролі». Вже сьогодні можна сказати, що його погрози, недипломатична злоба та образлива ароганція, навіть супроти лейбористів, звела нанівець пропагандивний ефект поїздки до Англії...»

Так можна б оцінити зовнішній бік виправи кремлівських «демократів» до Лондону. Натомість, з трудом спрепарований спільний комунікат виразно вказує теж і на те, що й змістом совєтсько-британські переговори рівняються нулеві.

За повинню фраз про «користь з обміну думками», «відпруження» і т. д., не вирішено позитивно ні одної поважної справи. Одна з перших проблем, якою, без сумніву, є з'єдинення Німеччини, наслідком зовсім нам зрозумілого неподатного становища большевиків, лишилася незмінна. Відносно пекучих проблем на Близькому Сході знайдено «чудесну» формулку, що партнери будуть «робити все можливе, щоб втримати там мир і безпеку». У питанні роззброєння, обидві сторони погодилися повністю у тому, що «наразі» не можуть у нічому погодитися... Крім того стверджено, що коли б прийшло до атомової війни, то це була б катастрофа. Дещо ширше говорено про «культурний і господарський обмін», але в практиці все лишилося по-старому. Большевики пред'явили список товарів на суму 800-1.000 мільйонів фунтів, які мали б закупити совети в найближчих п'ятьох роках. Але більшість названих товарів — це військово-важливі продукти, й на них існує «ембарго». Британський уряд респектує договори, зроблені з своїми альянтами на Заході, й тому претенсії Хрущова «будуть ще студіювати». Туристичний рух між Великою Британією і Советами? На це питання не важко дати собі відповідь. Ясно, що як довго існує большевицька імперія, Москва ніколи не допустить до вільного обміну туристами між СССР і закордоном. Крім вищесортуваних туристів, які під опікою «Інтуриста» зможуть відвідувати в

СССР тільки ті місцевості, які дозволять, про вільний туристичний рух годі думати. Крім довірених »партайманів«, режимових »бонзів«, шпигунів та інших »советських патріотів«, що належать до урядової кляси та мають благословенство МВД, більшовики нікого на Захід не пустять. Інакше вони мусіли б рахуватися з масовими втечами своїх громадян з »раю«. Звичайний громадянин СРСР не має грошей на харч, черевики чи одяг, тож навіть не може й мріяти про поїздку. Так ото вся балачка про »поширення« контактів з Заходом це порожня пропаганда і пустомельщина.

Згадуючи про візиту Булганіна і Хрущова у Великій Британії, не можна поминути мовчанкою постави дуже чисельної різнонаціональної еміграції поневолених Московю народів, що зняйшла азіл на Британському острові. »Гості з Кремля« дали добру нагоду до масових і вимовних маніфестацій політичних емігрантів, які дуже багато зробили в тому напрямі, щоб зайвий раз довести до відома британській суспільності й урядові криваві злочини Москви. Всі ці маніфестації відбулися у найбільшому порядку та вказують на здисциплінованість і високу політичну виробленість еміграції підсоветських народів. Тисячі їх пройшли вулицями Лондону й інших міст Великої Британії з кличами, транспарантами, роздаванням летючок, спеціальних видань. Вони своєю присутністю і гідною поставою були вимовним протестом проти злочинної політики Москви та пересторогою для Заходу не братися із кремлівськими злочинцями. Українці теж виступили організовано, в різкий спосіб документуючи непримиренну боротьбу України проти займанців. Не можемо на тому місці не підкреслити пошанування британською владою вольности слова для кожної людини, навіть коли вона є »тільки« емігрантом. Британська адміністрація, мимо всіх заходів безпеки, які дала більшовицьким опришкам, дозволила вільним людям висловити їхні почування. Цей факт напевно піднесе престиж і добру думку про Велику Британію серед народів, що ведуть боротьбу проти поневолення.

Хоч як доцінюємо велику пропагандивну роботу нашої еміграції у В. Британії під час перебування Хрущова і Булганіна, все ж насуваються деякі критичні думки. Ідея спільного виступу з'єднала українців різних політичних переконань. Всі, кому дорога справа визвольної боротьби України, щиро прагнули, щоб спільний виступ проти репрезентантів московської сатрапії відбувся найбільш успішно. Не тільки британська преса й радіо говорили про демонстрації української еміграції у Вел. Британії. Про те чулося в широкому світі. Але все ж, коли наші зусилля принесли добрі наслідки, сміємо зауважити, що вони могли б бути ще кращі. Чомусь численність наших маніфестантів у Лондоні була не надто велика. Чомусь українці, відомі як авангард революційної протимосковської боротьби в СРСР, під час виступів у Лондоні не стали речником поневолених Московю народів, зорганізованих в АБН. Зі здивуванням ми читали і чули кількакратно про поляків і їхнього ген. Андерса, які нібито надавали тон усім політичним еміграціям. А це ж суперечить дійсності. Недавній виступ Андерса, що очолював польський демонстраційний похід, вказує на дуже проблематичну »непоступчивість« польських політиків. Як відомо, в інтерв'ю для британської преси Андерс недавно боровив »мілітарного генія« Сталіна. Поляки в дійсності не є

мобілізаційним середовищем революційної боротьби поневолених народів, натомість у пресових і радіових повідомленнях вони були показані в тому світлі. Українці мали й мають усі дані на те, щоб виступати серед поневолених народів на тому місці, на яке заслуговують за свій вклад у протимосковській революційно-визвольній боротьбі. Цю справу треба конче мати постійно на увазі, щоб черговим разом політичний капітал з подібних виступів, як останній, був насправді відповідником найсильнішого фактора в протибольшевицькій боротьбі, який без сумніву творить український народ.

Хоч ми присвятили багато місця советсько-британським розмовам, згадаємо ще про один епізод, який до сьогодні хвилює британську opinio. Йде про таємне зникнення командора британської фльоти, водолаза Крабба. У день приїзду «Орджонікідзе» — корабля, що привіз большевицьких «дипломатів», Крабб, згодом, одержав завдання підплисти до корабля. З тієї виправи Крабб більше не повернувся.

Опозиційна преса дуже гостро критикує уряд за «порушення господарями прав гостинності». Ціла справа ще невияснена. Невідомо, хто, чому висилав Крабба, так, зрештою, як і невідомі обставини його зникнення. Але, на нашу думку, той т. зв. «скандал» найменше стосується британців. Сер Антоні Іден сказав, що «коли в хату приходять гості, то немислиме, щоб переглядати їхню гардеробу». Зовсім слушно, і, здається, немає ні одного чесного чоловіка, що з тим поглядом не погоджувався б.

Гірша справа однак, коли «гостями» є типи, які мають звичку ховати срібну вилку чи ложку в кишеню. Очевидно, Хрущова ні Булганіна такі дрібниці не цікавлять. Але ми знаємо безчисленні приклади, коли большевицькі «ексцеленції» в Канаді, США, в різних європейських і азійських країнах крали документи, організували саботажі, «ячейки» поривали людей і т. д. Коли такому «гостеві» хтось дивиться на руки, зовсім нас не дивує. І ми навіть сьогодні не були б здивовані, коли б дізналися, що Крабб, напр., живе, та що його пірвали советські водолази, які теж прибули на «Орджонікідзе» зі своїм шефом Хрущовим.

Найновіша советська афера, яка вказує на те, що большевицькі дипломати мають звичку в гостях наповняти кишені своєї гардероби краденими речами, відбулася в Анкарі. 11 травня турецький міністер закордонних справ подав до відома, що протирозвідча служба Туреччини приловила «на гарячому» заступника військового аташе СССР на «організації» важливих військових документів. Коли б щось подібне трапилося західному дипломатові в СССР, він, гравдоподібно, не вийшов би з тюрми, не зважаючи на дипломатичний імунітет. Советського шпигуна Туреччина просто... викинула зі своєї території.

Американці теж мають нову історію з діяльністю советських «дипломатів» на своїй території. 25 квітня уряд США зажадав усунення зі своєї країни двох членів советської делегації при ООН: Гурянова і Туркіна. Вони, без сумніву, за дорученням свого зверхника, шефа большевицької делегації при ООН, Аркадія Соболева, «виклопотали» поворот «на рідну» п'ятьох кол. советських громадян, утікачів з «Туапсе», що спершу перебували в національному Китаї, а згодом дістали азиль у США. Советські урядники в США так довго шантажували, тероризували та «переконували» втікачів, що вони врешті заламалися й дали свою згоду на

поворот. Проти їхнього від'їзду уряд США протестувати не міг, але остаточно ясно, що делегати ОН не мають права займатися в чужій державі «репатріацією», тільки призначеними їм обов'язками.

Але того роду компромітації СССР на міжнародному терені Москву найменше турбують. Жодні засади моралі та прийняті обичаєві норми не здержують большевиків у їхньому вступі на вільний світ. Вигідний і успішний для большевиків засіб послаблення Заходу — це політика поширювання неутралістичних настроїв, зміцнювання комуністичних п'ятих колон у «капіталістичних» державах, підготування ґрунту до переворотів («відпруження») в країнах, де ще комуністи не прийшли до голосу. Все те від довшого часу дає Москві видні успіхи, і треба бути приготованим, що тієї тактики вона так довго вживатиме, доки буде знаходити наївних, що з москалями хочуть «договоритися».

Для піддержування тих безпідставних надій кремлівські володарі мають невичерпні запаси все нових трюків. Саме до таких блефів треба зарахувати постанову «розв'язання» Комінформу, яку проголошено напередодні приїзду Хрущова і Булґаніна до Бел. Британії. Здавалося б, що резигнація СССР з такого інструменту міжнародної пробольшевицької роботи й розвідки, це справді великий поступок Москви супроти Заходу. На ділі ж користь з цього виносить тільки Москва. Насамперед, це ще тісніше об'єднання з комуністичною Югославією, яка в Комінформі вбачала одну із перешкод до своєї співпраці з СССР. Не дивно, що саме Тіто привітав рішення Кремля найбільш гаряче та що справді взаємини між Београдом і Москвою далі затісняються. Коли йде, натомість, про Захід, то функції, що їх виконував Комінформ, перебрали комуністичні п'яті колони, які дістали доручення «знайти» інші форми координації співпраці. Іншими словами, досі відомо було, що міжнародною комуністичну роботу координував Комінформ за вказівками Москви, а сьогодні, покищо, не відомо, як зветься такий самий координаційний центр. Зате цей «жест» Москви викликає серед неутралістів чимало нових надій та дав новий поштовх до советофільської пропаганди на Заході.

У квітні московська «Правда» розпочала нову кампанію за «спільний фронт комуністів і соціалістів». У статті, поміщеній 18 квітня, большевики пишуть, що «приспівнене міжнародне зближення робітничої класи і розвиток міжнародного соціалізму є скеровані проти нової світової війни та служать остаточній меті тієї класи». Саме така «робітничка класа» перемогла у виборах на Цейлоні, що відбулись там ще 5 квітня. Листа «людового фронту» здобула таку більшість, що має повну перевагу в парламенті, і уряд, який створили соціалісти наспілку з комуністами, має широку свободу рухів. Новим цейлонським прем'єром є Соломон Бандаранайке. Одним із перших заходів теперішнього цейлонського уряду є позбавити Вел. Британію оборонних західних баз на тому острові. Бандаранайке заявив, що на конференції Коммонвелту, яка має відбутися у червні в Лондоні, він висуне справу стаціонування британських військ на Цейлоні. На його думку, присутність «чужих баз на території Цейлону нарушує суверенітет країни». Очевидно, що цей політик, зі зрозумілих мотивів, промовчав необхідність теж і військової співпраці країн, які бажають боронитися від московської небезпеки. Ніхто, крім большевиків, не говорить про порушення суверенітету Вел. Британії, Франції, Німеч-

чини чи інших держав, коли вони взаємно добровільно погоджуються на вдержування військових баз у заприязнених країнах. Натомість, так теперішній уряд Цейлону, як і Неру, голосно заговорили про «мирну коекзистенцію», і треба сподіватися, що після правдоподібного відсунення впливів західних держав, на Цейлоні прийде до затіснення стосунків з советами. Зовсім подібна ситуація постала в Ісландії (про що ми писали в нашому попередньому огляді), де уряд «людового фронту» готується до усунення з острова баз НАТО.

Скандинавські країни перебувають під дальшим тиском більшовицької агентури, своєї компартії, яка, згідно з генеральною лінією Кремля, змагає до парляментарних перемог «людового фронту». На початку травня комуністичні послы у шведському парляменті виступили з пропозицією повністю змінити закордонну політику Швеції. Йде їм про скерування шведської політики на неутралістичні шляхи, відорвання країни від зв'язків зі Заходом та, очевидно, про «затіснення дружби із могутнім сусідом — ССРСР». Покищо, проект комуністів відкинула парляментарна комісія для закордонних справ, та загально мало виглядів на те, що в короткому часі маневрування комуністів вдасться, все ж їхні намагання в тому напрямі далі тривають і без відповідної протиакції патріотичного табору небезпека для Швеції не надто далека. Совети зі свого боку намагаються влегшити заходи комуністів. До Стокгольму приїхала делегація верховного совета, яка розвиває міражі майбутніх користей для Швеції із тісної співпраці з ССРСР. Слід згадати, що преса загально прийняла неприємно візиту більшовиків, а щоденник «Дагенс Нігетер» у передовій статті гостро заатакував злочинну політику Москви та навіть помістив списки замордованих більшовиками кол. політиків балтицьких держав. Вечірній часопис «Експрессен» вмістив на адресу більшовиків статтю, затитуловану великими буквами: «Ми вас не вітаємо»...

Правдоподібно, активність і успіхи советської закордонної політики були головною причиною нарад представників НАТО, що відбулися в перших днях травня в Парижі. Цим разом конференція членів Атлантійського пакту особливо цікава, бо була присвячена обговоренню зовсім нових і незвичайно важливих проектів. Ішло про поширення засягу дії НАТО з військової на інші ділянки. Дуже добре сконкретизував цю справу канцлер Аденауер у своєму інтерв'ю для преси. «НАТО, — говорив канцлер, — створено в той час, коли існувала небезпека гарячої війни. Сьогодні вона змаліла. Совети послуговуються іншою тактикою. Тому теж і НАТО мусить застосувати іншу тактику. Насамперед воно мусить координувати питання взаємин і зовнішньої політики у відношенні до ССРСР. Москалі не стали сильнішими. Це Захід ослаб. Маємо виразні позначки невиваженості координації політики супроти більшовиків. Тому треба зробити заходи в тому напрямі, щоб стимулювати політичну діяльність НАТО. Державні делегації при НАТО мусять дістати від своїх урядів більше інструкцій у політичних, соціальних і інформативних питаннях». Думку поширити діяльність держав Атлант. пакту теж на позавійськовій ділянці заступали теж США, зокрема їхній міністер закордонних справ Даллес. Для уточнення нових завдань НАТО і випрацювання плану дальшої дії на конференції обрали «студійний комітет» з трьох людей, міністрів закордонних справ Канади — Пірсона, Італії —

Мартіно й Норвегії — Лянге, яким дали доволі широку ініціативу. Мін. Даллес оцінив договорення в тій справі, як велике досягнення, та при тій нагоді зазначив, що США думають найбільш енергійно розвинути господарську кооперацію НАТО й у цей спосіб піддержати протиофензиву Заходу, як оборону проти совєтської інфільтрації, зокрема в т. зв. економічно відсталих країнах. Цікавий і доволі характеристичний був плян французького міністра закордонних справ, Піно. Він бажав створити скомпліковану організацію під контролею ООН і ввімкнути в господарську співпрацю також большевиків. Його проєкт сприйнято застережливо, а преса інтерпретує, що виступ Піно великою мірою подиктований міркуваннями, зв'язаними із поїздкою французьких державних мужів до Москви.

Підсумовуючи наради НАТО, покликаємося на кінцевий комунікат конференції, в якому сказано, що Атлантийський пакт постав у висліді загрози зі Сходу. Солідарність і непохитність супроти совєтських агресій в Європі мала для большевиків відстрашуючі наслідки, й тому вони рішилися на т. зв. політику коєкзистенції. Далі сказано в комунікаті, що причини, які привели до створення НАТО, не зникли й альянти мусять змагатися за збереження безпеки.

У першій половині травня приїхав до Парижу з державною візитом диктатор Югославії Тіто в товаристві своєї жінки. Тіто прийняв французький уряд зі всіма почестями, як голову держави, а французький президент удекорував його за заслуги в боротьбі проти Німеччини. Його візита дала нагоду неутралістичній пресі черговий раз вихвалювати «мирну коєкзистенцію» та закривати правдиву роллю, яку виконує комуністична Югославія та її диктатор Тіто. Коли деякі часописи вважають Тіта совєтським троянським конем, який має привести до загибелі вільний світ, у тому числі і Францію, то інтерв'ю диктатора неутралістичному щоденникові «Ле Монд» зайвий раз підтверджує цей — і так ясний — погляд. У згаданому інтерв'ю Тіто твердив: «Деякі люди на Заході вважають, що нове положення (в ССРСР, — прим. Б. В.), це тактичний маневр. Це повністю помилковий погляд. Зміни в ССРСР надто глибокі, щоб були тільки маневром. Теперішні керівники Совєтського Союзу могли з власного досвіду переконатися, що сталінські методи не дозволяли на жоден поступ».

Перед виїздом Тіта проголошено спільний французько-югославський комунікат, який в основі стверджує: «широку однозгідність поглядів обидвох урядів». Тіто піддержить зусилля в напрямі ліберальної розв'язки альжирської проблеми, Югославія апробує плян Піно «економічної допомоги для господарсько відсталих країн» та підкреслює потребу французько-югославського договору в справі роззброєння.

15 травня французький прем'єр Гі Молле і міністер закордонних справ Піно відлетіли, на запрошення совєтського уряду, до Москви. Предметом французько-совєтських розмов є проблема Німеччини, роззброєння, положення на Близькому Сході, культурна співпраця, збільшення товарообміну, звільнення воєннополонених, що ще перебувають у ССРСР, та інше. Немає сумніву, що Москва докладе всіх зусиль, щоб прихилити французьких керівників до послаблення спілки з західними альянтами та, можливо, обіцуватиме в обмін «приянь» та піддержку французів у Аль-

жирі. Коли пишемо ці рядки, розмови в Москві ще ведуться, і немає про них ближчих даних. Але слухна видається замітка коментатора британського радіо, що це самі більшовики перед роком односторонньо зірвали договір приязні з Францією. Чи на те, щоб його «тепер знову продати»? Дуже проблематична теж допомога СРСР для Франції в Алжирі. Саме комуністи є тим чинником у північній Африці, що не тільки спричинює пролив французької крові й змагає до того, щоб Франція втратила там свої території, але хоче взагалі усунути західні впливи з того району світу. З тих своїх плянів Москва ніколи не зрезигнує, навіть коли б розмови справді відбулися в найбільш приязному дусі й коли б французькі керівники приїхали до Парижу з великими обіцянками кремлівських володарів.

Тим часом закінчила свою поїздку по Советському Союзу французька делегація соціалістів. Їх прийняв на Кремлі Хрущов, Мікоян та інші советські горлорізи. Преса писала, що прийняття було дуже величаве, відбулося в колишніх царських залах та з великим блиском. Делегація відбула поїздку до Ленінграду, Києва, Харкова, Одеси й інших міст у СРСР. Треба припускати, що тепер, після її повороту, збільшаться голоси, які пропагують «співпрацю соціалістичних сил» та «робітничої класи», дарма що таких голосів ніколи не бракувало.

Під кінець нашого огляду, ще одна вістка, яка облетіла світову пресу та стала джерелом багатьох коментарів. Вістка ця з Кремля, проголошена якимсь МВД-истом французьким соціалістам. Отже більшовики твердять, що вони: 1) дозволяють відтепер кожному робітникові в СРСР по своїй волі вибирати і зміняти місце праці, 2) касують усі концентраційні табори і припиняють депортації. Ця інформація московських циніків призначена, правдоподібно, для «найдурніших буржуїв» та для тих, про кого москалі думають, що вже нічого не пам'ятають. Досі Москва запевнювала при всяких нагодах, що робітник в СРСР це «найщасливіша» в світі людина і має «найбільшу волю». Таку саму кількість разів москалі твердили, що в СРСР немає ніяких концентраційних таборів та що такі існують тільки в Іспанії, США й інших капіталістичних країнах. Тепер нагло соціалістичним ентузіястам «радянської країни», що приїхали з Парижу, більшовики признають, що робітник у СРСР був кріпаком, отже щойно тепер, за «ери» Хрущова і Булганіна, він матиме повну волю. Признають, що були концентраційні табори, але тепер їх уже «не буде». Правда, для обережності, щоб на майбутнє мати ще раз змогу щось обіцяти, більшовики додали, що на місці зліквідованих концтаборів постануть «табори перевиховання працею». Якщо б вірити московським опришкам, то слід припускати, що тисячі «розкрячених» робітників пойдуть до безчисленних таборів смерті СРСР, щоб там здійсмати таблиці з написом «Трудово-ісправительний лагерь» та прибивати нові з демократичними написами «Лагерь перевоспитания трудом». Депортації, здається, вже давніше «припинилися», бо Хрущов твердив, що «Сибір не страшний» і що всі туди йдуть «добровільно» виконувати «патріотичний обов'язок». Цинізм, на який здібна тільки здичавіла московська ментальність. Як це не дивно, але кількість людей на Заході, що цього не бачать і вірять в кремлівські брехні, — таки буде велика!

Париж, у травні 1956 р.

Борис Вітошинський

3 листів до Редакції

ЩЕ РАЗ ПРО ВЕЛИКУ СПРАВУ

Стаття З. Карбовича п. з. «Ще раз про велику справу» в безрезневному числі «Визвольного Шляху» (ч. 3, 1956) викликала жвавий відгук читачів нашого журналу. Незалежно від того, що в поглядах на цю справу є багато поважних різниць, усі одначе згодні в одному: порушена справа є справді велика й заслуговує найбільшої уваги з боку Ієрархії наших Церков і української громадськості.

Для її обговорення радо відкриваємо сторінки «В. Ш.». Однак усіх Шановних Дискутантів прохаємо вести дискусію на рівні, який відповідав би глибоким перспективним плянам майбутнього нашої Церкви. Нашою метою є творити атмосферу дружби і приязні, згоди і братерства поміж нашими обидвома мученицькими Церквами. Нашим бажанням є, щоб усі складні проблеми нашого національного й релігійного життя були розв'язувані в душі справжнього християнства і національного соборництва.

Тому не будемо друкувати таких листів або статей, які порушували б особисту чи національну гідність авторів-дискутантів, або ображали б почування українців одного чи другого визнання. Думку такого чи іншого автора можна заперечувати, але гідність автора треба шанувати, коли знаємо, що він підходить до справи чесно, віддано, з глибини своєї душі, так само як і ми, хоч його погляди інші від наших. Тож будемо друкувати тільки такі голоси, які відповідатимуть стилеві нашого журналу, які вносять щось нове, творче, об'єднуюче, дають позитивні пропозиції та своєю формою висловів не обезцінюють обговорюваної справи.

В цьому числі «В. Ш.» друкуємо, порядком обговорення, зауваги українського католицького священика о. І. Шевціва до справи Українського Православного, чи взагалі Українського Патріярхату. Не всі коментарі о. І. Шевціва до статті З. Карбовича відповідають її дійсним інтенціям. А низка висунених о. І. Шевцивим тез мають, на нашу думку, дискусійний характер. — Редакція.

Вельмишановний Пане Редакторе,

Дозвольте перш усього передати мої щирі вислови признання для редагованого Вами місячника «Визвольний Шлях». Слідкуючи за змістом статей на суспільно-політичні та науково-літературні теми, не можу не признати їм високого рівня й актуальності.

В останньому часі, мою особливу увагу звернула на себе стаття пера п. З. Карбовича, п. з. «Ще раз про велику справу», вміщена у Вашому місячнику, ч. 3. 1956 (ст. 266-270), в якій автор кладе під дискусію справу встановлення патріяршого престолу в Києві. З уваги на вагу порушеного питання, я подивляю автора за його відвагу з якою він трактує цю справді велику й потребує холодної застанови справу.

Хоч автор має на увазі створення православного Патріярхату в Києві, я вірю, що це не піде на шкоду цієї справи, якщо дозволите й мені — католицькому священикові — висловити на сторінках Вашого місячника мій особистий погляд на цю справу й мої критичні зауваги до згаданої статті п. Карбовича.

Розглядаючи справу створення українського патріярхату з виразно національно-політичного становища, стаття п. Карбовича викликає вражен-

ня, що П авторові йде ще про один український, тим разом уже церковний «центр» і свого роду церковний протибольшевицький блок з провідною ролю українців у ньому. Такий Київський Патріархат, на думку п. Карбовича, мав би бути в єдності з Царгородським патріархом і мав би протиставитись «московському псевдопатріархатові».

Авторові здається, що після створення українського Патріархату, царгородський патріарх зараз же його поблагословить і стане в один проти-комуністичний фронт з нами. Чи справді той царгородський патріарх проявляє таку протимосковську чи принайменше протикомуністичну діяльність, що під його проводом, чи навіть у духовій єдності з ним, ми могли б творити разом з ним протимосковський фронт? Підстав до сумніву є багато. Відомо ж, що московський патріархат існує вже понад 350 років, та що від 13 років московська Церква вислугується безбожному режимові, а царгородський патріарх не виступив проти цього зі своїми канонічними санкціями, ані разу!.. Царгородський патріарх ще досі не визнав канонічності й автокефалії УАПЦ. Він і не може надати канонічної важности українському патріархові, бо ж своїх прав до України його попередники зреклись в користь московського патріарха.

Та справа не тільки у визнанні українського Патріархату царгородським, але й в моральній силі цього останнього. Хіба царгородський патріарх справді становить собою таку духову, моральну силу, що може й нам допомогти? Навпаки, треба сказати, що не маючи сильної піддержки з боку державних чинників, як це бувало колись, царгородський патріарх сьогодні сам находитись в занепаді й дефензиві перед переважними впливами московського патріарха на Сході.

П. Карбович думає, що через саме створення українського Патріархату «ще більше згуртувались б поневолені народи і їх Церкви проти Москви». Про це рівнож можна сумніватися. Бо, якщо вони (ці Церкви й народи) ще досі не зрозуміли небезпеки комунізму й досі не змобілізувались духово проти безбожної Москви й не об'єднались проти неї, то навіряд, чи створення тут навіть українського «папського» престолу, не то що патріаршого, щось помогло б... Проти безбожної Москви треба поставити віру, силу духу, правдиве християнство, а не саму форму церковної організації й людську фантазію! Тут треба перш усього, правдивого християнського життя поодиноких українців і цілої нації, треба єдності наших прямувань й молитов, а тоді вже й форма щось значитиме.

Пишучи: «... Коли б сьогодні створено Київський Патріархат, встановивши на його Престолі Опікуна... Може тоді внутрішній розклад і не порядки устали б, бо побачили б священослужителі і вірні, що для такої величної мети варта жити й працювати, щоб поставити нашу православну Церкву на висоту гідну великого звання Патріаршої Церкви...», — п. Карбович ще раз унагляднює сумний стан Української Православної Церкви, якщо там потрібно аж таких земських мотивів і спонук, щоб заохотити її священослужителів до праці для добра своєї Церкви й народу. Та, навіряд, чи й це допоможе. Бо, якщо досі їх не об'єднало добро Церкви й спасіння душ та Христовий заповіт, «щоб усі були одно», то тяжко повірити, що сама назва — перейменування котроїсь вітки української православної Церкви на патріархат, змінить сумний стан речей. Не можна ж забувати, що сьогодні, крім Української Католицької Церкви й УАПЦ існують ще кілька інших Церков, які рівнож називають себе українськими й православними. Правда, при творенні українського патріархату, п. Карбович робить політичну ставку на УАПЦ. Пишучи таке, п. Карбович, або не знає стану УАПЦ і її спроможностей у цьому напрямі, або втікає від дійсности.

При порушуванні справи патріархату, слід мати на увазі, що національний патріархат — це свого роду церковна монархія, а не конгломерат різних Церков, а звідси й уряд патріарха — це уряд батька. Титул патріарха не такий, що його можна надати комунедбудь. Той титул

повинен носити справжній духовий батько українського народу типу митрополитів В. Рутського, П. Могили, А. Шептицького... Створення патріархату — справа поважна, й тому її треба довго і глибоко продумати і над нею застановитись. Створення патріархату було б справді великим досягненням українців, але якщо б воно відбулось на Українських Землях, а не на скитальщині. Еміграція ледве чи спроможна зробити якесь рішення великої ваги у церковній ділянці.

При всім багатстві різних думок статті п. Карбовича, в уважного читача вражає відсутність одної, що, на мою гадку, найголовніша, а саме: п. Карбович ані разу не застановляється над створенням українського патріархату, як бази й передумови поєднання всіх українців в одній Церкві. Бо, замість виходити з передумов поєднання всіх українців в одній Церкві, того найконечнішого фундаменту під будову нашої державності, і якої завершенням та прикрасою міг би бути український патріархат, то п. Карбович поступає навпаки: Спершу він хотів би поставити дах, забуваючи про решту, чого потрібно, щоб дім насправду таким називався і був.

Релігійна єдність — одна Церква — це, по-нашому, найперша передумова національної єдності, це підстава для створення патріархату, а не навпаки. Створення ж патріархату при наявності Української Католицької Церкви й кількох Православних Церков (які ледве чи всі на такий твір скоро погодяться), не причиниться до бажаної єдності, а навпаки, може стати причиною ще більших роздорів між українцями й причиною постанови кількох українських патріархатів. Отже, не від патріархату до єдності треба нам змагати, а навпаки. Бо патріархат — це овод єдності а не її причина. Український Патріархат повинен бути завершенням духових, релігійних і національних аспірацій українців та увінчанням їхньої боротьби за свої релігійні й національні ідеали. Отже, покищо, слід провадити боротьбу до її остаточного й переможного кінця, а тоді й за-служені лаври можна буде дати кому слід і як слід. По-нашому, ідея створення Патріархату у вільній українській державі служитиме більшим стимулом до дальшої боротьби українських патріотів, ніж заіснування патріархату на еміграції.

Шкода, що у своїх політичних міркуваннях про створення українського Патріархату п. Карбович ані разу не подумав про один Український Патріархат, у якому об'єдналися б не тільки всі православні українці, але теж і католики. А варто було застановитись над створенням Католицького Патріархату, чи як хтось хоче — Українського Православного Патріархату, що був би в єдності з Римським Престолом. Створення такого патріархату напевно більше, ніж якийсь інший твір, допомогло б навіть нам легше досягнути нашу політичну мету. Адже ніде на сході не побачимо такої рішучої постави до безбожництва й до московського комунізму, як це бачимо на поставі Римського Апост. Престола. Чому ж тоді творити свій маленький фронт та ще й під сумнівним проводом царгородського патріарха, коли тут ось маємо союзника й могутнього, і доświetленого, і такого, що в силі нам активно допомогти.

Створення Українського Патріархату з'єдиненого з Римом, привернуло б українській Церкві давню провідну ролю на Сході Європи. Такий бо католицький — т. зн. православний — з'єдинений з Римським Апостольським Престолом Український Патріархат став би переємником давніх прав київських митрополитів, а в слід за тим мав би право поширювати ідею церковного з'єдинення — православного православ'я — теж і поза межами України. Таке самопочуття послання правли й свого Божого покликання на Сході Європи, надавало б українським місіонарям церковного з'єдинення духовного запалу й витривалості перших апостолів, воно давало б їм право нести цю ідею іншим народам. Створення Українського Патріархату без його поєднання з Римом, не дасть такому патріархатові ніякої внутрішньої динаміки, ані права до експансії, до місіонерства, та приведе його до заскорузлості в границях України.

Навпаки, поєднавши патріарший титул й повагу з новим духом і зробивши його носієм ідеї церковного «з'єдинення православного сходу з Римським Апостольським Престолом, з Заходом, такий Український Патріархат напевно мав би успіх й сповнив би ще вищу місію України на Сході Європи, ніж та, що про неї думає п. Карбович. З того таке закінчення:

Створення Українського Патріархату справді відповідає релігійним і національним вимогам українського народу й на таке високе відзначення український нарід, своєю вірністю Христові й обороною свого християнства перед постійними нападами з боку східних наїздників продовж сторіч, собі заслужив. Такий Український Патріархат має бути пересемником ролі й значення Української Церкви з часів св. Володимира і Ярослава Мудрого та носієм ідей В. Рутського, П. Могили та А. Шептицького на Сході Європи. Щоб цю ролю осягнути й об'єднати у своїм лоні всіх українців, такий Український Патріархат мусить бути в єдності з Апостольським Престолом в Римі.

З уваги ж на те, що справа створення Українського Патріархату — це справа поважна й великої ваги, якої не може розв'язати тільки частина українського народу на еміграції суцзя, ані така розв'язка не може статися нагло, та ще й при рівночасній наявності багатьох українських православних Церков й української католицької Церкви, тому найпершою передумовою до майбутнього створення такого одинокого Українського Патріархату — це осягнення релігійної і національної єдності всіх українців. Для осягнення цієї передумови нам треба перш усього молитви, готовости до обопільних поступок, конечних при взаємному порозумінні й для взаємного зближення, братньої любови та широго бажання поєднання всіх українців в одній Церкві, в однім стаді, під проводом одного Пастиря. Маючи одну Церкву й одного пастиря нам легко буде назвати його, як нам подобається, а і йому самому приємніше тоді буде носити його пастирські — патріарші інсигнії.

Одночасно дозволяю собі переслати Вам у залученні 2 статті, що мають на меті висвітлити постанови патріархатів і патріарших титулів та спроби створення Українського Патріархату в нашій історії.

З християнським привітом

о. Іван Шевців, Лондон.

З НОВИХ ВИДАНЬ

Юрій Тис: «РЕЙД У НЕВІДОМЕ», В-во Юліана Середюка, Буенос-Айрес, 1955 р., ст. 260.

Історія Атауальпи, казкові багатства та висока культура інків, жорстокі еспанські конкісти, — це дуже цікава тема. Вона служить сюжетом художніх творів письменників майже всіх народів. Звичайна річ, що кожний з них не тільки використовував, але й насвітлював їх на свій лад.

І ось узявся за неї й український письменник. Не був би він українським письменником, коли б не почав історії Атауальпи від українця Миколи Претвича, але не тільки ця суто формальна риза визначає національність Юрія Тиса. Кожний персонаж, кожний їхній задум, їхнє світосприймання й розуміння честі, відваги, сенсу життя, врешті, й спосіб їхнього життя — такі органічно-українські, що не зважаючи на інші часи й простори, — сучасники побачать у них себе, своїх друзів, наші мрії й змагання, наші ідеали й... наші хиби.

З темою про Атауальпу повівся Юрій Тис наскрізь оригінально. В інших письменників, Атауальпа — інський національний герой і останній борець за незалежність інської держави, та останній її володар. У Тиса він менше симпатичний: братовбивця, бастард, самозванець та опортуніст у відношенні до сильнішого ворога. Зате еспанські імперіялістичні конкістадори не виглядають надто жорстоко в Тисовій версії. Правда, вони привласнюють собі золото чужих людей у чужій країні, але ж бо вони, ці власники... дикуни й погани! Правда, вояки ховають золото по своїх клунках і кишенях, але... на кораблі його їм велику частину відберуть і... наповнять ним державну касу Еспанії! А «добро держави — найвищий наказ»! Ця шляхетна формулка завжди подобається молоді всіх народів, але смію виступити з твердженням, що українська молодь, зокрема ж підсоветська, зогидила собі цього молоха — чужу державу, якій мусіла віддати все найкраще з життя, й виводи Франціска Пізарра її напевно не переконують. Та цього, зрештою, й не мав на меті письменник, бо його герої, й «шляхетно-народжені», й виходці села, — погорджують безідейною голотою, спраглою наживи. Вони горнуть до лицарів — не тільки з назви, але й з благородности, — й з ними знаходять спільну мову.

Пригоди трьох українців у Туреччині, Еспанії й Перу вивів Юрій Тис, з погляду історичної й мистецької правди, без закиду, незвичайно інтелегентно, логічно й тактовно. І це уважаю однією хвилюючою книжкою! Могла б вона для молоді бути менш вірна в історії й географії, зате була б їй більше фантазії, більше романтики й фасцинуючих моментів, навіть коли б вони виявилися... анахронізмом чи іншим «ляпсусом». Бо ж книжка призначена насамперед для молоді, хоч її з приємністю перечитає й старший читач. (До речі й не во гнів обидвом Авторам, — Любомирського повісті сповнені яскравими «ляпсусами», але читаються з непослабним зацікавленням, бо діють великою мірою на уяву). Але Тис — риса прикметна інтелектуалам, — боїться писати «дурницю» й тому не дає волі своїй уяві, притримуючись точно того, що він беззастережно вивчив.

Зате в нього є чого повчитися. Саме цієї лицарськості, благородности, чесности, яких так бракує нам у сучасному житті! Деякі думки у книжці — хоч трактують проблеми 16 ст. — такі сучасні, що їх могла б наша молодь сьогодні виписати як кличі й гасла. Наприклад:

«Доки заховуватимемо в собі лицарські чесноти, доти вірю в успіх нашої правди. Але коли від цієї голоти навчимося любити золото — пропадемо!» (ст. 144).

А скільки ж то наших людей «навчилося в голоти любити золото». Горе нам, коли молодь піде за голотою, а не за лицарями «без страху й закиду»!

Мистецьке оформлення Бориса Крюкова — знамените, коли мова про лицарсько-іспансько-індіанський кольорит (нагадує його ілюстрації до Дантової «Божественної комедії») й турецький (його ілюстрації до казок з «1001 ночі»), але зовсім незадовільне для підкреслення української теми, ідеї й автора. Та й сама обкладинка, що мала б зображувати головного героя — козака Миколу Претвича — зобразила... Дон Кіхота! Невже Б. Крюків так потону в роботах для інших народів, що затратив «національне» в своєму мистецтві?

В-во Юліяна Середюка, яке тільки починає друкувати книжки, починає добре: побіч доброго автора, цікавого змісту, мистецького оформлення, дає досить добру українську мову, що в книжках для молоді має першорядне значення, а чого здебільша не доцінюють наші шановні видавці.

Софія Наумович

ПРЕСОВИЙ ФОНД «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

Велика Британія

Листа ч. 105а, збірщик п. Ф. Ванат (Лідс). Жертвували: М. Держило — 5 ш.; по 4 ш. — Ф. Ванат, М. Мална; В. Темник — 3 ш.

Листа ч. 513, збірщик п. В. Баби́к (Олдгам). Жертвували: Широкий — 10 ш.; по 5 ш. — В. Баба́к, В. Волчанський; І. Семчик — 3 ш.; Н. Ма-
чарай — 2 ш. 6 п.; по 2 ш. — С. Задвірний, Л. Душний, І. Тарновський,
Ф. Деревенський, М. Стецко, І. Потримайко, І. Типа, В. Гнатів, Турчин;
по 1 ш. — М. Гринюк, І. Барилко.

Листа ч. 514, збірщик п. М. Бахмат (Шіплей). Жертвували: М. Бахмат — 10 ш.; по 5 ш. — Д. Мельник, Т. Лапчак, М. Федорак, М. Ревіляк; І. Тхорик — 4 ш.

Листа ч. 519, збірщик п. П. Балицький (Ловтов). Жертвували: по 10 ш. — П. Балицький, В. Палюга, І. Семкович; по 5 ш. — А. Пика, І. Креськів, М. Дідюк; В. Флюнт — 4 ш.; по 2 ш. 6 п. — С. Сокаль, М. Товарницький, В. Тижник, В. Данило.

Листа ч. 524, збірщики пп. П. Баран, С. Стельмахович (Голборн). Жертвували: П. Баран — 10 ш.; по 5 ш. — М. Довган, І. Маслюк, С. Стельмахович, М. Грицюк, М. Грицюк, п-во Гор (англ); К. Масловський — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — п-ві М. Стельмахович, п-ні К. Маслюк, І. Казимирович, С. Сивик.

Листа ч. 529, збірщик п. І. Белей (Інверан Камп). Жертвували: по 10 ш. — І. Белей, М. Коцан; по 5 ш. В. Іванчак, М. Темоха; О. Махнач — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — В. Петричак, К. Шалатов, Г. Дзіковський.

Листа ч. 530, збірщик п. В. Бендзак (Ноттінггам). Жертвували: В. Бендзак — 10 ш., по 5 ш. — П. Івасків, О. Безкоровайний, М. Губалик; по 2 ш. 6 п. — М. Осуковский, М. Куш... (?).

Листа ч. 533, збірщик п. М. Бережанський (Ноттінггам). Жертвували: по 5 ш. — М. Бережанський, І. Бугай; В. Цап — 2 ш. 6 п.; по 2 ш. — Д. Клим, І. Бережанський.

Листа ч. 536, збірщик п. М. Березький (Манчестер). Жертвували: М. Березький — 16 ш.; Р. Савчук — 4 ш. 6 п.; І. Стах — 4 ш.; по 2 ш. 6 п. О. Максимовський, В. Гавриляк, Я. Соколик; по 2 ш. — М. Бандура, Кулик, Р. Мартинюк.

Листа ч. 539, збірщик п. М. Білас (Гуддерсфілд). Жертвували: М. Білас — 10 ш.; по 5 ш. — П. Януш, І. Чолач; по 4 ш. — Г. Раківський, Т. Кобилянський; по 3 ш. — І. Пивоварчук, І. Гарасимів, М. Шкіра; по 2 ш. 6 п. — П. Ліцків, С. Загнійний, С. Піскош, О. Пука, М. Гнатківський, Я. Лютак, П. Боднарчук; П. Цьох — 2 ш.; по 1 ш. — М. Кравець, Т. Бойко, В. Доротяк.

Листа ч. 540, збірщик п. О. Білозір (Кліторпе). Жертвували: по 10 ш. — О. Білозір, В. Погорілий, Г. Похилко.

Листа ч. 544, збірщик п. С. Бобко (Олдгам). Жертвували: по 5 ш. — С. Бобко, Б. Кульчицький, Ю. Війтович; М. Війтович; М. Рудковський — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — І. Токарик, В. Влашко; по 2 ш. — С. Смерек, І. Стульковський, П. Боднарчук, В. Рудий, О. Федів; 1 ш. — І. Юзв'як.

Листа ч. 549, збірщик п. П. Боцій (Брадфорд). Жертвували: по 10 ш. — Г. Мельничайко, І. Логін; по 5 ш. — П. Боцій, В. Б., Ф. Хомишак, В. Дудар, В. Гес, В. Бор...? (литовець); по 4 ш. — М. Струк, М. Пристай; С. Савків — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — Ю. Романів, І. Тароус, І. Сантар, В. Гук; по 2 ш. — П. Головінський, Д. Дубішак.

Листа ч. 562, збірщик п. Д. Бойчук (Лій). Жертвували: по 10 ш. — Д. Бойчук, П. Гола; Д. Саляник — 5 ш.; Т. Щегольський — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — А. Сопків, М. Галадій, П. Пісгун; по 2 ш. — Д. Струмінський, І. Семчак, Т. Грабовинський, О. Костів.

Листа ч. 568, збірщик п. М. Боровий (Манчестер). Жертвували: М. Боровий — 10 ш.; по 5 ш. — Я. Соколик, В. Давидяк, М. Остафійчук; по

2 ш. 6 п. — П. Лазарів, М. Чайковська, Е. Сиваник, П. Стасюк, Е. Трус, В. Малькович; по 2 ш. — П. Лучків, В. Рутковський, Середницький; по 6 п. — І. Сурняк, В. Струтинський.

Листа ч. 569, збірщик п. В. Боруцький (Волтгам Крос). Жертвували: В. Боруцький — 15 ш.; по 10 ш. — М. Шеретюк, І. Слюсарчук, І. Пелих, Я. Четанівський, М. Бачинський; по 3 ш. І. Лозинський, А. Василів; по 2 ш. 6 п. — І. Тижбер, І. Копина, В. Зелецький; по 2 ш. — І. Перхач, Ю. Денис, Б. Хомицький, А. Ясельський.

Листа ч. 572, збірщик п. Б. Бріль (Глясгов). Жертвували: по 5 ш. 6 п. — А. Джердж, Ю. Скоротко; Н. Козловський — 5 ш.; О. Орлюта — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — Б. Бріль, Д. Рішко, П. Унятович; по 2 ш. — І. Бекерський, М. Гуш, С. Шеремета, В. Вашлиця, М. Харенко, С. Сампара.

Листа ч. 583, збірщик п. І. Остафійчук (Ноктон). Жертвували: по 5 ш. І. Остафійчук, В. Фелисяк, Ю. Олійр, М. Мартинишин, В. Шимка; В. Кузик — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — М. Пласкій, І. Сенів, І. Заброцький — 1 ш.

Листа ч. 584, збірщик п. М. Бик (Скунтгорп). Жертвували: М. Бик — 10 ш.; по 5 ш. — В. Єременюк, О. Труцик, П. Романів; по 3 ш. — І. Шмагай, І. Польовий; по 2 ш. 6 п. — Д. Дембіцький, Г. Мандибур, В. Савченко, В. Мелявський, П. Крохмаль, М. Складан, М. Драчевич, П. Маслій, П. Соловій.

Листа ч. 591, збірщик п. М. Харук (Брадфорд). Жертвували: М. Харук 5 ш.; М. Федішин — 2 ш.

Листа ч. 594, збірщик п. І. Черевка (Брадфорд). Жертвували: І. Черевка — 10 ш.; В. Мостовий — 5 ш.

Листа ч. 601, збірщик п. С. Хоменко (Сляв). Жертвували: С. Хоменко — 10 ш.; по 5 ш. — С. Пелех, Тесинівський, В. Росяк, М. Ткачук; О. Кравчук — 4 ш.; по 2 ш. 6 п. — В. Кінашук, М. Гоголь, Марія Гоголь, Чубенко, Е. Щуркот, І. Білас, М. Сіньовські, М. Захаревич, І. Гнатюк, І. Скрипочка, М. Павлів.

Листа ч. 603, збірщик п. С. Стадник (Брістоль). Жертвували: по 5 ш. — Д. Никол. (?), М. Вінчур; по 2 ш. 6 п. — М. Хоптій, М. Старий, Гарасим, Гнатюк; по 2 ш. — С. Стадник, М. Іванчишин, Цимбалістий.

Листа ч. 604, збірщик п. М. Чорній (Лідс). Жертвували: М. Чорній — 10 ш.; по 3 ш. — О. Костишин, В. Громацький, В. Федорак, В. Слободян; по 2 ш. 6 п. — М. П'ятка, Д. Типа, Я. Задлоцький, М. Зілінський, В. Курик; по 2 ш. — Ф. Єлішевський, П. Делевин, І. Панчук, С. Медвідь.

Листа ч. 618, збірщик п. П. Дацьків (Ловтон). Жертвували: по 5 ш. — П. Казан, П. Дацьків, В. Мельничук, М. Дрофяк; по 2 ш. 6 п. — Г. Мердак, В. Святків.

Листа ч. 623, збірщик п. І. Дем'янчук (Лондон). Жертвували: по 10 ш. — І. Дем'янчук, П. Рафалюк, В. Масник; П. Липка — 7 ш.; по 5 ш. — А. Я., М. Перепічка, М. Лоїк — 4 ш.; по 3 ш. — Ягнішак, Г. Прийдун; по 2 ш. 6 п. А. Щур, І. Владика.

Листа ч. 634, збірщик п. С. Ділай (Ноттінгем). Жертвували: І. Підгірний — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — М. Баран, С. Ділай, І. Верхола; С. Римський — 2 ш.

Листа ч. 662, збірщик п. В. Дзюбак (Манчестер). Жертвували: І. Андруськ — 10 ш.; по 5 ш. — В. Дзюбак, І. Замоєський; В. Думич — 4 ш.; С. Андрушко — 3 ш.

Листа ч. 667, збірщик п. В. Фалюш (Ноттінгем). Жертвували: В. Фалюш, І. Старик, В. Мельний, М. Іваськів; А. Ухач — 2 ш. 6 п.

Листа ч. 672, збірщики пп. М. Стухлій, В. Федак (Ковентрі). Жертвували: по 1 ф. — В. Федак, І. Бобиляк; по 10 ш. — С. Собашук, М. Пантєла, В. Воубленник; по 5 ш. М. Ваврик, Г. Сачик, І. Максимів, В. Хоптяк, М. Стухлій, М. Демус, Ф. Панасійчук, П. Песторук; І. Воробець — 4 ш.; І. Фіялкович — 3 ш. 6 п.; І. Романович — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — В. Матвійський, С. Танчак, І. Депутат, В. Степанюк; по 2 ш. М. Мельник, С. Фецул, О. Костів; по 1 ш. — І. Кучмій, Р. Панько.

Листа ч. 676, збірщик п. Я. Гузан (Аштон-у-Ляйн). Жертвували: Я. Гузан — 5 ш.; по 2 ш. 6 п. — В. Слободян, А. Ониськів, С. Галай, М. Мула; по 2 ш. — П. Гнитко, Й. Міктей, С. Витягловський, М. Галай, В. Пришляк.

Листа ч. 683, збірщик п. І. Форма (Міддлсборо). Жертвували: А. Когут — 2 фунти; І. Крушельницький — 1 ф.; І. Форма — 10 ш.; В. Баб'юк — 5 ш.; С. Винничук — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — І. Врублевський, Ф. Дорошевич, І. Беркут, Я. Богачук, Н. Еричук, Я. Дяк, В. Смотрук.

Листа ч. 697, збірщик п. Г. Герелюк (Ковентрі). Жертвували: по 5 ш. — В. Будзак, І. Сіщук, М. Костюк, С. Рибак; М. Коцько — 3 ш. 6 п.; Г. Герелюк — 3 ш.; І. Космірак — 2 ш. 6 п.

Листа ч. 720, збірщик п. Д. Габчак (Гейвуд). Жертвували: по 5 ш. — Д. Габчак, В. Коник; по 4 ш. — П. Сидорович, М. Гусак, О. Ко... (?); по 3 ш. — Г. Шелебей; по 2 ш. 6 п. — І. Кураш, М. Новгородний, Д. Сорока, В. Пітуха, П. Максимович, М. Балицький, С. Крилишин, М. Брицько; по 2 ш. — В. Юрків, Л. Лапинський, М. Загородний, М. Загородний, О. Близнюк; Ю. Рудь — 3 ш.

Листа ч. 738, збірщик п. О. Журак (Брадфорд). Жертвували: по 1 ф. — О. Журак, П. Гуляк; М. Панас — 13 ш.; по 10 ш. — Г. Керничний, В. Охрін; В. Головка — 4 ш.; М. Добош — 2 ш. 6 п.

Листа ч. 768, збірщик п. І. Іванців (Бріг). Жертвували: М. Хибань — 7 ш. 6 п.; по 2 ш. 6 п. — І. Іванців, М. Вавранюк; по 2 ш. — Р. Процько, Г. Табака, А. Остапів, М. Голян, О. Белей; І. Табака — 1 ш. 6 п.; О. Крислатий — 1 ш.

Листа ч. 781, збірщик п. О. Ярецький (Ганлей). Жертвували: 3. Предко — 10 ш.; по 5 ш. С. Віра, Тернівський, Т. Долішний, Т. Панчак, Ю. Вінар; по 3 ш. — Г. Костик, В. Луцик, В. Пінкаржевський; по 2 ш. 6 п. — Д. Морський, І. Стець, І. Кордупель, Т. Пікулян, М. Олексин, О. Попович, С. Паска, В. Лісовська, С. Погорілий, М. Чемерис; В. Пацай — 2 ш.; І. Бурдик — 2 ш.

Листа ч. 824, збірщик п. Г. Королишин (Лондон). Жертвували: Г. Королишин — 1 ф.; М. Терлецький — 10 ш.; по 5 ш. — І. Стасік, М. Монюк; Саган — 2 ш.

Листа ч. 832, збірщик п. А. Ковалів (Ноттінгем). Жертвували: по 5 ш. А. Ковалів, С. Шелега.

Листа ч. 856, збірщик п. О. Курляк (Ноттінгем). Жертвували: М. Копитко — 10 ш.; О. Курляк — 6 ш.; по 5 ш. — С. Лапчинський, М. Козак; Т. Дацьків — 4 ш.; по 3 ш. 6 п. — І. Заволічний, Б. Хома; по 3 ш. — В. Рекичук, М. Бойко; по 2 ш. 6 п. — Я. Поглед, М. Добромилський, С. Юрчишин, А. Фургала, П. Дацьків; по 2 ш. — І. Дасюк, В. Бучок.

Листа ч. 860, збірщик п. В. Кутний (Лестер). Жертвували: В. Кутний — 10 ш.; по 5 ш. — С. Кобасовський, І. Луговський.

Листа ч. 885, збірщик п. М. Ферко (Гальяшле). Жертвували: по 2 ш. — М. Ферко, В. Лучка, М. Назар; Ф. Боус — 1 ш. 6 п.; по 1 ш. — В. Смалько, М. Федик, В. Юшка, Г. Тушко, В. Чубатий, В. Демчишин, І. Остапюк, І. Дячук, Р. Поляк, М. Бера, М. Зорик, В. Гулак, П. Воляр.

Листа ч. 905, збірщик п. Т. Матвійшин (Кембрідж). Жертвували: по 5 ш. Т. Матвійшин, П. Герман, Бережанський, Положенко (?); Курта — 3 ш.; по 2 ш. — О. Новосад, М. Клим (?), Серотинський, М. Боднар, Яловий (?).

Листа ч. 910, збірщик п. М. Мельний (Тодморден). Жертвували: М. Мельник — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — П. Андрій, Д. Черниш, І. Джуль; по 2 ш. — Г. Попович, О. Гандзій, Г. Береговський, І. Черниш, І. Антемес, Е. Чучман, П. Клюфас; по 1 ш. — С. Микитюк, С. Савченко.

Листа ч. 928, збірщик п. Д. Наконечний (Горн Міл Гостель). Жертвували: К. Процько — 5 ш.; по 4 ш. — Д. Наконечний, Красножан; О. Харків — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — І. Цибрівський, А. Прокопишин, М. Николишин, В. Іващук, Д. Чиж, М. Побережний; по 2 ш. — А. Будний, М. Кузич.

Листа ч. 931, збірщик п. А. Окопський (Салфорд). Жертвували: А. Окопський — 10 ш.; М. Кучер — 7 ш. 6 п.; по 5 ш. — М. Нанівський, В. Джура, В. Лис; В. Бовдур — 2 ш. 6 п.; Я. Заволій — 2 ш.

Листа ч. 956, збірщик п. О. Попик (Іпсвіч). Жертвували: О. Попик — 5 ш.; по 2 ш. 6 п. — С. Голик, Е. Рофіль (?), В. Демчук; по 2 ш. — Д. Півнюк, Ю. Петришин, І. Максимович, А. Сухляк; О. Петришин — 1 ш.

Листа ч. 959, збірщик п. Пукалець (Ірцілінґборо). Жертвували: О. Рибак — 10 ш.; по 5 ш. — Д. Пукалець, І. Ленців.

Листа ч. 967, збірщик п. С. Рудик (Мексборо). Жертвували: по 10 ш. — С. Рудик, В. Николишин; по 5 ш. — Г. Мартинюк, А. Бутчук, О. Мовчан, Баранецький.

Листа ч. 969, збірщик п. З. В'єнців (Вейр). Жертвували: по 10 ш. — З. В'єнців, Ю. Кучер; М. Василів — 5 ш. 6 п.; П. Яворський — 2 ш. 6 п.; по 2 ш. — С. Самуляк, І. Ярема, І. Семчишин.

Листа ч. 976, збірщик п. В. Сьом'як (Віндзор). Жертвували: по 5 ш. — В. Сьом'як, М. Захаревич; В. Корнійчук — 2 ш. 6 п.

Листа ч. 993, збірщик п. М. Шмігельський (Брайтон). Жертвували: М. Шмігельський — 10 ш.; А. Васильків — 5 ш.; В. Рацінецький — 2 ш. 6 п.

США

Листа ч. 376, збірщик п. С. Гель (Понкерс). Жертвували: С. Гель — 2 дол.; по 1 дол. — М. Періг, Т. Корін, М. Поступак.

Листа ч. 480, збірщик п. К. Пиль (Нью-Йорк). Жертвували: по 2 дол. — К. Пиль, Я. Галатин; Т. Кулик — 1 дол.

Листа ч. 520, збірщик п. В. Стригун (Клівленд). Жертвували: В. Стригун — 2 дол.; по 1 дол. — В. Рурич, П. Незнанний.

Листа ч. 436, збірщик п. М. Лев (Нью-Йорк). Жертвували: по 3 дол. — М. Лев, Андрій Кил... (?); по 1 дол. — І. Чернявський, М. Дрогобицький, М. Іванюк.

Листа ч. 532, збірщик п. Ф. Токарчук (Дітройт). Жертвували: по 2 дол. — Ф. Токарчук, В. Сироватка; по 1 дол. — І. Куцьо, Я. Німчанівський, І. Полатайко, В. Косаренко, М. Край, Я. Кінаш.

Франція

Листа ч. 608, збірщик п. І. Мисак (Лойрет). Жертвували: по 500 ф. ф. — І. Мисак, П. Кучинський; по 100 ф. ф. — М. Краловський, М. Лисий, Р. Дир, М. Реміт, Г. Швєць, І. Борис.

Листа ч. 640 і 641, збірщик п. В. Фединак (Льєж, Бельгія). Жертвували: по 100 б. ф. — В. Проць, В. Фединак, О. Рудзінський; по 50 б. ф. — М. Бурачок, Т. Вахула, М. Баняк, В. Левита, В. Столяр; по 20 б. ф. — Е. Проць, М. Гаврилюк.

Листа ч. 601, збірщик п. І. Литвинович (Енкарнаціон, Параґвай). Жертвували: І. Литвинович — 20 гуар.; по 10 гуар. — Ю. Маслюк, Ю. Яржимчук, Є. Копач (?).

Німеччина

Листа ч. 330, збірщик п. Г. Салагуб (Глядбах). Жертвували: по 5 нім. марок — Г. Салагуб, А. Дідух, Л. Солотницький, В. Сорока; по 2 н. м. — М. Дяченко, І. Шевчук; по 1 н. м. — Ю. Глушак, Самійлів, Мочуран (?), Мельник, В. Кухтик, Б. Кіпіш, Р. Наконечний, М. Мамчук, Е. Гулак, Карабін; по 0,50 н. м. — Ф. Крутий, В. Блащинський; П. Чупляк — 0,25 н. м.

Велика Британія

Листа ч. 614, збірщик п. В. Цибаняк (Лідц). Жертвували: В. Цибаняк — 6 ш.; К. Михайлів — 5 ш. 6 п.; І. Бандерівський — 2 ш. 6 п.

Листа ч. 620, збірщик п. М. Давидяк (Манчестер). Жертвували: М. Давидяк — 5 ш.; В. Струк — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — Г. Возняк, М. Чабан; І. Карпів — 2 ш.

Листа ч. 621, збірщик п. М. Хемій (Ляпґлей Міл). Жертвували: М. Хемій — 1 фунт; І. Грицик — 3 ш.; Ю. Чиркалюк — 2 ш.

Листа ч. 705, збірщик п. Ю. Гуданець (Доннінгтон). Жертвували: Ю. Гуданець — 5 ш. 6 п.; С. Товпиґа — 4 ш.; І. Іванів — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — М. Непийвода, П. Мартинець, С. Шмігель, В. Сидорук, І. Гілевич; по 2 ш. — М. Стефурак, І. Пакош, М. Кулик, С. Тимкович, І. Савчук, С. Підвірний, П. Павлик, В. Куцмида, Т. Забавчук; А. Мевкало — 1 ш. 6 п.;

по 1 ш. — Т. Микита, С. Віндик, П. Кузь, Т. Гринюк, М. Гарасим, Г. Павлишин, М. Янковський.

Листа ч. 753, збірщик п. В. Гуменюк (Ньюпорт). Жертвували: по 5 ш. — В. Гуменюк, М. Мадилюс, М. Прихідний, Г. Сова, В. Ваврин, М. Окопович; по 2 ш. 6 п. — М. Рудзь, І. Васиєнко, В. Юн, Е. Стричко, І. Пудилик, І. Олійник; М. Дуфанець — 2 ш.

Листа ч. 804, збірщик п. М. Кітчак (Перт). Жертвували: М. Кітчак — 5 ш.; по 2 ш. — М. Шевчук, П. Сенишак; по 1 ш. 6 п. — Т. Драчевич, П. Гельман; по 1 ш. — С. Орейда, І. Резь... (?), М. Дудчин.

Листа ч. 809, збірщик п. М. Климчук (Іпсвіч). Жертвували: М. Климчук — 2 ш. 6 п.; по 2 ш. — В. Волянський, В. Тимошук, Ф. Левкович, Я. Якимів, В. Івасняк; по 1 ш. — М. Воробець, І. Василюк, Н. Гаврилук, І. Богуш.

Листа ч. 820, збірщик п. В. Бурбела (Гуль). Жертвували: по 4 ш. — П. Бурлак, С. Дяк; Т. Комуницький — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — І. Савуцук, Б. Дяк; по 2 ш. — В. Гренда, В. Бурбела, В. Гальма, Г. Федорчук, Я. Римчук, Т. Медвідь.

Листа ч. 953, збірщик п. М. Підлісний (Гейслмер). Жертвувати: І. М. — 5 ш.; М. Підлісний — 4 ш.; по 3 ш. — М. Чепіль, В. Процюк; по 2 ш. 6 п. — Д. Марункевич, М. Чепіль, П. Гарасим; по 2 ш. — В. Худик, П. Прокопський, М. Шпитко.

Листа ч. 508, збірщик п. Ф. Воронюк (Лідс). Жертвували: по 5 ш. — М. Васильків, І. Завітковський, А. Ковтун, Л. Чорній; по 3 ш. — П. Шевчук, М. Стасюк, Т. Антішко; по 2 ш. 6 п. — С. Микитин, В. Кравчук, С. Ємець, Ф. Воронюк, І. Ковальчук, Е. Баран, Ф. Парило, М. Міськів, І. Стецько; по 2 ш. — Г. Кішко, І. Комзолік, Т. Муравський, І. Голуб, М. Іваськів, Я. Заблоцький, В. Яремко, М. Марко, С. Медвідь, В. Кішко, І. Ганчарик, П. Гулак, Керницький, Рожак, Д. Било; по 1 ш. — Я. Петрушенко, В. Чиж, М. Марусяк, М. Куфлінський.

Листа ч. 537, збірщик п. С. Безкоровайний (Ноттінгем). Жертвували: С. Безкоровайний — 5 ш.; Ф. Стасів — 2 ш. 6 п.; по 2 ш. — Найдан, Падучак, І. Гаррінгтон (ірляндець), Р. Шимець.

Листа ч. 557, збірщик п. І. Богайчук (Свіншед). Жертвували: І. Крупа — 10 ш.; І. Богайчук — 9 ш.

Листа ч. 597, збірщик п. М. Червоняк (Бостон). Жертвували: по 5 ш. — М. Червоняк, І. Гідзяк, А. Івашків; І. Ониськів — 2 ш. 6 п.; по 2 ш. — П. Греськів, М. Дутчак, М. Спетрук, О. Петлюк, В. Грицюк.

Листа ч. 655, збірщик п. Д. Дутчин (Ілкестон). Жертвували: по 10 ш. — Д. Дутчин, В. Легдан; по 5 ш. — С. Ковалик, І. Вітів; по 2 ш. 6 п. — Ю. Панас, А. Гринчишин, Т. Лондер, Т. Чижевський, М. Фіняк; І. Андрушко — 2 ш.

Листа ч. 701, збірщик п. І. Гошій (Алфретон). Жертвували: І. Гошій — 8 ш.; по 2 ш. 6 п. — П. Тимоч, І. Марко, Д. Надівський, І. Шалай; М. Лавринців — 2 ш.

Листа ч. 710, збірщик п. С. Гайовий (Едмонтон). Жертвували: по 5 ш. — С. Гайовий, І. Яроцький, С. Савчин.

Листа ч. 721, збірщик п. М. Гаврилко (Лестер). Жертвували: М. Гаврилко — 10 ш.; Б. Марченко — 5 ш.; по 4 ш. Г. Сенів, В. Нищота; по 2 ш. — В. Михайлюк, М. Квічка.

Листа ч. 722, збірщики пп. Н. Гавришко та Т. Борщ (Бері). Жертвували: по 10 ш. — Н. Гавришко, М. Гайдукевич, П. Гусак, І. Дутка, Ю. Кисілевський, Я. Стецик; по 5 ш. — М. Кінаш, Т. Борщ, Г. Табачар, І. Черевко, І. Лисканич; по 4 ш. — В. Гаргай, О. Витвицький, О. Загаєвич; по 3 ш. — В. Крупницький, Д. Каган, І. Тарасюк, Ф. Кулинич; по 2 ш. 6 п. — В. Микитин, С. Фартушок, М. Войціховський, В. Остапок, І. Даниляк, П. Грицак, М. Береза, І. Канюк, П. Остапок, І. Дидина, В. Фірман, Б. Левицький, Т. Коцур, В. Курпіль, Я. Дем'янух, М. Качубський, І. Гуменюк, Н. Шлапак, Й. Шлапак, П. Гарбуз, О. Кіт, В. Габуда, П. Николін, І. Протуняк, М. Тужиляк; по 2 ш. — М. Котула, Д. Івантишин, Т. Левицький, В. Семенен, М. Лисейко, М. Жуковський, І. Федаш, В. Дудина.

